

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ЛЯШЕНКО ОЛЕКСАНДРА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК [376+371.2+376.42-053.5] : 34

**ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ З ВАДАМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО
РОЗВИТКУ В НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ**

13.00.03 – корекційна педагогіка

дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник
доктор педагогічних наук, професор,
дійсний член НАПН України
Синьов Віктор Миколайович,
Національний педагогічний
університет імені М.П.Драгоманова,
Інститут корекційної педагогіки
та психології, директор

Київ - 2010

ЗМІСТ

ЗМІСТ	3
...	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ З ВАДАМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ	11
1.1. Психолого-педагогічні аспекти трактування сутності та основ забезпечення ефективності правового виховання школярів у науково-методичній літературі.....	11
1.2. Теоретичні засади правового виховання дітей з вадами інтелектуального розвитку: сутність, структурна організація, динаміка формування.....	31
Висновки до першого розділу	40
РОЗДІЛ II. ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ РОЗУМОВО ВІДСТАЛИХ ДІТЕЙ У ПРАКТИЦІ СУЧАСНОЇ ДОПОМІЖНОЇ ШКОЛИ	45
2.1. Рівень та якісні показники правових знань та вмінь як основи правової вихованості розумово відсталих школярів.....	45
2.2. Аналіз традиційного підходу до проведення навчальних занять, досвіду організації системи правового виховання школярів.....	79
Висновки до другого розділу	84
РОЗДІЛ III. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ З ВАДАМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ НА ОСНОВІ ФОРМУВАННЯ ЇХ ПРАВОСВІДОМОСТІ	87
3.1. Система експериментальної роботи з формування правової вихованості учнів IX класів допоміжної школи.....	87
3.2. Педагогічні основи використання інтерактивних технологій, форм та методів в системі правового навчання та виховання розумово відсталих школярів	110
3.3. Визначення рівня ефективності системи експериментального навчання та виховання, педагогічна інтерпретація отриманих результатів	157
Висновки до третього розділу.....	164
ВИСНОВКИ.....	167
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	171

ДОДАТКИ.....

ВСТУП

Актуальність теми. Питання правового виховання школярів трактується як один з найбільш важливих та пріоритетних напрямків розвитку сучасної педагогічної теорії та практики. Соціально-політичні зміни в Україні призвели до падіння духовності у певної частини молоді, відповідно, посилили правовий нігілізм у суспільстві.

Україна йде демократичним шляхом розвитку і суспільство визначило вектор слідування загальнолюдським моральним та правовим цінностям. Проблема правового виховання школярів набуває особливої актуальності в умовах розбудови демократичного громадянського суспільства. Її вирішення пов'язане передусім з тим, що акцент у навчально-виховному процесі школи повинен бути зроблений на свідоме засвоєння учнями необхідних правових знань, актуальних для їх соціалізації, а правове виховання має стати одним з пріоритетних напрямків формування особистості школяра.

Теоретичні та практичні аспекти означеної проблеми були предметом спеціальних досліджень (В. Ф. Дубровський, Г. П. Давидов, Г. Г. Запорожан, Л. В. Кузьменко, Л. М. Матвієнко, В. М. Обухов, О. І. Пометун, В. М. Оржеховська, І. Ф. Рябко, М. М. Фіцула, Л. В. Твердохліб, С. М. Фалько та ін.). Зокрема, у роботах зазначених авторів аргументовані підходи до формування змісту правового виховання та методики його вивчення у загальноосвітній школі.

Проблема соціально-правової вихованості школяра набуває особливої гостроти, коли йдеться про дитину з вадами інтелектуального розвитку, яка навчається в допоміжній школі. Розглядаючи цю проблему, дослідники констатують недостатній розвиток правової свідомості у зазначеної категорії дітей, підкреслюють труднощі формування у них навичок адекватного застосування правових приписів у поведінці, формуванні власного життєвого простору, взаємовідносинах з людьми, соціальним середовищем (А. С. Белкін, Л. С. Виготський, Г. Г. Запрягаєв, В. П. Кащенко,

В. К. Кузьміна, Б. П. Пузанов, А. І. Раку, А. І. Селецький, О. П. Сєверов, В. М. Синьов та ін.).

Допоміжна школа є в основному закладом інтернатного типу, де учні протягом тижня знаходяться під наглядом педагогів і їх життя та діяльність підпорядковані режимним основам організації. Це об'єктивно створює сприятливі умови для здійснення цілеспрямованого навчально-виховного процесу, але й певним чином утруднює формування самокерованої, усвідомленої нормативної поведінки дитини, її здатності безконфліктно адаптуватись у соціальному середовищі, реалізувати себе в житті.

Слід зазначити, що такі важливі форми роботи спеціальної школи-інтернату у зазначеному напрямку як уроки з основ загальноосвітніх знань, зокрема правознавства, заняття з підготовки домашніх завдань та інші позаурочні форми роботи, не виконують належної ролі у формуванні у дітей з вадами інтелектуального розвитку якісних правових знань, правової свідомості, а значить і трансформації отриманих знань у стійкі навички соціально нормативної поведінки.

Дослідники С. Ю. Бородуліна, О. Д. Гришко, Г. Г. Запрягаєв, Б. П. Пузанов, А. І. Раку, Л. С. Сабліна, В. М. Синьов, О. П. Сєверов та ін. підкреслюють, що при організації роботи з правового виховання дітей з вадами інтелектуального розвитку виникають значні труднощі, зумовлені не тільки особливостями психічного розвитку цієї категорії дітей, але й недостатнім рівнем дослідженості теоретичних основ правового виховання в олігофренопедагогіці; розробки змістових, технологічних аспектів реалізації системи правового виховання в практиці організації навчально-виховного процесу; визначеності оптимальних способів керівництва діяльністю учнів як на уроці, так і в позаурочні часи. Далеко не всі рекомендації з цього питання, які є в спеціальній літературі, базуються на матеріалах спеціальних досліджень і не вирішують проблему повною мірою.

Необхідність вивчення теоретичних основ правового виховання в контексті інноваційних тенденцій розвитку освіти, а також суттєвої

переорієнтації змісту правової освіти школярів з вадами інтелектуального розвитку, удосконалення методики його реалізації в педагогічному процесі допоміжної школи, забезпечення означеному процесу соціально орієнтованого і корекційного спрямування обумовили вибір теми дисертаційного дослідження: «Правове виховання учнів з вадами інтелектуального розвитку в навчально - виховному процесі».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи кафедри корекційної психопедагогіки Інституту корекційної педагогіки та психології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за напрямом: «Зміст освіти, форми, методи та засоби підготовки вчителів».

Тему затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 5 від 27 січня 2005 р.) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 7 від 27 вересня 2005 р.).

Мета дослідження полягає у розробці та теоретичному обґрунтуванні системи (змісту, методів та форм) правового виховання учнів 9-х класів з вадами інтелектуального розвитку, визначенні технологічних основ їх реалізації в умовах навчально-виховного процесу допоміжної школи.

Для досягнення визначеної мети були поставлені такі **завдання**:

1. Проаналізувати стан досліджуваної проблеми у психолого-педагогічній та методичній літературі.

2. Експериментально дослідити сучасний стан правового виховання, розробити показники та критерії щодо визначення рівнів сформованості правової вихованості учнів 9-х класів допоміжної школи.

3. Розробити структурно-функціональну модель правового виховання учнів з вадами інтелектуального розвитку в умовах навчально-виховного процесу допоміжної школи.

4. Визначити педагогічні умови, які забезпечують ефективність правового виховання учнів допоміжної школи; модернізувати програму з курсу «Основи правових знань» для учнів 9-х класів з вадами інтелектуального розвитку та розробити методичні рекомендації з організації навчально-виховної діяльності правового спрямування для практичних працівників допоміжних шкіл.

Об'єктом дослідження є процес правового виховання учнів допоміжної школи.

Предметом дослідження є зміст, організація та методика правового виховання учнів 9-х класів з вадами інтелектуального розвитку на основі формування їх правової свідомості.

Теоретико-методологічною основою дослідження є: теорії первинного дефекту і вторинних відхилень (Л. С. Виготський); правової освіти (В. Г. Баженов, Г. П. Давидов, А. І. Долгова, В. С. Олійник, Г. П. Васянович, М. К. Подберезський, О. І. Пометун, Н. І. Ткачова, М. М. Фіцула та ін.); роботи вчених-дефектологів стосовно проблеми формування соціально-нормативної, зокрема правової, поведінки осіб з розумовою відсталістю (І. Г. Єременко, Б. П. Пузанов, В. М. Синьов, О. П. Сєверов, О. М. Граборов, О. Д. Гришко, М. О. Супрун та ін.), а також корекційної освіти дітей з інтелектуальними вадами з опорою на виховання їх вищих психічних функцій (В. І. Бондар, Г. М. Дульнєв, В. М. Синьов, О. П. Хохліна, С. П. Миронова, І. В. Дмитрієва та ін.)

Методи дослідження. Для досягнення мети і розв'язання поставлених завдань використовувався комплекс методів:

теоретичні: аналіз, синтез, систематизація, порівняння психолого-педагогічної і методичної літератури з проблеми дослідження з метою визначення теоретико-методологічних засад дослідження, аналіз навчальних програм, педагогічної документації та навчально-методичних посібників – для узагальнення досвіду роботи практиків допоміжних шкіл;

емпіричні: анкетування, педагогічні спостереження, бесіда – для виявлення особливостей організації правового виховання у допоміжній школі, педагогічний експеримент (констатувальний та формувальний) – для з'ясування рівнів сформованості правової вихованості учнів 9-х класів допоміжної школи та перевірки ефективності запропонованих педагогічних умов;

математичної статистики – для опрацювання експериментальних даних і встановлення кількісних залежностей між явищами і процесами, що досліджувались.

Дисертаційне дослідження проводилося у чотири етапи.

На **першому етапі** (2004–2005 рр.) здійснювалось вивчення стану розробки даної проблеми в теоретичному і практичному аспекті, визначались предмет, об'єкт, мета та завдання дослідження.

На **другому етапі** (2005–2006 рр.) був проведений констатувальний експеримент з виявлення особливостей правових знань і умінь учнів 9-х класів допоміжної школи.

На **третьому етапі** (2006–2007 рр.) дослідження було розроблено орієнтовну програму правового виховання учнів 9-х класів допоміжної школи, здійснювалась дослідницько-експериментальна робота з перевірки ефективності запропонованих педагогічних умов формування правової свідомості і поведінки учнів.

На **четвертому етапі** (2007–2008 рр.) дослідження проводилось порівняння результатів правовиховного впливу в контрольних і експериментальних класах, розроблялися методичні рекомендації для практиків допоміжних шкіл, додатково перевірялись окремі положення, було сформовано висновки, оформлено дисертаційну роботу.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що:

- *уперше* розроблено та обґрунтовано структурно-функціональну модель цілісної системи правового виховання дітей з вадами

інтелектуального розвитку та нові для корекційної педагогіки технологічні підходи до формування в учнів цієї категорії сукупності якостей правових знань, необхідних для їх трансферативності на основі взаємозв'язків уроків та позакласної роботи;

- *модернізовано* зміст правової освіти розумово відсталих дев'ятикласників з урахуванням перспектив їх післяшкільної соціалізації;

- *встановлено* критерії та рівні сформованості правової свідомості школярів 9-х класів з вадами інтелектуального розвитку;

- *уточнено* поняття «правове виховання розумово відсталих дітей» та умови забезпечення корекційної спрямованості освітнього процесу, які набули подальшого розвитку і конкретизації в 9-х класах допоміжної школи з правового виховання учнів.

Практичне значення одержаних результатів полягає в модернізації програми курсу «Основи правових знань» для учнів 9-х класів допоміжної школи; обґрунтуванні комплекс педагогічних умов правового виховання в допоміжній школі та визначенні особливостей використання інтерактивних технологій та методів правового виховання учнів 9-х класів в навчально-виховній діяльності та реалізації їх корекційного потенціалу.

Результати дослідження можуть бути використані як для удосконалення освітнього процесу в допоміжній школі, так і при організації інклюзивного навчання дітей з вадами інтелектуального розвитку, а також при підготовці та підвищенні кваліфікації спеціалістів з напрямку «Корекційна освіта».

Упровадження результатів наукового дослідження у практику підтверджено актами Кримського інженерно-педагогічного університету (акт впровадження № 01.3-08/835 від 17.11.09), спеціальної загальноосвітньої школи «Злагода» (акт про впровадження № 1015 від 17.11.09 р.), Гвардійської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату МОН АРК (акт про впровадження № 04-05/39 від 1.02.2010 р.), Кленової обласної

спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату Луганської області (акт про впровадження № 04.2-09/202 від 26.01.2010 р.).

Апробація основних положень. Основні теоретичні положення та практичні результати дисертаційного дослідження було викладено та обговорено на Міжнародних науково-практичних конференціях «Актуальні проблеми корекційної педагогіки та спеціальної психології» (м. Луганськ, 2004); «Корекційна педагогіка: Стан і перспективи» (м. Луганськ, 2004); «Проблеми та шляхи впровадження інтегрованого навчання й виховання дітей з особливими потребами» (м. Луганськ, 2005); Кримській науково-практичній конференції «Реабілітація дітей с особенностями психофизического развития: современность и перспективы» (м. Сімферополь, 2005); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні підходи до організації роботи з дітьми з особливостями психофізичного розвитку» (м. Кам'янець-Подільський, 2006); II Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми корекційної педагогіки та психології» (м. Кам'янець-Подільський, 2007); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Ціннісні пріоритети освіти XXI століття: інноваційний розвиток освітніх систем» (м. Луганськ-Москва, 2007); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми корекційної педагогіки та психології» (м. Луганськ, 2008); Регіональних науково-практичних конференціях «Порушення поведінки та методи їх корекції у розумово відсталих дітей та підлітків» (м. Луганськ, 2007); «Шляхи гармонізації знань і якостей особистості в професійній підготовці майбутнього вчителя» (м. Кривий Ріг, 2009), «Крым: состояние и перспективы развития физической культуры, спорта и туризма» (м. Сімферополь, 2009); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Стан та перспективи розвитку корекційної освіти» (м. Кам'янець-Подільський, 2009).

Проміжні та остаточні результати дисертаційного дослідження доповідалися та обговорювалися на засіданнях кафедри корекційної

психопедагогіки Інституту корекційної педагогіки та психології НПУ імені М. П. Драгоманова (2004–2009 рр.), кафедри дефектології Кримського інженерно-педагогічного університету, на педагогічних радах і методичних об'єднаннях загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з інтелектуальною недостатністю м. Сімферополя, п.г.т. Гвардійське Автономної Республіки Крим та Кленової обласної спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату Луганської області.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відбито в 11 одноосібних публікаціях у наукових фахових виданнях.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (259 найменувань, з них 6 іноземною мовою), 4 додатків на 32 сторінках. Загальний обсяг дисертації 226 сторінок. Основний зміст викладено на 170 сторінках. У роботі вміщено 6 таблиць, 11 малюнків.

РОЗДІЛ І.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ З ВАДАМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

1.1. Психолого-педагогічні аспекти трактування сутності та основ забезпечення ефективності правового виховання школярів у науково-методичній літературі

Суспільство завжди приділяло особливу увагу проблемі поведінки людей, яка не відповідала загальноприйнятим або офіційно встановленим соціальним нормам. Про проблему правопорушної поведінки маються згадки ще в літописах стародавніх римлян, греків, представників давньосхідної філософії. Найбільш відомими з давніх правових пам'яток є Закони XII таблиць (зведення римського звичайного права ІУ століття до н.е.), зведення Законів царя Хаммурапі (Вавілон ХУІІІ століття до н.е.), Закони Ману в Стародавній Індії [6].

Своєрідною конституцією Київської Русі можна вважати “Русскую правду” (біля 1016 р.), яка містить у собі уявлення про співвідношення добра і зла. І слід відзначити, хоча там і передбачались тілесні покарання, народ Київської Русі не сприйняв такі покарання у своєму законодавстві. «Цікава деталь, – пише відомий український історик М. Ю. Бартчевський, – Київська Русь, (мабуть, єдина феодальна держава) не знала смертної кари. Спроба Володимира Святого запровадити цю форму покарання за найтяжчі злочини закінчилася крахом: видану постанову через кілька років довелося відмінити» [22; 201].

Заслуговує на увагу і «Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького», участь у створенні якої прийняв Пилип Орлик. Конституція

містила у собі положення про соціальне забезпечення бідних, сиріт, удовиць та інших незаможних верств населення. У «Пактах і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького» автор вживає два різні поняття і дає їм своє тлумачення: «природне право» та «деспотичне право». Під першим терміном він розуміє рівність усіх членів Війська Запорозького. В понятті «деспотичне право» він бачить узурпацію гетьманом усієї влади. Таким чином, проводиться чітка межа між правовим і не правовим законом [161].

Основні права і обов'язки особистості представлені в Конституції України. Завдання педагога полягає в тому, щоб дати учням певну суму знань про ці соціально важливі правовідношення і створити такі умови, при яких правові знання стали б основою самосвідомості вихованців, формували б у них навички правомірної поведінки.

Видатний педагог А. С. Макаренко ще на початку ХХ століття підкреслював, що «озброювати дітей нормами поведінки повинна школа, щоб вони знали, що можна, а чого не можна, що похвально, а що заслуговує на покарання» [131 с. 128].

Школа не повинна ставити перед собою непосильне завдання – надати підліткам правову підготовку на високому рівні. Г. П. Давидовим [43], А. Ф. Нікітіним [148], В. М. Обуховим [149], М. М. Фіцулою [236] та іншими досліджуваний процес правового виховання розглядається у взаємодії з іншими напрямками виховної роботи, перш за все, з моральним і громадянським вихованням, а також з точки зору формування правової культури і правосвідомості.

На думку М. М. Фіцули правове навчання і виховання треба розглядати як частину загальноосвітньої підготовки учнів. Адже правова культура є складовою загальної національної культури [237]. Водночас М. І. Болдирев вважає, що правове виховання взагалі історично виникає на певному етапі розвитку суспільства. Виходячи з цієї точки зору, він стверджує, що «в залежності від загально-історичного положення пануючого класу, від тієї ролі, яку він відіграє в існуючих суспільних відносинах, виховання виконує

або прогресивну, або консервативну і навіть реакційну суспільну функцію» [20 с. 180].

Слід відзначити, що з трактування терміну «правове виховання» домінує точка зору стосовно якої Г. П. Давидов [44], І. Г. Запорожан [68], М. М. Фіцула [237] та інші правове виховання розглядають як цілеспрямований, планомірний і систематичний вплив на свідомість дітей і підлітків шляхом передачі систематизованих знань про державу і право і роз'яснення їм норм законодавства у процесі навчання. М. М. Галімов [35], О. Ф. Мураметс [35], І. Ф. Рябко [188], та інші вважають, що правове виховання передбачає саморозвиток, самовдосконалення правосвідомості.

Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить про те, що в системі виховання особистості правове виховання трактується як значуща її складова, актуальність якої посилюється в умовах зниження духовних цінностей людини, ускладненні криміногенної ситуації в державі (С. С. Алексєєв, М. І. Болдирєв, В. В. Головченко, М. М. Галімов, Г. П. Давидов, І. Г. Запорожан, Л. В. Кузьменко, Н. П. Майданкіна, А. Ф. Нікітін, В. М. Обухов, О. І. Пометун, І. Ф. Рябко, Р. О. Сафаров, Т. В. Синюкова, В. О. Сухомлинський, Л. В. Твердохліб, С. М. Фалько та інші). Особлива увага при цьому звертається на формування правосвідомості особистості (А. І. Долгова, В. Ф. Дубровський, В. О. Безбородий, М. К. Подберезський, Л. М. Макар, Н. О. Ткачова), розуміючи її як інтелектуальне утворення людини, що дозволяє їй мислити правовими категоріями, емоційно і раціонально-оцінно реагувати на явища правового та протиправного характеру, диференціюючи їх. Дослідники підкреслюють, що правосвідомість є основою, регулятором, головним чинником правової поведінки особистості у суспільстві, складаючи разом з поведінкою правову культуру людини.

У філософсько-культурологічному аспекті, значущому для теоретичної та практичної педагогіки правового виховання, виділяють, з точки зору глибини та повноти відображення людиною правової дійсності, такі види

правосвідомості, як повсякденну (типові погляди, переживання, оцінки людьми правових явищ, стереотипи поведінки у ситуаціях правового характеру) та професійну, пов'язану з теоретичною та практичною діяльністю юристів, правоохоронців як характеристику їх фахової компетентності (Г. П. Васянович, М. В. Костицький, Л. М. Макар, М. К. Подберезський, В. М. Синьов, С. І. Сливка та ін). Зрозуміло, що говорячи про формування правосвідомості, як основи правової поведінки розумово відсталих осіб, ми будемо мати на увазі лише її повсякденний вид.

Автори досліджень з даної теми роблять акценти на важливість правового виховання молоді, як засобу попередження і корекції девіантної (асоціальної) та делінквентної (протиправної) поведінки дітей та молоді (Г. Ю. Айзенк, В. І. Кривуша, А. І. Міллер, В. М. Оржеховська, В. М. Синьов, М. О. Супрун, М. М. Фіцула та ін.). Наголошується на важливість поєднання у цьому процесі навчальної та позакласної роботи, єдності вимог до дітей з боку педагогів, батьків і громадськості, використання системи методів і прийомів правоосвітніх та правовиховних впливів з диференційованим та індивідуальним підходом до особистості тощо.

Узагальнюючи результати досліджень різних авторів, В. М. Синьов [202] та О. І. Пометун [202] визначають такі умови правового виховання та профілактики протиправної поведінки молоді, як: загальнокультурне, духовне виховання, правова освіта з акцентом на формування почуття особистої відповідальності, розвиток антиципації, гальм, залучення до діяльності, яка вимагає проявів добра, емпатії, бажання прийти на допомогу; виявлення «груп ризику», тобто осіб з предкримінальним типом особистості, проведення з ними спеціальної корекційної роботи; встановлення ієрархії потреб особистості, озброєння її соціально прийнятними засобами її задоволення. Ці поради, безумовно, є актуальними для правового виховання осіб з вадами інтелектуального розвитку.

Науковці висловлюють різні точки зору щодо мети правового виховання.

Заслуговує на увагу погляд на мету правового виховання, висловлений І. Г. Запорожаном [68]. Він вважає, що його метою є досягнення такого рівня розвитку правосвідомості особистості, коли контроль вихователя за її поведінкою змінюється самоконтролем, а вдосконалення морально-правової сфери свідомості особистості стає функцією самої особистості. Тобто, правове виховання досягає своєї мети, якщо воно формує у дитини здатність самостійно керувати власною активністю.

Інші дослідники проблеми виділяють декілька цілей правового виховання.

Так, В. В. Головченко виділяє три цілі діяльності, спрямованої на формування знань, умінь і навичок у правовій сфері життєдіяльності: перша, найближча мета, полягає у формуванні системи правових знань; друга, проміжна мета – у формуванні правової переконаності і третя, кінцева мета – у формуванні мотивів і звичок правомірної соціально активної поведінки. Така класифікація дозволяє урахувати головні елементи правосвідомості – знання права, правові емоції, готовність до правомірного виховання [37 с. 25-26]. В свою чергу Р. А. Сафаров виділяє пізнавальну, емоційну і поведінкову мету правового виховання [191;169].

Існують різні погляди на досягнення мети правового виховання.

На думку М. М. Фіцули, мету правового виховання можна вважати досягнутою, якщо учні знатимуть основні принципи законодавства і керуватимуться ними в своєму житті, виходячи з глибокої переконаності в їх правильності, необхідності, якщо учні набули здатність самостійно керувати своєю поведінкою. Відзначається, що обсяг знань з тієї чи іншої теми не повинен перевантажувати підлітків. Однак, при обмеженому часі необхідно прагнути до максимально позитивних результатів. Зміст нормативно – правового виховання педагоги повинні направляти на формування правової свідомості [236; 5].

Досягнення мети правового виховання залежить від його змісту, при реалізації якого дослідники пропонують три різні за своєю суттю підходи

.Так, І. Г. Запорожан [68] вказує, якщо учням давати не систему юридичних понять, а тільки ті знання, відсутність яких призводить до скоєння правопорушення підлітком, за такого підходу ми маємо справу тільки з кримінальним правом, яке лише забороняє і карає.

У другому випадку при правовому вихованні пропонується використовувати тільки норми права, що значно знижує значення і обмежує зміст правової освіти.

Третій шлях передбачає системний підхід до формування правових знань і вмінь учнів, який спрямований на формування системи правових понять за рахунок відібраних з різних галузей права педагогічно доцільних фактів [68 с. 13-14].

Порівняльний аналіз трьох зазначених позицій свідчить про перспективність третьої, за якою найбільшою мірою забезпечується цілісність та комплексність процесу правового виховання школяра.

Внутрішньою домінантою поведінки дитини є мотив. В загальній психології мотив розглядається як спонукання особистості до діяльності. Дослідники відмічають його нестійкість, непостійність і різноманітність форм прояву [36, 138, 233, 234]. В проаналізованій психолого-педагогічній літературі виділяється декілька типів мотивів. Так, для ціннісно-правових мотивів основною ознакою є усвідомлення особою цінності права, брати активну участь у боротьбі з правопорушниками порядку; для мотивів правового обов'язку характерним є визнання підлітками соціальних цінностей правових норм, прав; при мотивах змушеної необхідності особа, як правило, гарно знає правові норми і їх виконання не викликає ніяких внутрішніх суперечок, хоча в підлітка ще не сформувались стійкі переконання в необхідності виконувати всі приписи закону; невизначено-позитивні мотиви свідчать про те, що підліток дотримується правомірної поведінки не за рахунок своїх високих правових переконань, а як результат наслідування або групового тиску на нього; комунікативні мотиви мають практичну спрямованість, але вони можуть нести позитивний заряд і тоді

вони сприяють досягненню правових завдань, а якщо егоїстичні (на задоволення своїх потреб) – тоді вони будуть перешкодою на шляху формування правових знань; прихильники престижних мотивів повинні знаходитись під пильним контролем, оскільки їх поведінка не завжди є результатом високої правовихованості, а результатом почуття страху, втрати авторитету серед однолітків або колективу і бажання зберегти своє реноме [103].

В той же час дослідники зазначають, що в окремих ситуаціях школярі керуються різними мотивами. Одні учні виконують морально–правові норми тому, що вони будуть покарані за їх порушення, другі – тому, що знаходяться під пильним контролем батьків, треті – переконані в правильності своїх дій, четверті – тому, що в них вироблена звичка завжди виконувати правові норми, п'яті – виконують правові приписи заради егоїстичних цілей. Дослідники також відмічають, що майже кожному третьому учневі характерна невизначеність мотивів правової поведінки. Багато учнів вважають, що незнання законів або скоєння злочину у нетверезому чи наркотичному сп'янінні звільняє їх від відповідальності перед законом; що за скоєний поганий вчинок вони відповідальності не несуть або її можна уникнути; не знають, що за законом кримінальна відповідальність настає з 14–16 років; деякі учні не можуть співставити свої дії і вчинки з вимогами правових норм. Усі ці недоліки свідчать про недостатній рівень правосвідомості підлітків [149, 153, 237].

Не існує єдиної точки зору і стосовно віку, з якого слід здійснювати правове виховання неповнолітніх. Правосвідомість особистості не дається від народження, а формується протягом усього життя.

В. А. Веденьов відмічає, що в кожній здорової дитини 6–7 років з'являється обов'язок перед іншими людьми і підлітки здатні в цьому віці позитивно долати внутрішні протиріччя свідомості у процесі не тільки ігрової, але й елементарної трудової діяльності [26 с. 52–53].

Заслуговує на увагу погляд на цю проблему М. М. Фіцули. Він вважає, що принципи правосуддя цілком доступні дітям 8–10 років, але для цього треба використовувати відповідні сюжетні приклади [236].

В загальновиховному плані необхідно враховувати й те, що неповноліття – явище тимчасове. А тому правове виховання повинно бути «далекоглядним» (А. І. Долгова) та «перспективним» (І. Г. Запорожан) і будуватися з урахуванням не тільки сьогоденного правового положення підростаючого покоління, але й майбутнього положення дорослих людей [52, 68].

Спостереження практиків загальноосвітніх шкіл свідчать про те, що у молодшому шкільному віці закладаються прості елементи правових знань, оскільки вони постійно з ними стикаються: дають слово бути чесним, справедливим, дотримуватись режиму дня тощо. За висловлюванням великого педагога А. С. Макаренка, з перших днів прибуття дитини до школи, її необхідно ознайомлювати з нормами поведінки [130].

Не можна не погодитись з ідеєю В. О. Сухомлинського: «Моїм непорушним педагогічним переконанням є істина: чуйність і лагідність – та духовна сила, яка здатна вберегти дитяче серце від огрубіння, озлоблення, жорстокості й байдужості» [219 с. 347].

В останні роки з'явилися педагогічні дослідження, в яких доводиться ефективність використання інтерактивних технологій навчання у системі правового виховання дітей, що посилює не тільки якість засвоєння правових знань, але й сприяє демократизації навчального процесу загальноосвітньої школи і формуванню відповідних рис особистості учня, цінних для його життєдіяльності у демократичному суспільстві (О. І. Пометун) [160].

Заслуговують на увагу і дослідження Л. В. Кузьменко [104], в яких автор робить спробу виділити функції та цілі правової вихованості дітей – сиріт та дітей, позбавлених батьківства.

Розглядаючи функції правового виховання в закладах інтернатного типу для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в процесі їх

соціально-педагогічної реабілітації, він виділяє наступні етапи даного процесу: компенсаційний – метою якого є усвідомлення і відчуття підлітком захищеності, віри в те, що він знаходиться в безпеці; на діагностико – прогностичному етапі здійснюється вивчення рівня знань новачками правил поведінки, ставлення до норм права; на етапі адаптації важливо вчасно ознайомити учнів з правилами поведінки у школі; метою корекційної функції є виправлення негативних вчинків і проявів в поведінці; на профілактичному етапі основна мета полягає у формуванні стійких правових знань, умінь, переконаності в необхідності їх дотримуватись [104 с. 107-109].

Автор також визначає цілі правового виховання у даних типах навчальних закладів. До них він відносить:

- когнітивні, метою яких є створення найбільш сприятливих умов для засвоєння дітьми нормативних правил, їх розуміння та формування відповідних переконань;

- аксіологічні – ставлять за мету формування в учнів чіткого уявлення про те, що правомірне, а що протиправне, ставлення їх до тих чи інших явищ;

- емоційні – вважають за головне виховувати у дітей почуття справедливості, відповідальності, непримиримості до несправедливості;

- регулятивна мета спрямована на формування необхідних психологічних чинників, спрямованих на соціально активну поведінку;

- корекційні – направлені на виправлення відхилень характеру та поведінки підлітка у процесі створення соціально адаптованих умов навчально – виховного процесу [103 с. 240 -241].

Все більшої уваги проблема правового виховання, в тому числі і правопорушної поведінки підлітків набуває і в корекційній педагогіці. На важливість розвитку нормативної поведінки у розумово відсталих дітей неодноразово вказували видатні дефектологи, підкреслюючи, що виховання навичок і звичок норм права є важливим фактором корекції і компенсації дефекту, сприяє кращій підготовці випускників допоміжних шкіл до

успішної соціалізації (Л. С. Виготський, Г. М. Дульнєв, Г. Г. Запрягаєв, Н. Л. Коломинський, В. К. Кузьміна, М. С. Певзнер, В. М. Синьов, О. П. Сєверов, О. Є. Фрейєров та інші).

Вони вказують на недостатню вивченість змісту і методів правового виховання школярів з відхиленнями у розвитку. Так, розглядаючи питання правового виховання учнів старших класів шкіл з важкими мовленнєвими вадами, С. М. Фалько [233] констатує, що для цієї категорії дітей характерним є несформованість правосвідомості, незнання законів і спрощений погляд на правові категорії, низька правова обізнаність. Вона також підкреслює, що завдання правового виховання можуть бути повністю реалізовані тільки у контексті загального розвитку школяра у ході навчально – виховного процесу, пропонуючи для цього правові тексти з урахуванням вікових закономірностей розвитку підлітків.

Вивчення різних аспектів правового виховання надзвичайно актуальне для учнів допоміжної школи. «Повноцінна соціальна адаптація розумово відсталих, – пише В. М. Синьов, – неможлива без формування системи їх морально – правової свідомості і відповідної соціальної поведінки, що здійснюється у процесі моральної і правової освіти і виховання особистості учнів допоміжної школи» [29 с. 278].

Як зазначає В. М. Синьов, спираючись на дослідження, виконані ним особисто та у його науковій школі (О. Д. Гришко, Г. Г. Запрягаєв, О. П. Сєверов та ін.) процес формування правослухняної особистості розумово відсталого дитини, принципово не змінюючи спільної з масовою школою мети такої роботи, значно ускладнюють зокрема такі особливості пізнавальної діяльності і психічного розвитку олігофренів, як знижена здатність до розуміння і засвоєння сутності правових норм та переносу (конкретизації) відповідних знань у різноманітні нові (навіть відносно) ситуації, розрив між знаннями і діями, вчинками, недостатня самокритичність та самоконтроль поведінки і діяльності, специфіка мотиваційних і вольових детермінантів поведінки. Слід враховувати також

розповсюдженість випадків ускладненості інтелектуального дефекту характерологічними особливостями в його структурі (акцентуації, псевдокомпенсаторні новоутворення, психопатії, невропатії тощо).

Вітчизняна олігофренопедагогіка виходять з положення, згідно якого розумовий розвиток дітей з вадами інтелектуального розвитку, при всій своїй своєрідності, протікає за тими ж основними законами, що й розвиток нормальної дитини (Л. С. Виготський, Т. О. Власова, Г. М. Дульнев, І. Г. Єременко, В. І. Лубовський, М. С. Певзнер, В. Г. Петрова, В. М. Синьов, Ж. І. Шиф та інші).

Це положення спростовує «теорію моральної дефективності», у відповідності з якою у дітей з психофізичними порушеннями існує біологічно обумовлена схильність до кримінальних вчинків. Прихильники цієї теорії вважають, що дитина – олігофрен – дефективна у моральному відношенні, а тому є потенційним злочинцем, приписуючи їй природжені антисоціальні та аморальні властивості.

Така точка зору на розумову відсталість дала можливість деяким вченим стверджувати про необхідність ізоляції цієї категорії дітей від суспільства, заперечуючи при цьому велике значення процесу навчання і виховання в розвитку олігофренів.

Але вже на початку ХХ століття такі вчені – дефектологи як Д. І. Азбукін, Л. С. Виготський, О. М. Граборов, А. С. Грибоедов, В. П. Кащенко, Г. Я. Трошин та інші піддали різкої критиці «теорію моральної дефективності».

Особливий інтерес у дослідженні проблеми правового виховання дітей з вадами інтелектуального розвитку мають роботи В. П. Кащенка. В своїх працях, присвячених проблемі відхилень у поведінці «дефективних дітей», він підкреслював, що причинами відхилень в поведінці можуть бути не тільки біологічно обумовлені фактори, а й неправильний спосіб життя, несприятливі соціальні умови дитини. На думку В. П. Кащенка, проблема

таких дітей навряд чи перестане бути актуальною у віддаленому майбутньому [81].

Остаточне спростування «теорії моральної дефективності» було зроблено видатним вітчизняним психологом Л. С. Виготським [34], який науково обґрунтував роль біологічних і соціальних факторів у процесі формування особистості. Висунувши ідею складної структури аномального розвитку дитини, він пропонував розрізняти первинний дефект і вторинні відхилення, які формуються у процесі розвитку дитини як наслідки дій первинного дефекту. Л. С. Виготський підкреслював, що саме вторинні ознаки, до яких відноситься і поведінка, піддаються позитивному впливу педагогічної корекції.

Безумовно, органічне ураження центральної нервової системи накладає відбиток на формування поведінки розумово відсталої дитини, але ще О. М. Граборов [38] основну причину асоціальної поведінки дітей з інтелектуальною недостатністю вбачав у несприятливих умовах зовнішнього середовища.

Л. С. Виготський пропонував у корекційно-виховному процесі перенести центр уваги не на сам дефект, а на збережені сторони дитини, використовуючи при цьому «обхідні шляхи» впливу і компенсації психофізичного дефекту. Вчений вважав важливим фактором у розвитку аномальної дитини колектив, соціальне середовище. На його думку, діалектика розвитку ненормальної дитини і її виховання заключається, між іншим, в тому, що його розвиток і його виховання здійснюється не прямими, а «обхідними шляхами». Психологічні функції, які виникають у процесі історичного розвитку людини і які залежать у своїй будові від колективної поведінки дитини, є тією областю, яка в найбільшій мірі сприяє вирівнюванню та стиранню наслідків дефекту і надає найбільші можливості для виховного впливу» і далі підкреслює: «...виховання дефективної дитини є в основі своїй соціальним вихованням»[34 с. 127].

Наслідки дефекту ускладнюють формування та розвиток особистості, створюють умови для більш легкого засвоєння соціально небажаних форм поведінки (Д. М. Дубінін, Г. Г. Запрягаєв, В. М. Синьов та інші). Але, як вказує Л. С. Виготський, «...дефект сам по собі не є ще трагедія. Він тільки привід для виникнення трагедії» [34 с. 138].

Це положення видатного вченого знайшло свій подальший розвиток. Так проблема впливу психолого-клінічних факторів на поведінку підлітків-олігофренів була предметом спеціального дослідження ряду вчених (Г. В. Грибанова, В. В. Ковальов, Н. Л. Коломинський, В. М. Кузьміна, К. С. Лебединська, М. А. Малінаускене, М. С. Певзнер, М. М. Райська, Г. Є. Сухарева, А. І. Селецький та інші). Отримані результати дослідження свідчать, що найбільш криміногенна поведінка у дітей-олігофренів виявляється при таких клінічних формах, коли олігофренія ускладнюється невротичними та психоподібними розладами. Вірогідність психічної декомпенсації або формування стійких негативних, а інколи й асоціальних настанов при цьому значно зростає. Декомпенсація особливо часто проявляється у підлітків з інтелектуальними порушеннями при: 1) синдромі афективної збудливості; 2) синдромі емоційно-вольової збудливості; 3) синдромі розгальмованих потягів.

А Г. Г. Запрягаєв стверджує, що «...у характері правопорушних дій цієї категорії дітей прослідковується певний зв'язок між структурою олігофренічного дефекту і особливостями поведінки»[68 с. 9]. Цей дефект сприяє більш легкому засвоєнню антисупільних форм поведінки, підвищує ймовірність здійснення правопорушення, хоча він і не обумовлює його неминучості.

Г. Г. Запрягаєв за ознаками інтелектуальної недостатності, виділяючи в окрему групу розумово відсталих правопорушників і злочинців, вказує, що у цих дітей на фоні психічних станів легше формуються і виконують функції ведучих кримінально значущі психологічні процеси, які визначають різні форми антисупільних проявів поведінки. У механізмі правопорушення

(злочину) розумово відсталого інтелектуальна недостатність прослідковується: а) у соціально-психологічних властивостях особистості; б) у характері формування і реалізації протиправної мотивації; в) у виборі засобів здійснення протиправних дій.

При цьому рівень інтелектуальної недостатності значною мірою визначає зміст характеристик особистості і вибірності форм поведінки. Але актуалізація кримінально значущих психологічних процесів залежить не від рівня інтелектуального дефекту, а від соціальної адаптованості індивіда, ступеня морально-психологічної формації його особистості та характеру зовнішнього впливу.

В дослідженнях Г. Г. Запрягаєва аналізується характер правопорушень, скоєних розумово відсталими дітьми, доведено, що їм притаманні злочини з корисливих мотивів (від 68% до 84% усіх правопорушень) – крадіжки, пограбування, розбійні напади. Протиправні дії олігофрени роблять у більшості випадків у стані афекту або під впливом людини із сфери найближчого оточення. У такому стані учні допоміжної школи ігнорують соціальні та правові норми при досягненні поставленої мети. До 72% злочинів діти-олігофрени скоюють у алкогольному або наркотичному сп'янінні, найбільша кількість яких приходить на вечірній час – з 17 до 24 години. При несприятливих сімейно-побутових умовах в цей вільний від уроків час, не находячись ні в школі, а ні в сім'ї, створюються всі умови для виникнення у розумово відсталих дітей звичок асоціальної поведінки. Їх сфера спілкування – двір, вулиця, закинуті будівлі тощо [70].

Узагальнюючи дослідження значної кількості педагогів та психологів, які займалися проблемами виховання розумово відсталих дітей, слід зазначити, що однією з особливостей дітей означеної категорії є їх підвищена наслідуваність та навіюваність [35, 65, 148, 168, 177, 186]. Ці процеси мають як позитивні, так і негативні сторони у формуванні особистості учня допоміжної школи. А тому великий вплив на асоціальну поведінку олігофренів-школярів має спілкування з групами однолітків або старших за них дітей, які порушують правові норми. Недостатність вольової сфери

робить розумово відсталих учнів нездатними протистояти впливу цих негативних факторів. Негативний вплив соціального мікросередовища у поєднанні з підвищеною наслідуваністю і навіюваністю сприяють тому, що учні допоміжної школи можуть стати на асоціальний шлях.

За даними досліджень Л. С. Сабліної рівень групової злочинності розумово відсталих неповнолітніх сягає 97 % [189 с. 12]. Асоціально спрямовані групи формуються в основному за місцем проживання. Лідерами їх, як правило, стають старші і інтелектуально повноцінні їх члени. «Дебільні підлітки, – пише вона, – в результаті наміру поодинці не розраховують на свої сили і часто бояться здійснити злочин, а діючи в групі, вони начебто намагаються компенсувати свої розумові дефекти, недостатність життєвого досвіду й бажанням «укріпитися» у якості повноправних членів групи (не дивлячись на те, що ця група – злочинна). В таких групах вони грають лише підсобну, допоміжну роль, а ініціаторами злочину, як правило, є повнолітні або неповнолітні, раніше судимі, які ведуть антисоціальний спосіб життя» [190 с. 24].

Якщо ж група створюється тільки з розумово відсталих підлітків, зазначає Г. Г. Запрягаєв, то її лідерами стають діти з психопатоподібними розладами, які мають досвід антигромадської поведінки. Але це буває рідко і такі групи швидко розпадаються.

Органічне ураження головного мозку накладає відбиток на розвиток пізнавальних процесів дитини. Все це, як відмічає В. М. Синьов, «...створює певні труднощі самостійного узагальнення тих правомірних дій, які в кінцевому підсумку, повинні трансформуватися в ідеї – переконання, які б і були регуляторами поведінки» [29 с. 282].

Дитина з вадами інтелектуального розвитку навіть тоді, коли вона має певну суму правових знань і вмінь, не здатна застосувати їх самостійно на практиці в новій ситуації. Це певною мірою відноситься і до реалізації тих чи інших правових норм. У ряді випадків поведінка підлітка-олігофрена буває неадекватною ситуації, вступає в протиріччя з тими правилами поведінки, які

були сформовані в нього. «Невміння розібратися в ситуації, усвідомити причинно-наслідкові зв'язки між вчинком та його результатом, встановити суть дії іншої особи часто є істинною причиною порушень у поведінці розумово відсталих дітей» [29 с. 283].

В загальній структурі особистості суттєве місце займають емоції. Ними визначаються передусім стосунки між людьми, регулюються власні дії, діяльність, особливості поведінки. У розумово відсталих дітей емоції нестійкі, незрілі, недостатньо диференційовані відповідно до ситуації. Вони слабо контролюють емоційні прояви, які у ряді випадків є неадекватними зовнішнім діям. Узагальнені правила поведінки, які школярі отримують від педагога, не викликають в них адекватного емоційного відгуку.

Академік В. М. Синьов відмічає, що незрілість емоцій учнів з вадами інтелектуального розвитку, їх спрямування на задоволення примітивних потреб значно ускладнюють процес правового виховання, а зниження критичного мислення призводить до порушення в розумово відсталих дітей самокритичності, що, в свою чергу, негативно впливає на можливість спонтанного самовиховання [198].

Розвиток дитини відбувається в процесі спілкування. У дітей з вадами інтелектуального розвитку найбільш грубими і стійкими є порушення його смислового рівня. Цей дефект не дає можливості учням допоміжної школи розуміти в повному об'ємі звернену до них мову, що значно відбивається на засвоєнні підлітками соціально-правових норм.

Багато дослідників (В. Ю. Карвяліс, Б. П. Пузанов, А. І. Раку та ін.) відмічають велике значення морально-психологічного клімату в сім'ї у вихованні соціально-нормативної поведінки дитини.

Вивчення сімей учнів допоміжних шкіл, особливості положення дітей в них, показало, що в більшості своїй батьки дітей зазначеної категорії характеризуються низьким рівнем освіти і культури, вони зазвичай пиячать, ведуть асоціальний спосіб життя тощо. Сімейне неблагополуччя сприяє спотвореному розвитку особистості розумово відсталої дитини. Аналіз умов

життя та виховання підлітків, які скоїли правопорушення, проведений Г. Г. Запрягаєвим, дозволив виділити ряд факторів сімейно-побутового середовища, які негативно впливали на формування антигромадської поведінки та поділити їх на фактори першого і фактори другого порядку [70 с. 11]. Проаналізувавши фактори несприятливого впливу середовища, автор дослідження зміг систематизувати їх за групами й розташувати у такій послідовності: а) сімейно-побутове неблагополуччя; б) негативний вплив середовища поза сім'єю; в) порушення організаційно-нормативних вимог [71 с.17]. У 38 % випадків було виявлене важке матеріальне становище. «Сімейно-побутове неблагополуччя, – відмічає Г.Запрягаєв, – відсутність в сім'ї умов охоронно-педагогічного режиму, контакти з однолітками та дорослими, які здійснюють правопорушення, групами підлітків з негативною моральною орієнтацією, недоліки у навчально-виховній та корекційній роботі школи є найбільш значущими причинами виникнення в учнів-олігофренів важковиховуваності і правопорушної поведінки. Інші фактори, які мають своєю основою біологічне походження, лише створюють умови, на фоні яких формуються різними формами відхиленої, у тому числі й правопорушної, поведінки» [70 с. 15].

Отже, організуючи навчально-виховну діяльність розумово відсталих дітей, слід максимально враховувати проблеми, спричинені особливостями сімейно-побутового середовища дитини та фактори, що його обумовлюють.

Як в літературі з загальної педагогіки, психології, так і в спеціальній літературі з питань навчання та виховання аномальної дитини, в тому числі і дитини з вадами інтелектуального розвитку, надаються різного роду рекомендації щодо поліпшення правового виховання підлітків.

Так, В. М. Синьов визначає вимоги до морально–правової освіти учнів. Зокрема, це:

- доступність змісту відомостей, які пропонуються;
- захопленість, емоційність змісту та форм роботи, використання елементів гри;
- забезпечення інтелектуальної активності учнів;

- чіткість висновків, які б несли у собі рекомендації до соціально-нормативної поведінки учнів;
- систематичність та різнобічність повторення засвоєних норм поведінки [29 с. 291].

В роботах Б. П. Пузанова, присвячених питанням правової поведінки дітей з вадами інтелектуального розвитку відмічається, що запас правових знань у них малий, носить безсистемний характер, об'єм матеріалу мінімальний, фрагментарний та не відповідає задачам, які стоять перед допоміжною школою, відсутня елементарна система правового навчання і виховання. Подолання цих недоліків він бачить в удосконаленні навчально – виховного процесу в школі. «Світогляд учнів, – пише дослідник, – цілеспрямовано формується всією системою виховання в школі, ця система повинна включати в себе і питання правового виховання, виховання громадської правосвідомості підлітків» [180 с. 43].

Правове виховання, яке формується в розумово відсталих дітей у школі і яке є важливим фактором їх соціальної адаптації, пропонується проводити і в позаурочний час. Одним з основних аспектів морального виховання та важливою передумовою соціальної адаптації Б. П. Пузанов бачить в єдності виховної роботи школи, її корекційної спрямованості, з урахуванням тих позитивних моральних норм, які закладені школярам мікросередовищем та соціальним досвідом.

Практика та наукові дослідження навчально-виховного процесу у допоміжній школі (Л. С. Виготський, Т. А. Власова, О. М. Граборов, Г. М. Дульнев, І. Г. Єременко, В. Г. Петрова, В. М. Синьов та ін.) показали, що під впливом педагогічної роботи розумово відсталі діти в змозі правильно оцінити явища навколишнього середовища. Завдання педагогів – надати школярам допомогу виділити, осмислити і узагальнити ті моральні норми, які необхідно засвоїти.

У зв'язку з особливостями розвитку учнів допоміжної школи, «такими як зниження самостійності, ініціативи, порушення ієрархії потреб і інтересів,

усвідомлення значущих мотивів діяльності, – пише В. М. Синьов – об'єктивно зростає необхідність підсилення педагогічного керівництва поведінкою і діяльністю учнів, пошуків різноманітних компенсаторно-корекційних засобів у соціально-правовому вихованні з клініко-психолого-педагогічною неоднорідністю контингенту учнів допоміжної школи» [29 с. 287].

Дослідник пропонує використовувати у навчанні та вихованні дітей з вадами інтелектуального розвитку такі методи як розповідь, бесіду, роз'яснення, роботу з текстом правовиховного значення, рольові ігри тощо.

Формування соціально-нормативної поведінки дитини залежить від ефективності використання методів навчання та виховання. Автор поділяє їх на три групи. До першої він відносить методи направлені на формування в учнів моральних і правових знань, оцінок і переконань (розповідь, бесіда, роз'яснення, переконання, рольові ігри, моделювання правильної поведінки тощо); до другої групи – методи формування досвіду громадських відносин, умінь і звичок соціально-нормативної поведінки (вправи, привчання, практичні вправи в різних видах діяльності); у третю групу увійшли методи додаткового стимулювання і підвищення рівня соціально – нормативної поведінки підлітків (покарання, засуджування, заохочення, змагання).

Значних змін допоміжна школа зазнала в Україні після проголошення її незалежності. Вона піддалась несправедливій критиці, хоча треба визнати, що спеціальне навчання в Україні при СРСР носило більшою мірою охоронно-педагогічний характер, який не давав можливості підготувати своїх вихованців до успішної адаптації в соціальному середовищі. Школи перейшли на самостійні (незалежні від Росії) навчальні плани і програми навчання. Стрижнем формування правосвідомості в дітей з розумовою відсталістю є «Основи правових знань» – окремий розділ в курсі «Історія України».

Аналіз існуючої програми [176] та тематичних планів вчителів правознавства показав, що з 28 годин, відведених на вивчення відповідної

проблематики, на ознайомлення з новим матеріалом відведено 23 години (83,2 %) і тільки 5 годин (17,8 %) на повторення. Відсутні уроки на корекцію, на систематизацію та узагальнення знань тощо.

В пояснювальній записці до цього курсу автори програми вказують, що вона адаптована до особливостей дітей з психофізичними вадами. Але аналізуючи її, ми прийшли до висновку, що програма з «Основ правових знань» для допоміжної школи є не що інше, як скорочений перелік тем з програми «Основи правознавства», розробленої для дев'ятих класів масової школи під керівництвом І. Б. Усенка. В ній автором чітко визначені теми уроку, окремо розроблені методичні поради до кожної з них. Нічого такого ми не зустрічаємо в програмі для допоміжної школи.

Загальна кількість годин, відведених на вивчення «Основ правових знань» в закладах для дітей з вадами інтелектуального розвитку, свідчить про те, що на кожну тему автори програми виділяють по одній годині. Зовсім не виділяються години на практичне застосування засвоєних знань та їх корекцію. Можна вважати, що правові знання на уроках носять більш за все інформаційний характер.

Програма перенасичена другорядним для випускника допоміжної школи матеріалом, мало пов'язаним з життєвими ситуаціями дітей. Наявна програма переобтяжена питаннями конституційного права та державного устрою України. З визначених програмою 23 тем на зазначені галузі права виділено 8 годин.

Важко також уявити, як можна реалізувати можливості інтеграції знань, умінь і навичок у змісті курсу «Основи правових знань», підручник з якого взагалі відсутній.

Все це значно зменшує можливості оволодіння життєво необхідними для подальшої адаптації випускників допоміжної школи правовими знаннями.

1.2. Теоретичні засади правового виховання дітей з вадами інтелектуального розвитку: сутність, структурна організація, динаміка формування

Проблема побудови правового суспільства й пов'язані з цим питання формування правосвідомості громадян підвищили інтерес до формування правової поведінки школярів. У суспільстві, в якому виникає й розвивається держава, найважливіші суспільні відносини регулюються правом.

Право – це система загальнообов'язкових соціальних норм, що охороняються державою. Держава, установлюючи правові норми для впливу на суспільні відносини, перетворює ці суспільні відносини в правові. Особистість несе юридичну відповідальність в установлених випадках.

Серед різних напрямків виховання школярів значне місце посідає правове виховання, яке трактується дослідниками як складова частина цілісної системи виховання особистості.

Правове виховання є одним з напрямків загального процесу виховання, що містить у собі правову освіту, виховання поваги до чинних законів і норм права, формування активної позиції стосовно протиправних і антигромадських дій.

Слід відзначити, що дослідники дотримуються різних точок зору щодо трактування терміну «правове виховання».

У радянській педагогіці під правовим вихованням розуміли цілеспрямовану і систематичну ідеологічну діяльність керівної партії, держави, суспільства з метою встановлення соціалістичної правосвідомості в переконаннях, звичках і мотивах поведінки людей [23, 35, 112,138] .

Аналізуючи дослідження проблем правового виховання ми дійшли висновку, що термін «правове виховання» визначається значною частиною педагогів та психологів як цілеспрямований, планомірний вплив на свідомість дітей шляхом передачі систематизованих знань про державу і

право і роз'яснення їм норм законодавства в процесі навчання, а здійснення такого виховання передбачається шляхом агітації і пропаганди, а також за рахунок юридичної освіти населення.

Г. П. Давидов [44], І. Г. Запорожан [68], І. Ф. Рябко [188], М. М. Фіцула [237] та інші правове виховання розглядають як цілеспрямований, планомірний і систематичний вплив на свідомість дітей і підлітків шляхом передачі систематизованих знань про державу і право і роз'яснення їм норм законодавства у процесі навчання.

Так, Г. П. Давидов розглядаючи правове виховання у широкому і вузькому смислі, відмічає об'єктивний вплив всієї правової системи, яка охоплює все суспільство і власно педагогічний процес. «Правове виховання школярів – це цілеспрямований вплив спеціально відібраних правових явищ на особистість, її активна взаємодія з ними в процесі формування поваги до норм права» [44 с. 15].

Правове виховання неповнолітніх трактується як складний процес, який включає в себе наступні три рівні: перший рівень – це безпосередній вплив на особистість з метою передачі їй соціальних цінностей і норм, вироблення стійкої установки на правомірну поведінку; другий – опосередковане діяння на свідомість через урегулювання соціальної структури і покращення умов життєдіяльності особистості; третій – розвиток і удосконалення форм соціальної організації управління і контролю [44].

І. Ф. Рябко правове виховання визначає як цілеспрямований і систематичний вплив на свідомість, психологію вихованців, усього укладу суспільного життя, ідеологічних факторів з метою формування у них глибоких і стійких формувань, переконань і почуттів, прищеплення їм високої правової культури, навичок юридичного спілкування [188 с. 17].

Те саме стосується і допоміжної школи для дітей з вадами інтелектуального розвитку. Б. П. Пузанов [181] трактує правове виховання як цілеспрямований і системний вплив на особистість для формування правової

свідомості, розвитку правових почуттів, вироблення навичок і звичок правомірної поведінки.

Вивчення теоретичних засад проблеми дослідження дозволили уточнити поняття «правове виховання» стосовно дітей з вадами інтелектуального розвитку.

Правове виховання розумово відсталих дітей – суспільно та особистісно важливий напрям управління процесом їх соціалізації на основі формування повсякденної правосвідомості особистості з вадами інтелекту як детермінанти її соціально-нормативної поведінки та профілактики асоціальних проявів здійснюваний на перспективному реалістичному моделюванні життєдіяльності випускника допоміжної школи у різних сферах взаємодії з оточенням, та спрямований на корекцію інтелектуальної, емоційно-ціннісної, поведінково-вольової сфер розвитку розумово відсталої дитини.

У сучасній педагогіці домінуючою є думка про те, що правове виховання реалізується не стільки через цілеспрямований і системний вплив на свідомість, психологію вихованців, їх образ життя, скільки через взаємопов'язану діяльність вихователя та вихованців, спрямовану на формування у дітей глибоких і стійких знань, переконань і почуттів, а також формування правової поведінки [65, 170, 202].

Як показав аналіз практики організації навчально-виховного процесу в допоміжній школі, увага педагогів в основному акцентується лише на організації зовнішнього впливу на особистість учня і навчально-виховний процес реалізується за інформаційно-репродуктивною технологією, в основі якої лежить формула суб'єкт-об'єктних взаємовідносин вчителя та учня. Процес правового виховання дітей з вадами інтелектуального розвитку набуває більшої ефективності, коли в його основі якої лежить педагогічна взаємодія вчителя та учня в структурі навчально-виховної діяльності. В умовах переходу до особистісно-орієнтованої освіти ми визнаємо необхідність поетапного формування суб'єкт-суб'єктних взаємовідносин в

системі організації педагогічного процесу. Тому зрозуміло, що на першому етапі домінуючим буде механізм впливу педагога при організації правового виховання. Однак, він має бути таким, який передбачає поступове формування такої структури навчально-виховної діяльності, яка базується на взаємодії учасників педагогічного процесу. Тобто при організації педагогічного впливу педагог поступово, ситуативно використовує методи навчання, які передбачають актуалізацію життєвого досвіду учня.

Стосовно розумово відсталих дітей перший етап може бути складним і зтяжним, оскільки йдеться про якісно новий рівень навчальної діяльності учня, його здатність до виконання навчальних занять в режимі інтерактивних технологій.

Тому, процес правового виховання ми визначили як цілеспрямований, системний вплив на учня, який набуває тенденцію до переходу на рівень взаємодії: взаємопов'язаної діяльності педагога та учня, спрямованої на формування правової вихованості у комплексі всіх її складових.

В нашому дослідженні важливо було визначити логіку процесу формування правової вихованості учнів з вадами інтелектуального розвитку, оскільки саме на її основі обґрунтовуються базові підходи як до формування моделі експериментального навчання, так і визначення критеріїв та показників, за якими здійснюється діагностика рівня сформованості правової вихованості розумово відсталих учнів на констатувальному та формувальному етапах експерименту.

Проблемами структурування правового виховання в загальноосвітній школі займалися різні дослідники. Так, В. Ф. Дубровський [55], розробляючи структуру правового виховання старшокласників, виділяє такі її складові: соціально-правове замовлення; навчально-виховний процес; суб'єктивні і об'єктивні фактори, а також мету завдання, зміст, форми, методи та принципи виховання.

В.В. Головченко визначає таку загальну схему реалізації механізму формування правових переконань особистості: правові знання – відношення

до них особистості – стійкість до впливу негативних мотиваційних подразників – здатність до саморегуляції – зацікавленість в результатах правомірної поведінки – належна поведінка. «Ознаками стійких правових переконань є глибоке усвідомлення особистістю змісту і важливості правових норм і принципів, їх суворе і добровільне виконання у повсякденному житті, вміння протистояти негативному впливу оточуючого середовища; активно протидіяти різним правопорушенням; участь у правоохоронній практиці» [37 с. 84].

Логіку формування системи правового виховання дітей з вадами інтелектуального розвитку ми відобразили через відповідну структурно-функціональну модель.

Аналізуючи різні підходи дослідників до структурування процесу правового виховання школярів, ми виявили спільні позиції, які стосуються визначення основних етапів процесу.

На основі загальних теоретичних основ правового виховання розумово відсталих дітей ми зробили спробу сформувавши цілісну модель, яка структурно відображає логіку означеного процесу (див. рис. 1.1.).

Системоутворюючим компонентом моделі виступає мета правового виховання школярів, яка в кінцевому рахунку об'єктивується в результат діяльності. Саме отриманий результат (його співвіднесення з поставленою метою) і буде виступати головним критерієм успішності впровадження даної моделі в практику організації правового виховання школярів. Зазначена в моделі загальна мета – формування повсякденної правової свідомості та поведінки розумово відсталих дітей реалізується через базові функції правового виховання даної категорії учнів, які ми визначили як: інформаційна, орієнтувальна, поведінкова. Ці функції направлені на формування основної - корекційно-розвивальної, яка передбачає корекцію пізнавальної діяльності учнів, забезпечення трансферативності правових знань та корекцію їх особистості.

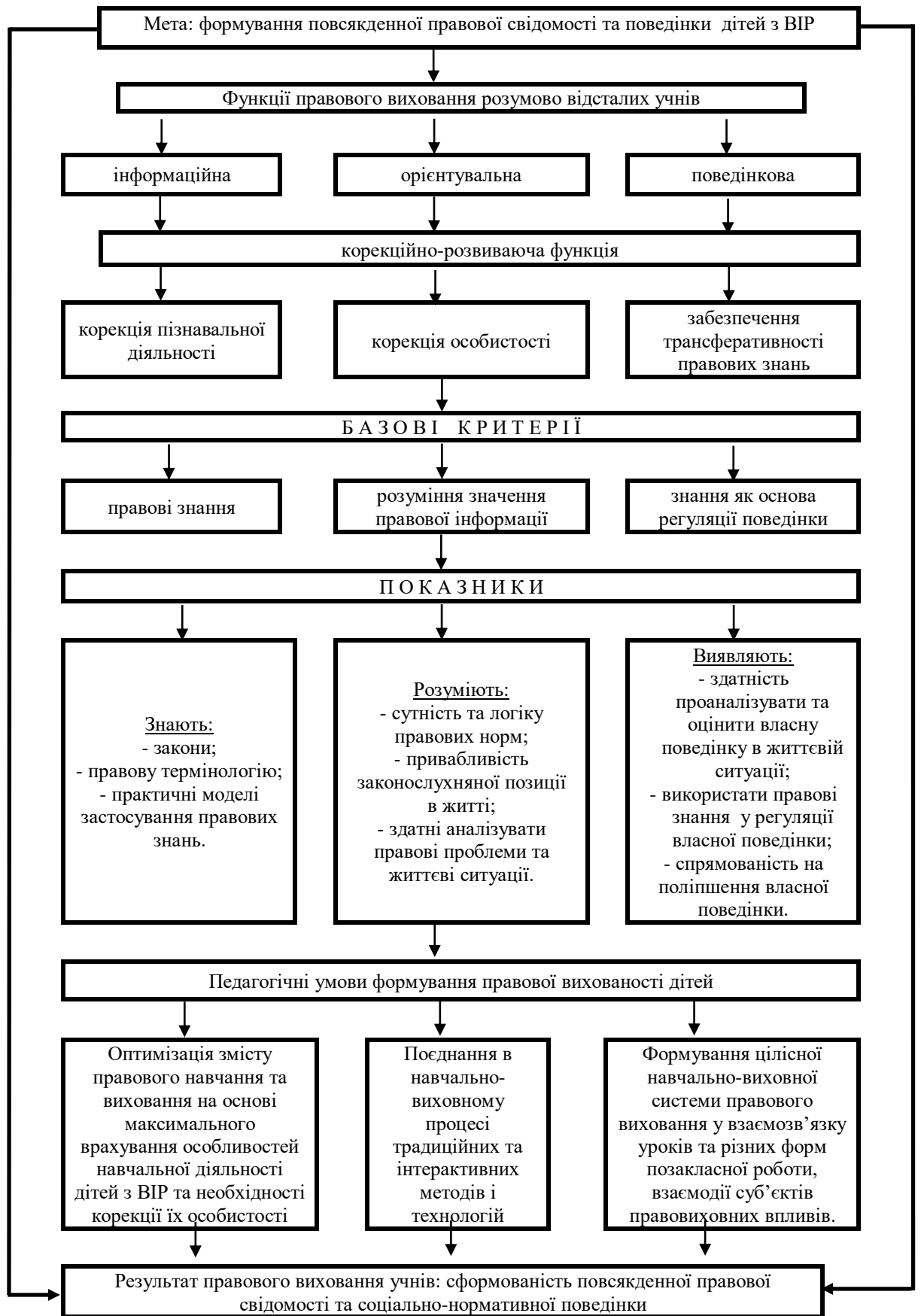

Рис. 1.1. Структурно-функціональна модель правового виховання учнів з вадами інтелектуального розвитку (ВІР) в умовах навчально-виховного процесу допоміжної школи

Передбачається, що отримані учнями правові знання через забезпечення відповідного рівня їх осмислення, зрештою, повинні стати основними регуляторами формування їх діяльності, поведінки. Відповідно до функцій ми визначили базові критерії та групи показників до кожного з них, за якими можна діагностувати рівень правової вихованості дитини.

Окремим блоком ми представили базові практичні основи, які забезпечують ефективність формування правової вихованості школярів з вадами інтелектуального розвитку, які, як показав теоретичний аналіз проблеми та існуючий досвід правового виховання в допоміжній школі, є найбільш значущими, тобто такими, які найбільшою мірою забезпечують ефективність процесу.

Розроблена модель формує загальне уявлення про структурну організацію цілісної системи правового виховання, вона дає можливість вчителям та вихователям забезпечити цілісність, цілеспрямованість, а відтак і ефективність процесу правового виховання дітей з вадами інтелектуального розвитку в умовах допоміжної школи.

В контексті загальної структурно-функціональної моделі, яка відображає цілісну систему правового виховання учнів з вадами інтелектуального розвитку в умовах навчально-виховного процесу допоміжної школи, ми розробили субмодель, яка стосується безпосередньо процесу організації правового виховання школярів. Вона представляє процес поетапного переходу від діяльності, спрямованої на засвоєння необхідної правової інформації до осмислення її сутності в контексті різних видів та форм діяльності, життєвих ситуацій, до найвищого рівня за яким засвоєна інформація стає регулятором діяльності та поведінки самого учня (рис. 1.2).

Так, першим етапом неодмінно виступає етап формування інформаційної основи правового виховання, який передбачає, що, отримуючи знання про правові норми, співвідносивши їх зі своїми життєвими уявленнями, учень виробляє на цій основі своє ставлення до правових фактів і явищ. Правова інформація виступає основою оволодіння

учнями як загальними, так і конкретними правовими знаннями.

Наступним етапом правового виховання є забезпечення усвідомлення дитиною знань про правові норми на основі реальних ситуацій, які були змодельовані з урахуванням життєвого досвіду дитини. На цьому етапі діяльність учнів супроводжується аналізом ситуації, виділенням в ній головної проблеми, використанням при осмисленні та вирішенні ситуації отриманих знань, а також їх узагальненням та оцінюванням практичної значущості. Навчальна діяльність супроводжується аналізом придбаних правових знань, виділенням основної правової ідеї, формулюванням правового висновку. В рамках даного етапу діяльності актуалізуються такі процеси: аналізування конкретної ситуації, виділення головної проблеми; використання отриманих знань в контексті конкретних ситуацій; узагальнення отриманих знань, оцінка їх практичної значущості.

Рис. 1.2. Етапи формування правової вихованості дітей з вадами інтелектуального розвитку

Третій етап визначає процес трансформації знань у механізм регулювання розумово відсталим учнем власного життя та поведінки. Означений етап є основою формування в учнів вміння використовувати отримані знання на практиці, для моделювання своєї поведінки, вміння самостійно приймати адекватні рішення у життєвій ситуації. Обмірковуючи правові норми, у школяра розвивається потреба діяти згідно засвоєних знань і в такий спосіб процес накопичення правових знань переходить у процес формування правових переконань.

Навчально-виховна діяльність школярів на даному етапі орієнтована на: асоціювання навчальних (імітованих) ситуацій з досвідом власного життя; формування моделі власної поведінки в конкретній ситуації з урахуванням отриманих знань та досвіду аналізування ситуацій.

Аналізуючи систему принципів організації правового навчання та виховання учнів загальноосвітньої школи ми зробили спробу осмислити їх в контексті особливостей педагогічного процесу допоміжної школи, враховуючи специфіку навчально-виховної діяльності розумово відсталих дітей.

Особливого значення у правовому вихованні означеної категорії дітей набуває принцип доступності, логіка якого полягає в тому, щоб вести дитину від легкого, простого і конкретного до важкого, складного і абстрактного.

Слід також відзначити, хоча правове навчання та виховання в допоміжній школі і відрізняється елементарністю, знання з права повинні даватись науково достовірними, на рівні сучасного розвитку як юридичної, так педагогічної та психологічної наук.

Засвоєння правових понять і термінів – це дуже складана розумова робота, яка вимагає від дітей з вадами інтелектуального розвитку достатнього рівня абстрактного мислення і здатності до узагальнення. Але порушення аналітико-синтетичної діяльності, притаманне розумово відсталим дітям, значно ускладнює засвоєння ними матеріалу, розуміння його суті.

Дуже часто наявні у них знання не піддаються суттєвій переробці у їх свідомості. Низька здатність до узагальнення не дає можливості у повному обсязі встановити причинно-наслідкові зв'язки того чи іншого проступку, явища.

Ми визначили такі умови реалізації принципу доступності:

- забезпечення спрощення змісту правового виховання та навчання при збереженні наукових основ правової освіти;
- організація рівня навчально-виховної діяльності, адекватного рівню розумової діяльності дітей з вадами інтелектуального розвитку;
- поступове ускладнення процесу організації діяльності на основі фіксації попередньо досягнутого рівня.

Висновки до першого розділу

Аналіз психолого-педагогічної літератури з проблем правового виховання свідчить, що правове виховання трактується як достатньо значуща складова цілісної системи виховання особистості.

Досить активно досліджуються проблеми теоретико-методологічних основ правового виховання, оптимізації змісту, форм та методів його реалізації в практиці навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи.

Все більшої уваги проблема правового виховання школярів набуває в корекційній педагогіці. Вітчизняні дефектологи підкреслюють, що формування навичок правоправної поведінки є важливим фактором корекції і компенсації дефекту, сприяє кращій підготовці випускників допоміжних шкіл до успішної соціалізації.

Дослідники констатують, що для дітей з вадами інтелектуального розвитку характерним є низький рівень сформованості правосвідомості, недостатнє знання законів і спрощений погляд на правові категорії, малий

запас правових знань, який до того ж має безсистемний, фрагментарний характер.

Аналізуючи психолого-педагогічну літературу з даної проблеми, ми виявили комплекс причин педагогічного характеру, що призводить до низького рівня правової вихованості розумово відсталих дітей. Найбільш значущими з них є: недостатній рівень дослідженості теоретичних основ правового виховання в олігофренопедагогіці та методичного забезпечення цього процесу (розробленості методик, технологій, форм), низький рівень адаптації змісту та програми «Основи правових знань» до особливостей навчально-виховної діяльності дітей з вадами інтелектуального розвитку та перспектив їх післяшкільної адаптації.

Розглядаючи правопорушну поведінку розумово відсталих дітей у психологічному аспекті дослідники стверджують, що у характері правопорушних дій у дітей простежується певний зв'язок між структурою дефекту інтелектуального розвитку та особливостями їх поведінки і що цей дефект сприяє більш легкому засвоєнню асоціальних форм поведінки.

Однією з особливостей учнів допоміжної школи є їх підвищений рівень наслідуваності і навіюваності, в наслідок чого, вони легко піддаються впливу асоціального середовища. Недостатній рівень сформованості вольової сфери обумовлює зазвичай неспроможність цієї категорії дітей протистояти впливу на них негативних факторів.

Порівняльна характеристика системи правового виховання для дітей загальноосвітньої та спеціальної шкіл свідчить про те, що в принципових позиціях вони мають багато спільного. Зокрема, це стосується:

- цільової спрямованості означеного процесу;
- визначення змістової основи правовиховної діяльності школярів;
- загальної логіки організації навчальної та виховної роботи з формування правової компетентності дитини;
- використання форм та методів організації діяльності;
- діагностики рівня правової вихованості дитини.

Водночас, навчально-виховна робота з формування правової компетентності школярів з вадами інтелектуального розвитку має свої специфічні ознаки, які базуються на особливостях:

- ціннісних соціальних та життєвих орієнтацій та пріоритетів;
- інтелектуальної діяльності дітей означеної категорії;
- наявного життєвого досвіду та проблем соціальної адаптації;
- сфери найближчого оточення дитини (сім'я, однолітки, вулиця).

Дані особливості значно ускладнюють формування системи правового виховання дітей з вадами інтелектуального розвитку, забезпечення ефективності її реалізації в практиці навчально-виховної діяльності спеціальної школи.

Незрілість емоцій учнів з інтелектуальними вадами, їх направленість на задоволення примітивних потреб значно ускладнюють процес правового виховання, а низький рівень аналітичного мислення призводить до порушення у них самокритичності, що у свою чергу негативно впливає на можливості саморегуляції поведінки, самовиховання (В. В. Воронкова, І. Г. Єременко, В. О. Липа, Г. М. Мерсіянова, М. П. Матвєєва, С. П. Миронова, В. Г. Петрова, Б. П. Пузанов, С. Я. Рубинштейн, Н. М. Стадненко, В. М. Синьов та ін.).

Аналізуючи психолого-педагогічну літературу з даної проблеми, нами була виявлена сукупність причин, що призводить до низького рівня правової вихованості дітей з вадами інтелектуального розвитку:

- недостатній рівень дослідженості теоретичних основ правового виховання;
- недостатній рівень методичного забезпечення процесу правового виховання, розробленості методик, технологій, форм та методів даного виду діяльності;
- низький рівень адаптації змісту та програми «Основи правових знань» до особливостей навчально-виховної діяльності дітей з вадами інтелектуального розвитку.

Дослідники відмічають, що правове виховання необхідно проводити поетапно впродовж всіх років навчання дитини в школі. Не можна не погодитись і з думкою дослідників, що моральні і правові закони формуються у людини фактично з раннього віку. Це повною мірою відноситься і до дітей з вадами інтелектуального розвитку, хоча треба зазначити, що спонтанно вони не здатні засвоїти норми права, тому джерелом первинної морально-правової інформації є сім'я, школа, соціальне мікросередовище.

Навички правової поведінки формуються як симбіоз моральних та правових знань, які трансформуються у переконання і виконують функції регуляторів поведінки. З розвитком таких якостей як чесність, справедливість, дисциплінованість, любов до праці та інших, у дітей поступово формуються певні морально-правові відношення до встановленого у суспільстві порядку (вдома, в школі, на вулиці тощо).

У той же час дослідники, вивчаючи особливості формування у дітей з вадами інтелектуального розвитку соціально-нормативної поведінки, відмічають певну своєрідність, специфіку обумовлену не тільки слабкими знаннями і навичками правомірної поведінки (А. Д. Гришко, Г. Г. Запрягаєв, Л. С. Сабліна, В. М. Синьов, А. І. Раку, А. І. Селецький, О.П. Сєверов та ін.), а й зниженою здатністю до самостійного набуття цих знань, невмінням застосовувати наявні знання в нових ситуаціях.

Як довели результати наукових досліджень та практика організації навчально-виховного процесу у допоміжній школі, під впливом корекційно спрямованої системи правового виховання розумово відсталі діти здатні правильно оцінити явища навколишнього середовища, у тому числі і правового характеру. Для цього пропонується підсилення педагогічного керівництва пізнавальною діяльністю і поведінкою з використанням різноманітних прийомів, спрямованих на свідоме засвоєння правових знань і навчання їх застосування (В. Г. Петрова, Б. П. Пузанов, В. М. Синьов та ін.).

Слід також відзначити, що в спеціальній літературі з досліджуваної проблеми містяться лише окремі рекомендації, головним чином методичною характеру, які недостатньо розкривають специфіку організації правового виховання учнів допоміжної школи, що не дозволяє максимально використати значні корекційно-виховні можливості навчальних занять з основ правових знань. Багато аспектів цієї проблеми ще не з'ясовані. Так, зокрема, в олігофренопедагогіці залишаються не дослідженими такі важливі питання як рівні і критерії сформованості правосвідомості та соціально нормативної поведінки підлітків з інтелектуальними вадами; педагогічні умови забезпечення корекційної спрямованості процесу оволодіння правовими знаннями та нормами школярами та інші.

РОЗДІЛ II.

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ РОЗУМОВО ВІДСТАЛИХ ДІТЕЙ У ПРАКТИЦІ СУЧАСНОЇ ДОПОМІЖНОЇ ШКОЛИ

2.1. Рівень та якісні показники правових знань та вмінь як основи правової вихованості розумово відсталих школярів.

Враховуючи, що особистість розумово відсталої дитини розвивається в діяльності і що це відбувається за тими ж основними законами, що і нормальна дитина, ми вважаємо, що при створенні спеціальних адаптованих умов можливе досить ефективне формування правової вихованості у дітей з вадами інтелектуального розвитку у процесі навчальної-виховної діяльності. При цьому ми виходимо з принципового для вітчизняної дефектології положення: пристосування розумово відсталої дитини до дійсності відбувається за рахунок опори на більш збережені сторони особистості, з орієнтацією на зону її найближчого розвитку.

В основу формування моделі констатувального експерименту були поставлені завдання:

1. Визначити загальний рівень правової освіченості дев'ятикласників з вадами інтелектуального розвитку з окремих галузей права.

2. Проаналізувати систему навчально-виховної діяльності допоміжної школи з формування правової вихованості дітей з метою:

а) визначення рівня адекватності навчальної програми та змісту курсу «Основи правових знань» базовим цілям правової вихованості дітей з вадами інтелектуального розвитку;

б) з'ясування особливостей розподілу пріоритетів з різних галузей права в структурі навчального курсу та позаурочної виховної діяльності допоміжної школи;

в) визначення найбільш суттєвих проблем та утруднень, з якими стикаються вчителі та вихователі при організації навчально-виховної роботи з зазначеного напрямку діяльності допоміжної школи.

Суб'єктами формування правової вихованості розумово відсталих дітей виступають: соціальне середовище, засоби масової інформації, сім'я, спеціальні виховні заходи даного спрямування та інші. Однак, у зазначеному комплексі провідне місце у формуванні правових знань та вмінь будуть займати навчальні заняття, серед яких найбільший потенціал має курс «Основи правових знань».

На етапі констатувального експерименту ми намагались визначити наскільки процес формування правових знань, як основи правової вихованості учнів, є цілеспрямованим, системним, а відтак і ефективним.

Ми врахували, що суттєві недоліки інтелектуального розвитку учнів цієї категорії визначають і специфіку організації їх навчальної діяльності у різних формах прояву. Ми також виходили із того, що ця категорія дітей має обмежений соціальний досвід, специфічне соціальне середовище.

Всього дослідженням було охоплено 186 учнів допоміжних шкіл – інтернатів м. Луганська та Луганської області, російська допоміжна школа – інтернат № 6 м. Кишинів Республіки Молдова, спеціальна загальноосвітня школа «Злагода» м. Сімферополя, допоміжні школи № 1 та № 2 м. Севастополя та допоміжна школа с.м.т. Гвардійське Автономної Республіки Крим.

Окрім того, у процесі дослідження було вивчено досвід роботи 62 учителів та 40 вихователів старших класів, проаналізовано понад 60 уроків з основ права та занять з самопідготовки. Анкетуванням та інтерв'юванням було охоплено 102 педагога вищезазначених допоміжних шкіл України і Республіки Молдова.

Для розв'язання поставлених завдань були використані різні методи науково-педагогічного дослідження:

- вивчення традиційної системи формування правової компетентності школярів, використання методів, технологій організації навчальної діяльності на уроках;

- спостереження за роботою вихователів з метою вивчення досвіду організації підготовки домашніх завдань з основ права. Зокрема, нас цікавили види допомоги учням, форми організації закріплення знань отриманих учнями на уроці;

- аналіз навчальних і навчально-виховних планів вчителів історії і вихователів з метою вивчення проблеми: чи існує тематичний зв'язок між планами учителів і вихователів, як часто плануються вихователями і класоводами бесіди, екскурсії, ділові ігри, які пов'язані безпосередньо з правовим вихованням учнів; чи планується індивідуальна робота з окремими учнями;

- анкетування вчителів і вихователів з метою отримання додаткової інформації про організаційні труднощі педагогів як на уроці, так в позаурочний навчально-виховний час. Зокрема педагогам пропонувалось дати відповіді на наступні питання анкети:

а) Які галузі українського права ви пропагуєте на уроці (у позаурочній навчальній роботі)?

б) Які методи і форми правовиховної роботи використовуються на уроці (у позаурочній навчальній роботі)?

в) Які труднощі ви випробовуєте при проведенні занять з правового виховання ?

г) З яких джерел ви отримуєте необхідну правову інформацію?

д) Чи задоволені ви правовою інформацією?

- індивідуальні і групові бесіди;
- аналіз документації школярів з метою виявлення причин, що обумовили направлення їх до допоміжної школи;

- проблемні ситуації, з метою виявлення рівня обізнаності учнів 9-х класів допоміжної школи з окремих питань українського права;

- статистична обробка результатів дослідження.

Ми припускаємо, що школярі з вадами інтелектуального розвитку у 14-16 річному віці вже мають певний запас правових знань, тим більше, що під час вивчення гуманітарних дисциплін вони знайомились з тими чи іншими морально-правовими нормами, що діють у суспільстві. Враховуючи ці дані, а також відносно невеликий (порівняно з учнями масової школи) соціальний досвід дітей визначеної категорії можна вважати період навчання учнів у молодших і середніх класах як пропедевтичний, а оскільки констатувальний експеримент проводився після вивчення основ правових знань, то ми вважаємо, що це дає нам право поставити питання про виявлення критеріїв та рівнів правової вихованості учнів старших класів допоміжної школи.

Підхід до визначення критеріїв правової вихованості учнів допоміжної школи обумовлювався наступними позиціями:

1. Виходячи з теоретичних основ правового виховання школярів, зокрема, трактування сутності правової вихованості, її структурної організації та основних характеристик процесу правового виховання, ми виділили ознаки, які найбільшою мірою визначають наявність необхідних знань та здатність школяра їх трансформувати на рівень конкретної навчально-виховної діяльності. Тому, окрім наявності необхідних правових знань, ми намагались визначити рівень їх дієвості та готовності до практичного використання.

2. У комплексі методів діагностики за основу ми взяли методи аналізу життєвих ситуацій. Пояснюється це тим, що:

а) ми передбачали визначити рівень правової вихованості дитини, тобто на скільки отримані правові знання є усвідомленими і виступають реальним регулятором власної поведінки;

б) для дітей з вадами інтелектуального розвитку саме життєві ситуації є доступними для сприймання і розуміння, а також в їх контексті забезпечується вищий рівень усвідомленості отриманих правових знань (див. табл. 2.1.).

**Критерії визначення рівнів правової освіченості учнів старших класів
допоміжної школи (в основі володіння знаннями з курсу
«Основи правових знань»)**

№	Критерії	Рівні			
		достатній	середній	низький	дуже низький
1	Наявність і усвідомлення знань з основ права	володіють відносно стійкими знаннями	володіють в неповному обсязі, несистематизовані, розрізнені	володіють фрагментарно	не володіють
2	Уміння оцінювати ситуацію та поведінку дійових осіб в ній	орієнтуються у запропонованій ситуації, зосереджуються на завданні, обмірковують його	оцінити правову ситуацію можуть лише за допомогою педагога	не достатнє, не послідовне, не адекватне	відсутнє
3	Висловлювати свої судження при розв'язанні ситуації	судження досить логічні, послідовні, відносно повні	судження менш логічні, менш повні, менш критичні та усвідомлені	не послідовні, не логічні	хаотичні
4	Розуміння механізму захисту власних прав	знаходять «механізми» захисту своїх прав.	знаходять тільки за допомогою експериментатора	поверхове	відсутнє
5	Володіння елементарною правовою термінологією	використовують правову термінологію, розуміють суть, орієнтуючись в елементарних правових нормах	використовують, але не завжди знають їх суть	фрагментарне	відсутнє
6	Ставлення до своїх прав та прав інших людей	усвідомлюють свої права та обов'язки, з повагою ставляться до прав інших	не завжди усвідомлене і критичне	не адекватне	не адекватне
7	Уявлення про відповідальність за скоєний вчинок	мають уявлення про міру відповідальності за скоєний вчинок	уявляють завдяки значній допомозі педагога	відсутнє	не адекватне

На основі визначення критеріїв та за результатами констатувального експерименту розумово відсталі дев'ятикласники були поділені нами на чотири групи за рівнем засвоєння основ правових знань та сформованості вмінь їх використовувати в практичній діяльності.

До достатнього рівня віднесені учні, які володіють відносно стійкими знаннями з основ правових знань, орієнтуються у запропонованих ситуаціях, зосереджуються на завданні, обмірковують його. Судження дев'ятикласників досить логічні, послідовні, відносно повні. Вони співвідносять відображену у завданні правову норму з можливістю керуватися нею у практичній поведінці. Учні цієї групи добре усвідомлюють свої права на життя, освіту, працю, а також свої обов'язки. Підлітки з повагою ставляться до прав своїх та інших людей. При розв'язанні запропонованих соціально-правових ситуацій учні намагаються відстоювати свої права, власну точку зору. Орієнтуючись в елементарних правових нормах, діти цієї групи визначають базові «механізми» захисту своїх прав. Під час бесіди активно використовують правову термінологію, розуміючи її суть, уявляють собі міру відповідальності за скоєний злочин.

У групу з середнім рівнем правової вихованості ввійшли учні, які володіють відповідними знаннями у дещо меншому обсязі, рівень їх розуміння досить поверховий. Їх судження менш логічні, менш повні, вони не завжди усвідомлено і критично ставляться до запропонованої ситуації та дій її учасників. Під час бесіди дев'ятикласники менш активні та послідовні. Вони знають свої елементарні права, але механізми захисту їх визначають тільки за допомогою педагога. Знання про права і обов'язки підлітка не систематизовані, розрізнені. Розв'язуючи правові ситуації, вони можуть висловити свою точку зору лише за допомогою педагога. Використовуючи правові терміни, учні не завжди знають їх суть.

До третьої групи були віднесені діти з низьким рівнем правової вихованості. Їх розуміння ситуацій поверхове, їм не вистачає відповідних знань для аналізування ситуації та оцінки поведінки дійових осіб, як правило,

вони не володіють інформацією про механізми захисту своїх прав, правові терміни вживаються лише фрагментарно і не завжди правильно.

До четвертої групи увійшли підлітки з дуже низьким рівнем правової вихованості. У переважній більшості випадків запропоновані ситуації з правовим змістом залишилися нерозв'язаними навіть після значної допомоги педагога, рівень аналітичного мислення є дуже низьким, практично відсутні оцінні судження, а тому більшість відповідей випадкові, логіка суджень хаотична, правова термінологія відсутня. Учні виявляються неспроможними відтворити ту чи іншу правову норму, навести відповідні приклади.

Констатувальний експеримент у 9-х класах здійснювався у два етапи 2005-2006 навчального року. На першому етапі у процесі пошуково-експериментальної роботи ставились завдання виявлення правової обізнаності розумово відсталих дев'ятикласників з найбільш важливих для їх соціалізації галузей правової освіти після вивчення розділу «Основи правових знань» за існуючою шкільною програмою. З цією метою нами були використані життєві ситуації, які, на нашу думку, дають можливість виявити готовність учнів старших класів допоміжної школи реалізувати надані їм законом права, аргументовано висловлювати і відстоювати свої позиції.

На другому етапі дослідження ставилась мета виявити труднощі, з якими стикаються вчителі і вихователі при проведенні занять з правового виховання.

Експериментом було охоплено 186 учнів 9-х класів допоміжних шкіл з діагнозом олігофренія ступеня дебільності у вищезначених регіонах України і Республіки Молдова.

Оскільки однією з основних задач допоміжного навчання є підготовка своїх вихованців до соціалізації у суспільстві, нами були запропоновані ситуації на виявлення правових знань з найбільш важливих для них галузей конституційного законодавства: трудового, сімейного, кримінального, адміністративного, правоохоронного, цивільного та екологічного права.

Констатувальний експеримент проводився з використанням комплексу методів діагностики, спостереження, анкетування, інтерв'ювання, аналізу конкретних ситуацій, узагальнення незалежних характеристик. Основну увагу ми акцентували на експериментальному дослідженні з використанням навчально-виховних, життєвих ситуацій, оскільки практика показала, що саме в їх аналізуванні та вирішенні школярі з вадами інтелектуального розвитку найбільшою мірою виявляють як рівень правової обізнаності, так і здатність використати наявні знання безпосередньо в діяльності, у власному житті.

Спочатку вони були ознайомлені зі змістом ситуацій. Якщо їх судження були неповними, з метою більш точного виявлення рівня знань учнів з запропонованих правових галузей, експериментатор задавав респондентам навідні питання, які були спрямовані на активізацію «пасивного» запасу знань, отриманих при вивченні основ права та суміжних дисциплін, та їх життєвого досвіду.

Наведемо зміст ситуацій та бесіди з учнями, метою якої було виявлення знань з деяких питань трудового права.

Ситуація 1. «Олексій (16 років) влаштувався на роботу на меблеву фабрику в січні 2005 року. Оскільки він є неповнолітнім, робочий день його був меншим, ніж у дорослого. Але адміністрація фабрики нараховувала йому заробітну плату не як неповнолітньому, а як за неповний робочий день».

Ситуація 2. «Влаштувавшись на роботу в січні в 2005 році, Олексій у липні місяці 2005 року звернувся з проханням надати двотижневу відпустку, але адміністрація відмовила йому, мотивуючи це тим, що Олексій мало працював, а тому ще не має права на відпустку.

Чи законні дії адміністрації фабрики? Якщо ні, то чому?»

На основі загальних критеріїв, що визначають рівень правової освіченості розумово відсталого учня, ми виділили чотири рівні сформованості знань та вмінь їх використовувати на практиці стосовно

трудового законодавства (значущої складової структури правової вихованості школяра).

До першої групи нами віднесені учні, які володіють відносно високим рівнем знань з основних питань трудового законодавства: вони досить критично оцінюють ситуацію. Їх відповіді характеризуються достатньою послідовністю, логічністю, аргументованістю. Підлітки орієнтуються у трудовому законодавстві, знають, коли настає повноліття; орієнтуються у тривалості робочого дня як підлітків, так і дорослих; коли вони мають права на двотижневу і місячну відпустку; знають як можна захистити свої права в житті.

Під час бесіди вони уважні, настроєні на виконання запропонованого завдання експериментатора, з повагою ставляться до прав інших підлітків.

Все це свідчить про те, що діти достатньо усвідомлюють отримані знання з трудового законодавства.

У той же час, всі респонденти цієї групи не знали, до якої організації на фабриці треба було звернутися по допомогу при порушенні їх трудових прав. Це говорить про те, що підлітки недостатньо знайомі з механізмом захисту своїх прав, даних їм Конституцією України.

Про це свідчить, зокрема, відповідь учня 9-го класу Антона П. (16 років, олігофренія ступеня дебільності). Наведемо приклад індивідуальної бесіди з ним після ознайомлення з самою ситуацією:

«Адміністрація фабрики не права. В 16 років він має право отримувати заробітну плату, як і дорослі, бо є такий закон. Платили йому не вірно, бо ми повинні працювати менше часу – 36 годин. А як буде 18 років – тоді 40 годин. Так нам казав вчитель на уроках праці. А у відпустку ми можемо йти після того, як відпрацювали шість місяців. Олексій працював з січня по липень місяць, а це (рачує на пальцях кількість місяців) і є шість місяців. Значить він мав право на відпустку. А якби він захотів піти у відпустку через рік, то пішов би на місяць. Адміністрація була не права. Шкода хлопця. Міг би поїхати на море».

Для виявлення повноти знань з даного закону та здатності проаналізувати власну поведінку учневі було запропоновано відповісти на декілька додаткових питань.

Експериментатор: А в якому віці настає повноліття?

Учень: Повноліття? У 18 років.

Експериментатор: Яка тривалість робочого дня дорослого?

Учень: Дорослі працюють 8 годин. І мій тато теж працює 8 годин.

Експериментатор: А яка тривалість робочого дня у підлітка?

Учень: У підлітка менша. Десять 6 годин.

Експериментатор: Що б ти робив, як би таке сталося з тобою?

Учень: Звернувся б до начальства за допомогою. До бригадира.

Відзначимо, що число учнів з таким рівнем освіченості з трудового законодавства у 9-х класах допоміжної школи незначна – 8,1 % респондентів.

До другої групи віднесені учні з середнім рівнем засвоєння знань з трудового законодавства. Їх відповіді за своїм змістом свідчать, що вони володіють відповідними знаннями в меншому обсязі і меншою мірою усвідомлюють їх, ніж учні з достатнім рівнем, хоча в їх судженнях ми спостерігаємо бажання зрозуміти ситуацію, однак їм бракує логіки її осмислення. Учні менш критично аналізують інформацію, зменшена концентрація уваги на головному. Емоційно-позитивні переживання в них менш виражені.

Вони знають, в якому віці підліток стає повнолітнім, яка тривалість робочого дня дорослих. Але відповіді на питання щодо знань про тривалість робочого дня підлітків, час надання їм відпустки та механізми захисту своїх прав і прав інших, вони винаходять тільки за допомогою експериментатора.

Як приклад, наведемо судження і відповіді на ту ж ситуацію і питання учениці 9-го класу Тетяни В. (16 років, олігофренія ступеня дебільності), віднесеної нами до другої групи:

«Робити ми маємо право в 16 років і заробітну плату ми повинні отримувати таку, як і дорослі. Адміністрація неправильно зробила. А пітти у

відпустку на два тижні? Я не знаю. Через рік він може взяти відпустку на місяць. Може адміністрація фабрики зробила правильно».

1. Повноліття настає у 18 років.
2. Дорослі працюють 8 годин на день.
3. Трохи менше, ніж дорослі.
4. Одразу звернулася б до міліції. Вони мені допоможуть.

Відмітимо, що число учнів з таким рівнем знань з деяких питань трудового законодавства складає 33,4 % школярів.

Третю групу складають учні з низьким рівнем знань з трудового законодавства та вмінь їх застосовувати на практиці. Судження і відповіді дітей цієї групи фрагментарні, позбавлені логічної послідовності, хаотичні. Вони індіферентно ставляться до ситуації, пасивні при її обговоренні, часто відволікаються. Ця група дітей має поверхові уявлення про механізм захисту прав підлітка, вони не здатні відтворити набуті ними знання з трудового законодавства з суміжних дисциплін, критично оцінити і висловити свою позицію до запропонованої інформації, проблеми.

Наведемо приклад бесіди з Алімом О. (16 років, олігофренія ступеня дебільності), віднесеного нами до цієї групи:

«В 16 років можна працювати і отримувати гроші. Я теж піду працювати після закінчення школи. Мені буде 17 років. Відпустка йому потрібна. Він мабуть втопився. А роботу треба було найти іншу».

1. Повноліття? У 16 років.
2. 8 – 10 годин.
3. Не знаю, може і 5-6 годин.
4. Не знаю. Я пішов би до директора школи.

Чисельність учнів з таким рівнем знань є найбільшою і складає 47,8 % досліджених.

У четверту групу увійшли учні з дуже низьким рівнем знань трудового законодавства. Характерною особливістю цієї групи учнів є передусім те, що вони зовсім не орієнтуються в запропонованій інформації, легко

відволікаються, увага порушена, відповіді позбавлені будь-якої логіки, помилкові, випадкові, неосмислені навіть після значної допомоги експериментатора.

Як приклад, наведемо бесіду з учнем 9-го класу Олегом С. (16 років, олігофренія ступеня дебільності):

«Я теж був на фабриці. Мені там сподобалось. Я хочу працювати на фабриці і отримувати гроші. У відпустку я піду коли мені скажуть».

1. У 20 років.
2. З ранку до вечора.
3. Не знаю.
4. Не знаю.

До цієї групи відноситься 10,7 % школярів.

Як свідчать результати констатувального експерименту, в учнів IX класів допоміжної школи слабкі знання з трудового права. Тільки 8,1 % дітей з вадами інтелектуального розвитку мають достатній рівень знань, в той час як основу складають дев'ятикласники з низьким і дуже низьким рівнем (відповідно 47,8 % та 10,7 %), як це видно з рис. 2.1.

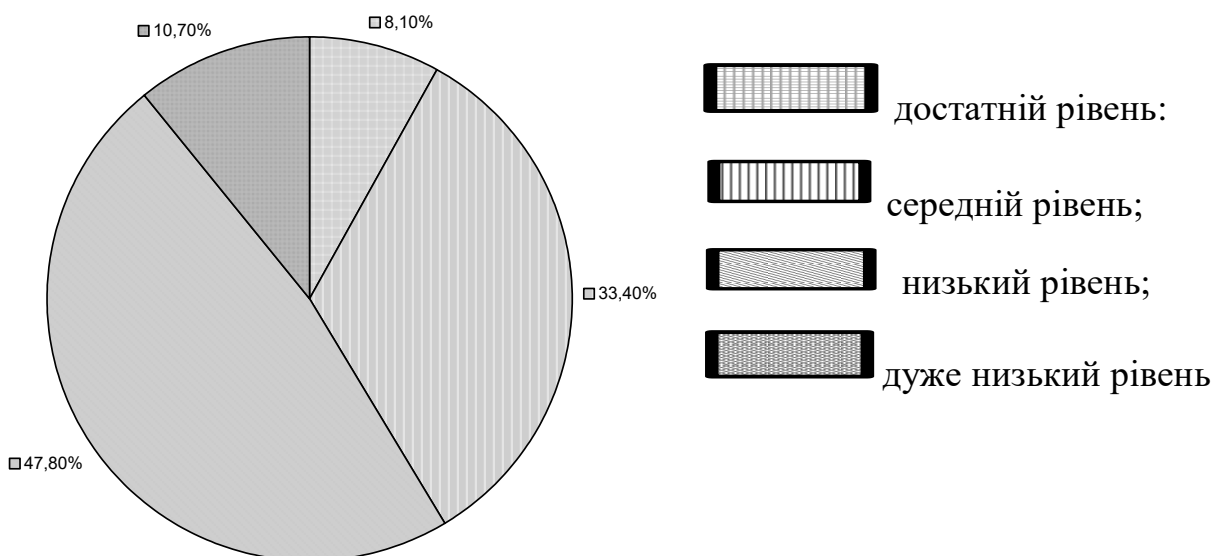

Рис. 2.1. Рівні сформованості знань учнів 9-х класів з вадами інтелектуального розвитку при виконанні завдань з трудового права та вміння їх використовувати на практиці.

Згідно Кодексу законів України про працю прийняття на роботу підлітків допускається тільки при досягненні особою 16 років. Але 70,3 % з опитаних респондентів не знають про мінімальний вік, який дозволяє підлітку працевлаштуватися і вважають, що на роботу вони можуть бути прийняті з досягненням 18 років; 75,3 % школярів не знають, яка тривалість робочого дня і тижня підлітків та 74,6 % дорослих; 90,7 % розумово відсталих учнів не знають, коли вони мають право на відпустку.

39,5 % дев'ятикласників не знають, в якому віці вони стануть повнолітніми. Більшість з них називають 16 років, вік, коли громадяни України отримують паспорт. 61,6 % учнів не знають, що українське законодавство забороняє залучати на роботу дітей, яким не виповнилось 18 років, у нічну зміну, 48,8 % – не знають, що за певний труд вони повинні отримувати заробітну плату, а 84,9 % вихованців не думають про те, що при скороченій тривалості щоденної роботи заробітна плата виплачується в тому ж розмірі, що і робітникам при повній тривалості робочого дня.

Конституцією України проголошується право не лише на працю, а й на оплачувану щорічну відпустку, але 90,9 % досліджених не змогли назвати час роботи, після якого йому надається профспілкова відпустка, а 81,8 % – не знають, що відпустка для неповнолітніх триває 31 календарний день.

Дослідження показали, що 67,1 % учнів з вадами інтелектуального розвитку вважають, що роботодавець має право їх самостійно звільнити, а 95,8 % – не знають, куди вони повинні звернутись за допомогою, якщо їх звільнили з роботи. Тільки 4,2 % досліджуваних дітей назвали комісію у справах неповнолітніх. 37,0 % вихованців готові не вийти на роботу без поважних причин, бо їм за це нічого не буде. І хоча 63,0 % з них дали вірні відповіді, але на другу частину цього питання: «Покарають тебе за це? Як?», відповіли, що вони згодні з тим, що повинні понести покарання у вигляді зменшення заробітної плати, її позбавлення або ж подання до суду.

Згідно «Декларації про права розумово відсталих осіб» пунктом I вказано, що розумово відстала особа має ті ж права, що й інші люди. Це

значить, що діти з інтелектуальними вадами мають право на укладання шлюбу. Конституція України не забороняє цього. Тому одним із завдань констатувального експерименту було виявлення рівня знань старшокласників з основних питань сімейного права. З цією метою ми також застосовували ситуації-бесіди. Наведемо їх зміст.

Ситуація 1. «Олексій (18 років) та Віка (17 років) вирішили одружитися і подали заяву до відділу реєстрації актів цивільного стану (РАЦС). Таке ж рішення прийняли і їх друзі Віталій (18 років) та Оксана (16 років), але адміністрація РАЦСу у них заяву не прийняла, стверджуючи, що Оксана ще не має права на одруження.

Чи правильні дії адміністрації РАЦСу? Якщо ні, то чому?»

Ситуація 2. «Наталка, якій виповнилося 16 років, завагітніла. Вона стверджує, що хлопець, з яким вона зустрічалась (Петро) – батько її дитини. Петру вже виповнилося 18 років, але він не хоче допомагати в утриманні дитини.

Чи повинен Петро допомагати Наталці в утриманні дитини?»

З метою уточнення деяких знань учнів у наданих ситуаціях з сімейного права нами були запропоновані такі питання:

1. З якого віку мають право на одруження хлопці?
2. З якого віку мають право на одруження дівчата?
3. В якому віці вагітна дівчина має право на одруження?
4. Щоб ти зробив, якби був (ла) на місці Петра (Наталки)?

Аналіз бесіди та відповідей дітей з питань сімейного права відповідно до визначених загальних критеріїв правової освіченості також дозволив виділити чотири рівні: достатній, середній, низький та дуже низький.

До першої групи віднесені діти, які орієнтуються в ситуації, знають про закони, які дозволяють молоді одружуватись, а тому дають вірну відповідь і на другу частину першої ситуації і досить вірно вказують способи розв'язання другої ситуації.

Наведемо приклад судження учня 9-го класу Антона П. (16 років, олігофренія ступеня дебільності).

«Олексія і Віку одружать, бо по закону вони мають право. Хлопцям можна одружуватись у 18 років, а дівчатам у 17 років. Віталій теж може одружитися, а от Оксана – ні, бо їй тільки 16».

Експериментатор: В якому віці вагітна дівчина має право на одруження?

Учень: У 14-15 років.

Експериментатор: Щоб ти зробив, якби був на місці Петра?

Учень: А на місці Петра я б сплачував аліменти.

Число учнів з таким рівнем знань та вмінь їх застосовувати на практиці з сімейного права складає всього 5,4 %.

Другу групу – середню – складають учні, які частково орієнтуються в запропонованій ситуації. Вони знають рік, з якого дозволено шлюб чоловікам і жінкам. У той же час підлітки вважають дії адміністрації РАЦСу по відношенню до другої пари невірними.

Висловлюючи свою думку з приводу другої ситуації, школярі цієї групи вважають, що підлітки повинні укласти шлюб і потім Петро буде утримувати дитину.

Про це свідчать роздуми Валентини П. (17 років, олігофренія ступеня дебільності):

«Перша пара розпишеться, бо вони мають право. РАЦС повинен розписати і другу пару, бо цього хочуть вони. А раз хочуть, то хай живуть. А Наталка вагітна. Її хлопець повинен їй допомогати.

Відповіді на запитання:

1. З 18 років.
2. З 17 років.
3. Може з 16-17 років.
4. А я буду утримувати дитину тільки коли одружусь. А більш ніяк».

Результати дослідження показали, що 36,0 % учнів з вадами інтелектуального розвитку виявили рівень знань та вмінь за ознаками

другого рівня.

Учні, які увійшли у третю групу – низьку – мають неточні, фрагментарні знання з даного права, не орієнтуються в ситуації, не здатні її адекватно проаналізувати. Відповіді на питання неточні. Вони вважають, що не обов'язково виконувати правові обов'язки, якщо не має бажання.

Відповіді будуються на основі власного життєвого досвіду. Спостерігаються явища персеверації.

Яскравим прикладом можуть служити судження учениці 9-го класу Олени Б. (16 років, олігофренія ступеня дебільності):

«Хлопці і дівчата хочуть одружитись, так хай живуть. Хлопці одружуються вже у 18 років, і ті нехай живуть. Вони вже дорослі. Петро не хоче бути батьком – це погано. Без батька погано жити. Але ж він не хоче».

Відповіді на запитання:

1. У 18 років.
2. У 18 років.
3. У 18 років.
4. Не знаю.

Це сама велика група дев'ятикласників. Вона складає 47,3 % учнів.

У четверту, дуже низьку, групу увійшли підлітки, які не орієнтуються в ситуації, під час бесіди перескакують з однієї думки на другу, легко відволікаються, дають необмірковані відповіді.

Вищенаведена характеристика знань учнів цієї групи чітко прослідковується у Валерія Г. (16 років, олігофренія ступеня дебільності):

«Підлітки вирішили одружитися? А де вони будуть жити? Нехай одружуються. Їм вже є 17 років. І Наталка нехай одружується. І нехай всі одружуються».

Відповіді на запитання:

1. З 20 років.
2. У 17-18 років.
3. Не знаю.

4. Не знаю.

Кількість учнів з таким рівнем знань з сімейного законодавства складає 11,3 %. Зведені результати представлені на рис.2.2.

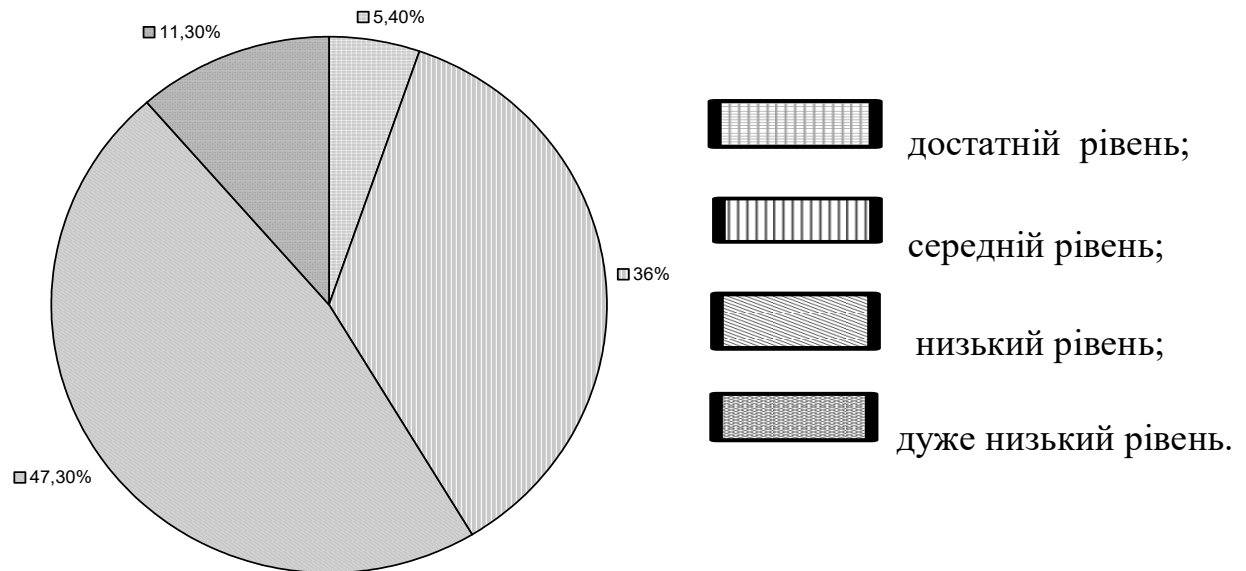

Рис. 2.2. Рівні сформованості знань учнів 9-х класів з вадами інтелектуального розвитку при виконанні завдань з сімейного права та вміння їх використовувати на практиці

Картина правової обізнаності розумово відсталих учнів старших класів допоміжної школи буде неповною без виявлення знань з адміністративно-кримінального права, оскільки вони є показником ставлення підлітків до тих чи інших соціально-правових норм.

Використовуючи вищезазначені критерії, нами було визначено чотири рівня сформованості знань учнів допоміжної школи з адміністративно-кримінального права: достатній, середній, низький та дуже низький.

Для розв'язання проблем з кримінального права учням була запропонована наступна ситуація:

Ситуація 1.«Двом підліткам Іванові (17 років) і Тарасові (16 років) захотілося палити, але цигарок у них не було. Вони вирішили вкрати цигарки у ларьку і запросили з собою Миколу (15 років), щоб той повідомив

їм, якщо буде їхати міліція. Товариш погодився з ними. Іван і Тарас розбили скло і залізли в ларьок, Микола залишився на вулиці. У ларьку спрацювала скрита сигналізація. Негайно приїхав наряд міліції і заарештував підлітків. Микола не встиг попередити їх про появу міліції. Робітники правоохоронних органів заарештували й Миколу.

Як ти оцінюєш дії хлопців?»

Ця бесіда повинна була дати нам відповідь на питання: чи можуть діти диференціювати адміністративний проступок та кримінальний злочин; з якого віку підлітки несуть відповідальність за скоєний злочин; чи знають вони про відповідальність за співучасть у злочині.

Додатковими питаннями були:

1. З якого віку підліток несе відповідальність за скоєний злочин?
2. Як можна назвати дії Івана і Тараса?
3. Як можна назвати дії Миколи?
4. Чи понесе Микола відповідальність?
5. Якщо діти не знали законів кримінального права, вони несуть відповідальність за скоєні злочини?
6. Щоб ти зробив, якби ти був на місці Миколи?

До першої групи віднесені учні з достатнім рівнем знань з кримінально законодавства. Вони орієнтуються в ситуації, мають свої судження, які співвідносяться з нормами і вимогами права, уявлення про правопорядок, а їх відповіді характеризуються впевненістю в необхідності дотримуватись правової поведінки.

Як приклад, представимо зміст бесіди з учнем 9-го класу Василем О. (17 років, олігофренія ступеня дебільності):

«Діти поступили не вірно. Вони розбили скло і залізли в магазин. Це вже є крадіжка. Вони крали, а це вже зветься злочином. Їх посадять в тюрму. Микола теж буде відповідати, бо він приймав участь у крадіжці як

співучасник».

Експериментатор: З якого віку підліток несе відповідальність за скоєний злочин?

Учень: З 16 років дитина несе відповідальність за злочин, а якщо вб`є кого-небудь, то з 14 років.

Експериментатор: Якщо діти не знали законів кримінального права, вони несуть відповідальність за скоєний злочин?

Учень: Вони вчинили злочин і будуть всі відповідати за законом.

Експериментатор: А ти приймав би участь у цьому?

Учень: Ні, я б відмовився. Не можна порушувати закон.

Учні з достатнім рівнем правових знань та вмінь їх використовувати у відповідних ситуаціях складають всього 4,8 %.

Другу групу складають учні з середнім рівнем знань і вмінь. Характерною особливістю їх є те, що вони негативно оцінюють дії підлітків, орієнтуються в правових приписах, але відповіді цієї групи менш повні, недостатньо осмислені. На перший план виступає моральна оцінка вчинку школярів. Використовуючи правову термінологію, учні не завжди знають її суть.

Наведемо приклад бесіди з Людмилою Ж. (17 років, олігофренія ступеня дебільності):

«Ваня і діти пограбували кіоск, бо хотіли палити. Вони зробили неправильно. Їх покарають. Палити не треба. Треба кидати палити. Красти теж не треба. Покарані будуть усі. Міліція їх покарає».

1. Відповідальність за злочин діти несуть після 16 років.
2. Їх дії – це хуліганство, крадіжка.
3. Микола? Він був разом зі своїми товаришами.
4. Так, він же був з друзями, пильнував міліцію.
5. Так, будуть.

б. Микола зробив помилку, я на його місці так не поступила б.

Відзначимо, що кількість учнів з достатнім рівнем знань з кримінального права складає 36,6 %.

У третю групу, (низький рівень), увійшли школярі, у яких знання неповні, фрагментарні, поверхові, розрізнені, неточні. Достатньо яскраво можна це ілюструвати на судженнях Сашка З. (16 років, олігофренія ступеня дебільності):

«Діти поступили неправильно. Все рівно їх знайдуть і зроблять ще гірше. Їх всіх посадять. Будуть рік сидіти всі троє, бо вони крали».

1. Відповідальність? Як отримають паспорт.
2. Хуліганство.
3. Він охороняв.
4. Так, треба знати всі закони.
5. Не знаю.
6. Не знаю. Може й не пішов би.

Цю групу склали 45,7 % опитаних дев'ятикласників.

До четвертої групи ми віднесли дітей, які не здатні оцінити ситуацію, будь-які судження стосовно ситуації відсутні, морально-правові цінності не усвідомлюються. Наведемо приклад такої бесіди з Ольгою З. (17 років, олігофренія ступеня дебільності).

«Хлопці захотіли палити. Так треба було попросити цигарку. Вони були п'яні. Їх міліція половила. Вони з них візьмуть гроші».

Відповіді на запитання:

1. Коли буде? В 18-19 років.
2. Не знаю.
3. Товариш.
4. Ні, він не винен, бо його попросили хлопці.
5. Не знаю. Крали.

6. Не знаю.

Кількість учнів з таким низьким рівнем знань з кримінального права складає 12,9 % (див. рис. 2.3).

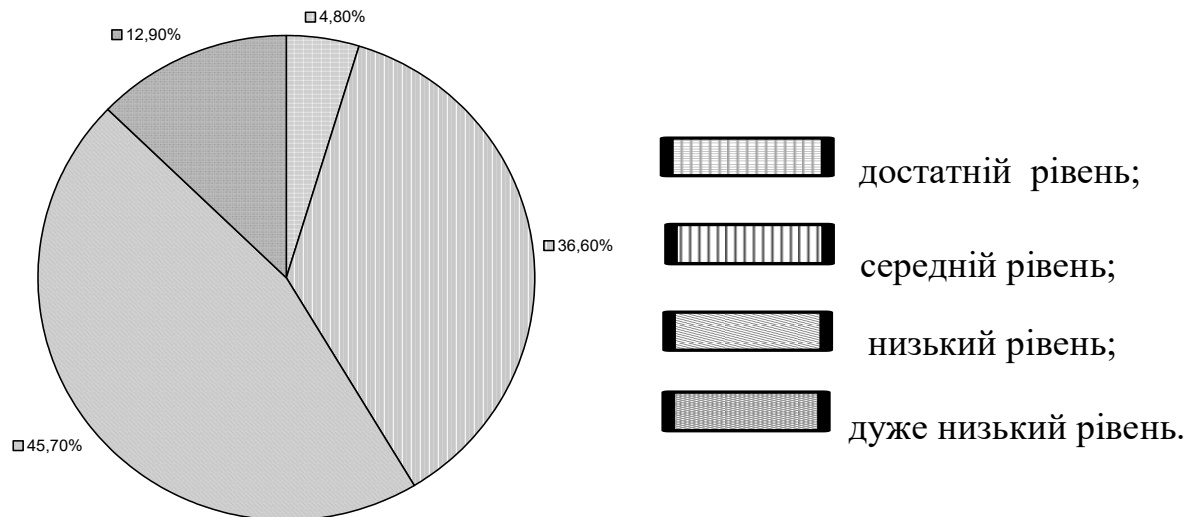

Рис. 2.3. Рівні сформованості знань учнів 9-х класів з вадами інтелектуального розвитку при виконанні завдань з кримінального права та вміння їх використовувати на практиці

Для виявлення знань з адміністративного права та умінь їх використовувати на практиці нами була запропонована наступна ситуація.

Ситуація 2. «Петро і Віктор поверталися після школи додому. Попереду вони побачили світлофор. Коли вони підійшли до нього, то засвітився жовтий колір. Навколо нікого не було. Віктор запропонував «постріляти» камінцями в світлофор. З першого кидка він розбив червоне скло. Петро попав у зелене. На щастя, ніякі машини через перехрестя доріг не проїжджали. Але в цей час до них підійшов міліціонер і припинив цю «гру», відвівши підлітків у найближче відділення міліції».

Обговорення цієї ситуації дало нам можливість знайти відповідь на питання: чи знають учні допоміжній школи про відповідальність за скоєний проступок, який може привести до небезпеки на дорозі.

Питання були наступні:

1. Як можна назвати дії Петра та Віктора?
2. Яке покарання вони повинні понести?
3. Про яке «щастя» може йти мова?
4. Що могло відбутися після таких «ігор»?
5. Що зробиш ти . якщо тобі запропонують таку «гру»?

Наведемо приклади суджень учнів під час дослідницької бесіди, направленої на виявлення знань з адміністративного права та вмінь застосовувати їх в життєвих ситуаціях.

До першої групи увійшли підлітки, які мають уявлення про адміністративне право, правильно визначали порушення адміністративних та моральних норм дітьми, наслідки таких порушень, міру відповідальності за такі дії.

Прикладом означеного рівня може бути бесіда з Рустемом Я., учнем 9-го класу (16 років, олігофренія ступеня дебільності):

«Діти зробили помилку. Світлофор для того, щоб їздили машини, ходили люди і щоб не було аварій. Вони розбили скло і водії не могли поїхати, і на перехресті могла бути аварія. Учні правильно забрали в міліцію. Їх батьки повинні заплатити гроші за шкоду, яку вони заподіяли. Це погана гра, це – хуліганство».

Експериментатор: А про яке « щастя» говориться в оповіданні?

Учні: Ну, «щастя», бо ніхто не розбився. Та й машин не було близько, аварії не було.

Експериментатор: А якщо твої знайомі запропонують тобі таку «гру»?

Учні: Я відмовлюсь. Бо це поганий вчинок.

Чисельність дітей з достатнім рівнем відповідних знань і умінь складає всього 4,8%.

Другу групу (середній рівень) склали діти, які орієнтуються в ситуації, але не завжди усвідомлено та критично ставляться до неї та дій її учасників.

Міркування їх неповні, недостатньо свідомі, усвідомлені та логічні.

Як приклад, представимо зміст бесіди з Петром П. (16 років, олігофренія ступеня дебільності):

«В такі «ігри» на вулиці грати не можна. Світлофор для того, щоб їздили машини і ходили люди. Треба буде робити ремонт. За це їх міліція покарає».

Відповіді на додаткові питання:

1. Розбійники, бо розбили скло.
2. Вони заплатять штраф.
3. «Щастя»? Машини не було близько.
4. Люди можуть потрапити під машину.
5. Я відмовлюсь. Це погана гра.

Цю групу складають 34,4% учнів.

Учні третьої групи (низький рівень) слабо орієнтуються в ситуації, знання їх фрагментарні, неточні, неповні.

Наведемо приклад бесіди з ученицею 9-го класу Світланою Є. (16 років, олігофренія ступеня дебільності):

«Хлопці розбили світлофор. Вони погано вчинили. Бити червоне скло не треба. Можна йти і ногу поранити. Будуть машини їздити і буде аварія. Дітей забере міліція»

Відповіді на запитання:

1. Поганими.
2. Покарання? В міліцію, а там їм дадуть.
3. Щастя? Діти не потрапили під машину.
4. Аварія.
5. Мабуть, відмовлюсь.

Кількість учнів з таким рівнем знань складає 46,8 %.

Учням четвертого рівня притаманний дуже низький рівень знань з адміністративного права, байдуже ставлення до порушення законів,

неадекватне ставлення до ситуації, неусвідомленість морально-правових цінностей.

Як приклад, наведемо судження з приводу ситуації учня 9-го класу Василя М. (15 років, олігофренія ступеня дебільності):

«Хлопці побили скло. Їх забрала міліція і ніхто не бив. Їм пощастило. А як тепер машини будуть їздити? Треба ремонтувати світлофор».

Відповіді на запитання:

1. Вони друзі.
2. Їх забрала міліція.
3. Не знаю.
4. Їх забрала міліція, значить покарають.
5. Та не знаю. Може й відмовився б.

Діти з дуже низьким рівнем засвоєння знань з адміністративного права та вмінь їх використовувати у життєвих ситуаціях складають 14,0 % (див. рис. 2.4).

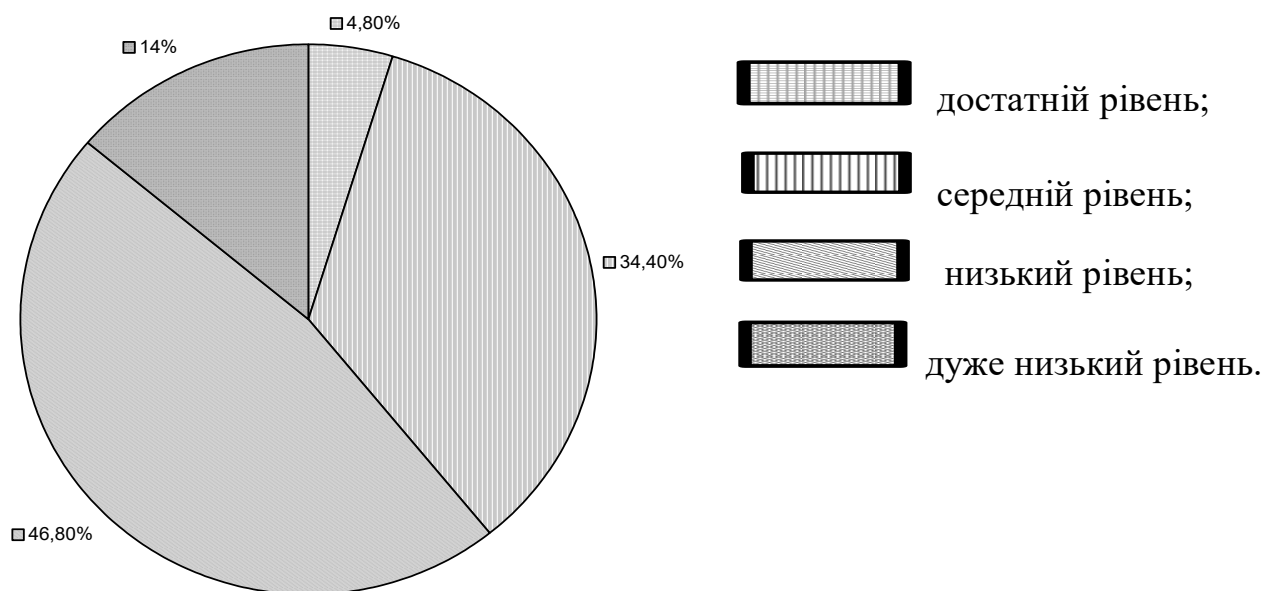

Рис. 2.4. Рівні сформованості знань учнів 9-х класів з вадами інтелектуального розвитку при виконанні завдань з адміністративного права та вміння їх використовувати на практиці

У процесі шкільного життя учні вступають між собою в певні відносини. Ці відносини регулюються цивільним правом.

Розумово відсталі учні люблять здійснювати між собою обмін речами. З купівлею-продажем вони будуть стикатися кожного дня після закінчення школи. Тому ми вважали за необхідне виявити рівень знань дев'ятикласників з тих питань цивільного законодавства, які є для них найбільш актуальними.

Нас цікавило, чи мають учні уявлення про правоздатність та дієздатність людини, її види, можливість здійснення купівлі-продажу підлітком.

У зазначеному контексті нами була запропонована наступна ситуація: «Володимир С. (13 років) у спадщину від дідуся дістався моторолер. 20 – річний сусід запропонував йому зробити обмін: моторолер на кольоровий телевизор. Угода здійснилась. Дізнавшись про це, мати Володі запропонувала сусідові повернути моторолер. Вона вважає, що син не мав права розпоряджатися майном на свій розсуд.

Чи мав право Володимир С. розпоряджатися своїм майном? Якщо ні, то чому? Чи повинен сусід виконати вимоги матері?»

Аналіз бесід та відповідей учнів дозволив виділити наступні групи за рівнем засвоєння знань з даної галузі законодавства: достатній, середній, низький та дуже низький.

Для більш глибокого вивчення повноти знань розумово відсталих школярів 9-х класів з запропонованого законодавства нами використовувались такі додаткові питання:

1. З якого віку підліток має право здійснювати майнові операції?
2. Що таке дієздатність?
3. Що таке спадщина?

До першої групи (достатній рівень) ми віднесли учнів, які знають, що таке спадщина, з якого віку підлітки мають право здійснювати майнові операції, а тому дають адекватну оцінку даній ситуації.

Як приклад, наведемо міркування з означеної проблеми учениці 9-го класу Оксани В. (16 років, олігофренія ступеня дебільності):

«Дідусь залишив у спадщину Володі моторолер. Це його законне майно. Але йому тільки 13 років і він ще малий для того, щоб передавати своє майно. Він не порадився з мамою, тому вимоги мами законні».

На додаткові питання були отримані такі відповіді:

1. У 18 років.
2. Не знаю.
3. Коли тобі подарували щось.

До цієї групи увійшло всього 2,6 % учнів.

Учні, віднесені нами до другої групи, знають, що дитина має право на самостійне розпорядження своїм майном по досягненні нею повноліття. Вони згодні з тим, що Володя повинен був обговорити цю угоду з мамою. Але оскільки син і сусід обмінялись майном, то вимоги матері, вважають вони, є незаконними.

Наведемо приклад суджень стосовно даної ситуації учениці IX класу Олени В. (16 років, олігофренія ступеня дебільності):

«Дідусь залишив онуку моторолер. Він був ще маленький. Всього 13 років. Він хотів дивитись телевізор і тому поміняв моторолер на телевізор. Володі треба було дочекатися повноліття. Мабуть вимоги матері незаконні, бо хлопці домовились між собою».

На додаткові питання вони дали такі відповіді:

1. Як буде повнолітнім.
2. Не знаю.
3. Коли тобі щось дарують, наприклад, моторолер.

Кількість дітей цієї групи складає 37,6 %.

До третьої групи (низький рівень) нами віднесені діти, які мають недостатні, фрагментарні знання з цивільного права. Вони орієнтуються в ситуації більше керуючись емоціями. Судження не відповідають сутності ситуації.

Наведемо приклад відповіді учня 9-го класу Влада Т. (15 років, олігофренія ступеня дебільності), віднесеного нами до цієї групи:

«Дід хороший. Він подарував Володі моторолер. Він може тепер їздити. Йому не треба було його міняти. Та й малий він ще, маму не слухався. Мамі це не сподобалось».

На додаткові питання відповіді були такі:

1. У 18 років.
2. Не знаю.
3. Коли тобі щось дають.

Чисельність дітей з таким рівнем знань складає 40,2 % учнів.

До четвертої групи ми віднесли дітей з дуже низьким рівнем сформованості знань з даного питання. Вони не орієнтуються в ситуації, не мають уявлення ні з якого року підлітки можуть здійснювати майнові операції, ні про дієздатність та спадщину.

Про це свідчить відповідь учениці 9-го класу Світлани Г. (17 років, олігофренія ступеня дебільності):

«Володі подарували моторолер, а він хотів телевізор. Він зробив правильно. Він хотів телевізор».

Відповіді на додаткові питання:

1. З 15 років.
2. Не знаю.
3. Не знаю.

У цю групу увійшло 19,6 % дітей.

Результати цього дослідження відображені на рис. 2.5.

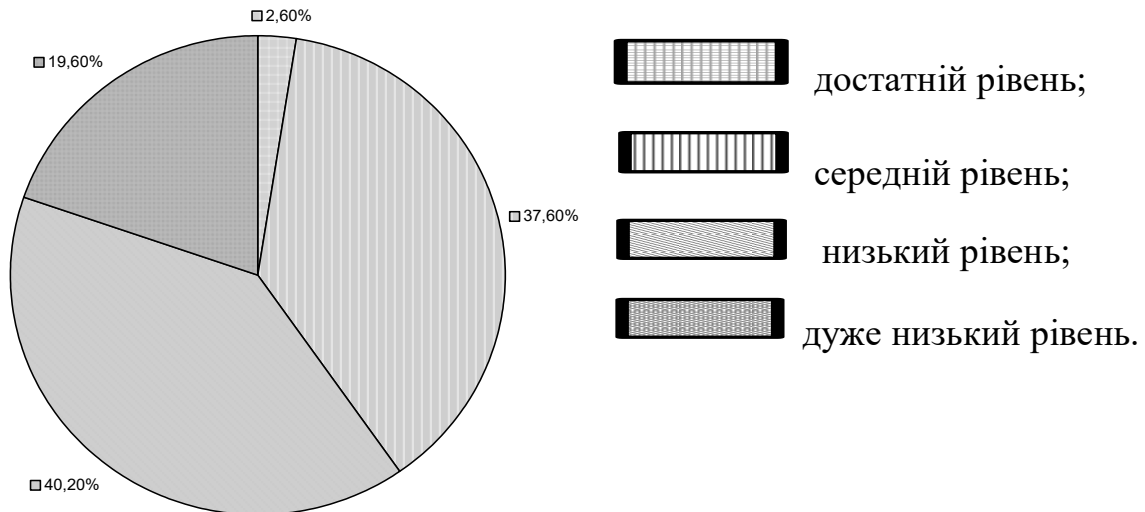

Рис. 2.5. Рівні сформованості знань учнів 9-х класів з вадами інтелектуального розвитку при виконанні завдань з цивільного права та вміння їх використовувати на практиці.

Однією з головних функцій держави є охорона прав, свобод та інтересів громадян України, а також їх захист від інших людей, від протиправних дій. Правоохоронна діяльність за своїм змістом багатогранна. Важливими для учнів 9-х класів є знання про функції та особливості роботи органів внутрішніх справ. Учні допоміжної школи загалом знайомі з роботою працівників міліції, оскільки останні відвідують школу у зв'язку з випадками порушення правопорядку учнями.

Ми намагались виявити рівень знань учнями своїх прав та обов'язків, та прав і обов'язків міліції. Їм була запропонована проста ситуація: «Ти вийшов зі школи і йдеш додому. По дорозі тебе зупинив міліціонер і запропонував відкрити ранець і показати, що в ньому.

Чи повинен ти підкоритися вимогам міліціонера? Якщо тебе затримали як підозрюваного, які права ти маєш?»

Учні, яких ми віднесли до достатнього рівня, показали, що вони знають, що міліція має право перевірити речі особи. Щодо прав підлітків під час затримання, як підозрюваного, учні цієї групи знають, що міліція повинна сповістити батьків і школу, що вони повинні бути присутніми при допиті.

Але на скільки годин вони можуть бути затримані, підлітки не знають. Учні не мають уявлення про складання протоколу після затримання, про можливість надання їм медичної допомоги.

Прикладом може бути відповідь учня 9-го класу Айдара Д. (16 років, олігофренія ступеня дебільності):

«Міліціонер має право мене затримати і перевірити мої речі. Йому могло щось здатися і він затримав. У міліції я можу бути добу, а може і більше. Вести себе треба слухняно. Вони повинні повідомити батькам, що мене затримали, а також вчителям, директору школи».

Учні з таким рівнем знань закону про міліцію складають всього 3,2 %.

У другу групу ми віднесли учнів, які знають про можливість їх затримання міліцією, але знання про свої права неточні, неповні, не завжди коректно використовуються в осмисленні конкретних ситуацій.

Наведемо приклад висловлювань Степана П., учня 9-го класу (17 років, олігофренія ступеня дебільності):

«Якщо міліціонер зупинив і просив відкрити сумку та показати, що там, то я йому покажу, бо він міліціонер. А якщо він захоче мене забрати до міліції, то він прийде в школу і розповість учителю».

Цю групу склало 42,9 % дев'ятикласників.

До третьої групи увійшли учні, знання яких про роботу міліції незначні. Вони вважають, що міліціонер завжди правий, а тому він може затримати учня і здійснити огляд його майна. Своїх прав при затриманні міліціонером ця група дітей не знає.

Особливості цього рівня можуть бути представлені змістом розмови з ученицею 9-го класу Анастасєю К. (16 років, олігофренія ступеня дебільності):

«Якщо мене затримає міліціонер, то він може примусити мене відкрити сумку і подивитись, що там є у мене».

Експериментатор: Як ти вважаєш, його дії законні?

Учениця: Може й законні.

Експериментатор: А які права ти маєш при затриманні?

Учениця: Ніяких. Я не знаю.

Кількісний склад цієї групи, як і попередньої, досить великий і складає 44,1 % дітей, які прийняли участь у експерименті.

Останню, четверту групу, склали учні, у яких немає конкретних уявлень про дії міліції та свої конституційні права.

Прикладом буде служити відповідь учня 9-го класу Олега В. (16 років, олігофренія ступеня дебільності):

«Якщо мене міліціонер затримає, я втечу від нього. Я йому нічого не зробив».

Експериментатор: А все-таки, міліціонер має право затримати учня і попросити відкрити ранець?

Учень: Може й має. Не знаю.

Експериментатор: А якщо він затримав тебе і привів у відділ внутрішніх справ, ти які права маєш для свого захисту?

Учень: Щоб не били.

Група дітей з даним рівнем знань складає 9,8 % (див. рис. 2.6).

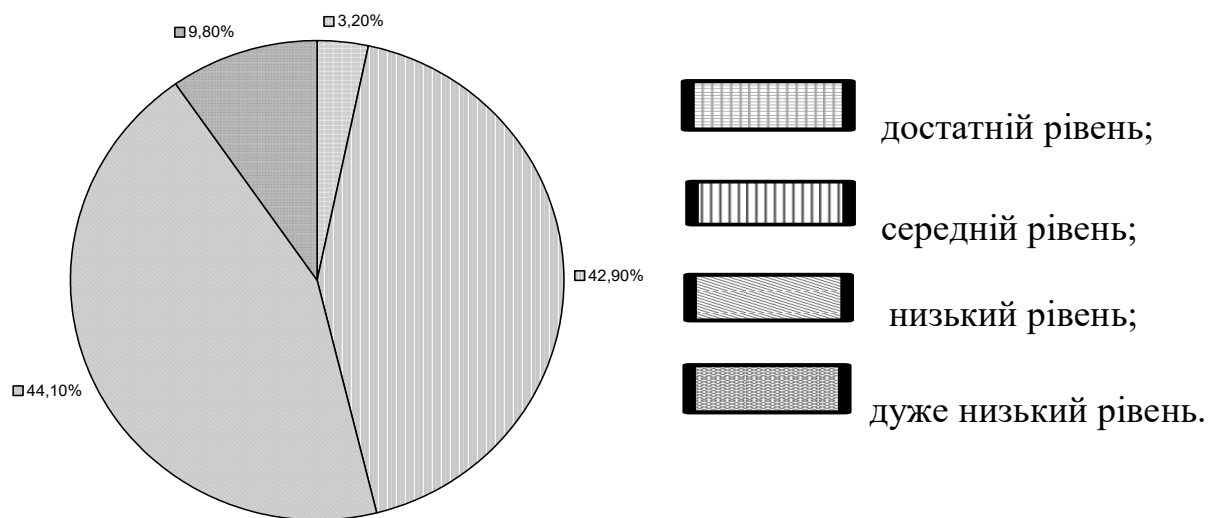

Рис. 2.6. Рівні сформованості знань учнів 9-х класів з вадами інтелектуального розвитку при виконанні завдань з Закону «Про міліцію» та вміння їх використовувати на практиці.

Для виявлення рівня знань з екологічного права та вміння їх використовувати на практиці учням була запропонована наступна ситуація.

Ситуація: «Завод хімічних речовин вилив у річку рідину, яка забруднила її. Внаслідок такого екологічного лиха у річці загинула риба і були випадки захворювання людей. Мешканці селища подали позов до суду з проханням матеріального відшкодування моральних збитків. Але представник заводу вимагав доведення провини підприємства в цьому випадку і звинувачення на адресу заводу спростував.

Яка ваша точка зору на дану проблему?»

Для уточнення знань з даного питання учням було запропоновано відповісти на питання:

1. Хто повинен нести відповідальність за отруєння річки?
2. Як можна доказати провину заводу?
3. Твоє ставлення до адміністрації заводу?

Наведемо приклади відповідей дев'ятикласників з різним рівнем засвоєння знань з екологічного права. Відповіді учня дев'ятикласника Павла С. (17 років, олігофренія ступеня дебільності):

«Цей завод хімічний і він вилив отруту. Тому загинула риба і захворіли люди. Мешканці зробили вірно. Завод загубив і рибу, і раків, і люди через це хворіли. Їх треба притягнути до відповідальності. Завод повинен заплатити штраф і за забруднення води, і за погіршення стану здоров'я людей. Треба подати позов до суду. Він примусить завод заплатити штраф.»

Експериментатор: А як можна довести провину заводу?

Учень: Так люди ж хворіли і лікарі підтвердять. А ще воду перевірити.

Експериментатор: Як ти ставишся до дій адміністрації заводу?

Учень: Погано. Навколишнє середовище треба охороняти.

Як бачимо, учні, віднесені нами до першої групи, володіють ситуацією, знаходять шляхи вирішення проблеми, спроможні встановити причинно-наслідкові зв'язки, визначити покарання, які повинен понести відповідач.

Кількість учнів з таким рівнем засвоєння знань з деяких галузей екологічного права складає всього 4,8 %.

Діти, віднесені нами до другої групи, засвоїли знання не в повному обсязі, їх висловлювання є послідовними. Вони правильно оцінюють правову ситуацію, але у шляхах її реалізації більше орієнтуються на зовнішні чинники (у даному випадку міліцію). За допомогою експериментатора вони знаходять правильне вирішення проблеми .

Наведемо приклад міркувань з даної ситуації учня дев'ятого класу Рафіка Р. (16 років, олігофренія ступеня дебільності):

«Завод вилив рідину у річку, де жила риба. Вона загинула. Але в цій річці купалися і люди. Вони теж отруїлися. У всьому винен завод. Треба піти в міліцію і написати на них заяву, і міліція примусить їх виплатити штраф за все: і за рибу, і за людей».

Експериментатор: Як можна довести провину заводу?

Учень: Заявити до міліції.

Експериментатор: Хіба міліція вирішує питання покарання заводу?

Учень: Тоді, мабуть, суд.

Експериментатор: Як ти ставишся до дій адміністрації заводу?

Учень: Погано, отравили рибу.

Цю групу складає 37,0 % дев'ятикласників.

До третьої групи увійшли учні з низьким рівнем засвоєння знань з питань екологічного права. Для їх міркувань характерними є фрагментарність, непослідовність, поверховість, нестане розуміння ситуації, неможливість встановити причинно-наслідкові зв'язки, незнання механізму захисту прав людини.

Прикладом можуть служити міркування учня дев'ятого класу Каріма П. (15 років, олігофренія ступеня дебільності).

«Отруїли рибу. Її ловили люди, їли і теж отруїлися. От завод натворив. Їх треба віддати під суд, у тюрму разом з дядьком. Річка для того, щоб купатися, відпочивати».

Відповіді на додаткові питання:

1. Не знаю.
2. Не знаю.
3. Мені байдуже. Річка не моя. Я в ній не купаюсь.

Кількість дітей, відповіді яких були віднесені до низького рівня, склала 45,6 %.

Відповіді учнів четвертої групи, з дуже низьким рівнем знань з екологічного права, позбавлені будь-якої послідовності, логічності, механізми захисту прав людини їм незрозумілі, загалом діти практично не орієнтуються в ситуації, причинно-наслідкові зв'язки не встановлюють.

Як приклад наведемо відповідь учениці дев'ятого класу Світлани К. (16 років, олігофренія ступеня дебільності).

«Отруїли рибу. Це погано. І людям не було б погано. Це все зробив завод».

Відповіді на додаткові питання:

1. Не знаю.
2. Не знаю.
3. Не знаю.

До дуже низького рівня були віднесені відповіді 12,6% дітей (див. рис. 2.7).

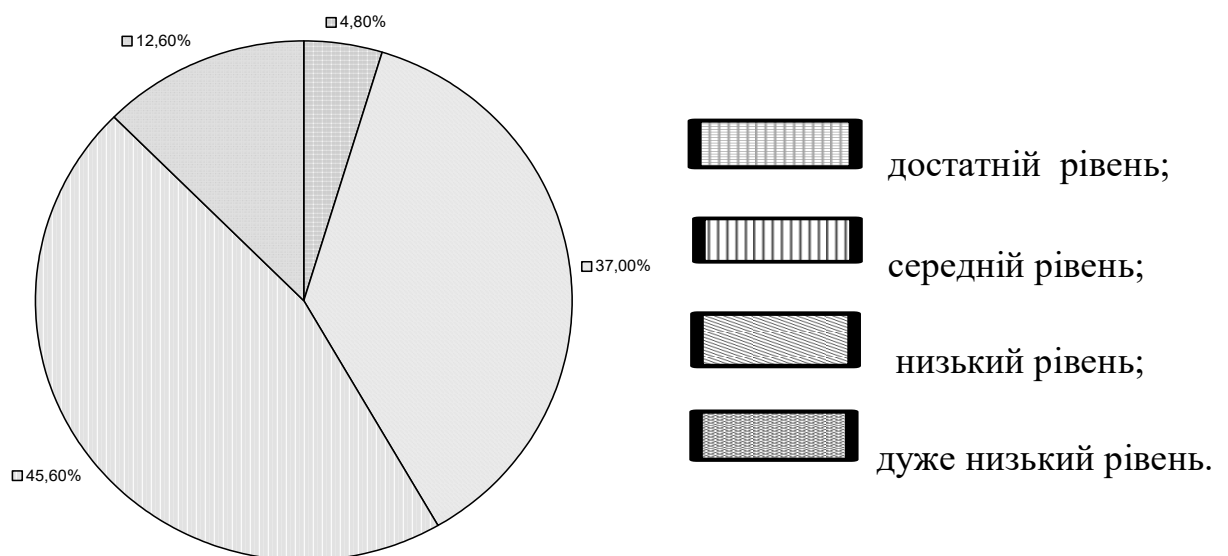

Рис. 2.7. Рівні сформованості знань учнів 9-х класів з вадами інтелектуального розвитку при виконанні завдань з екологічного права та вміння їх використовувати на практиці.

Таким чином, аналіз отриманих нами даних дозволив виділити чотири рівні засвоєння знань з основ правових знань у учнів дев'ятих класів: достатній, середній, низький та дуже низький. Узагальнення даних з різних галузей права показало – тільки 4,8% підлітків віднесені нами до достатнього рівня. Основу ж складають учні дуже низького (10,2 %) та низького рівня (46,7 %) (див. рис. 2.8).

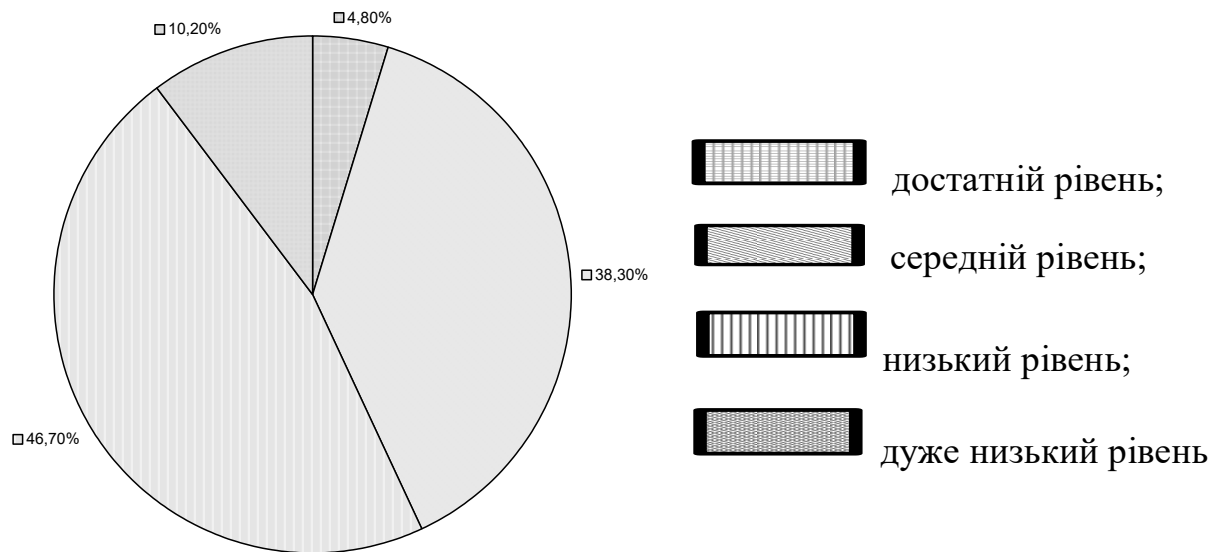

Рис.2.8. Рівні сформованості знань учнів 9-х класів з вадами інтелектуального розвитку при виконанні завдань з «Основ правових знань» та вміння їх використовувати на практиці (усереднені данні).

Як свідчать представлені результати, основну масу складають учні з низьким та дуже низьким рівнем засвоєння правових знань (з кримінального права 58,6 %, з адміністративного – 60,8 %, з цивільного – 59,8 %, трудового – 58,5 %, сімейного – 58,6 %, з екологічного – 58,2 %, з інформації про правоохоронні органи – 53,9 %). Особливі проблеми в оволодінні правовими знаннями та формуванні вмінь їх використовувати відчували учні при опрацюванні таких галузей права, як «Цивільне право» та «Адміністративне право». Таким чином, після вивчення відповідного розділу шкільної програми правова компетентність розумово відсталих учнів дев'ятих класів є

досить низькою, хоча запропоновані їм ситуації за суттю були елементарними та за змістом – близькими до життєвого досвіду дитини підліткового віку.

Виявлення різниці у правовому вихованні старшокласників допоміжної школи з з'ясуванням типових недоліків у оволодінні знаннями, уміннями і навичками дають підставу для здійснення диференційованого і індивідуального підходу до них у процесі вивчення «Основ правових знань» з точки зору надання учням оптимальної корекційної педагогічної допомоги як на уроці, так і в позаурочний навчальний час.

2.2. Аналіз традиційного підходу до проведення навчальних занять, досвіду організації системи правового виховання школярів

Ефективність реалізації освітньої і корекційно-вихованої функції навчально-виховної роботи та формування правової вихованості учнів з вадами інтелектуального розвитку залежить від її організації. Водночас, спостереження показали, що організація навчальних занять з правознавства є однією з найбільш складних напрямків роботи в системі організації навчальної діяльності учнів. Проведене нами анкетування педагогів свідчить, що переважна більшість вчителів і вихователів розглядають правове виховання як один із найбільш складних і проблемних аспектів своєї роботи.

З метою вивчення стану правового виховання у дев'ятих класах допоміжної школи-інтернату на сучасному етапі, а також утруднень, з якими стикаються педагоги в процесі її здійснення, нами було організоване спеціальне дослідження.

При вивченні досвіду організації занять з основ правознавства в допоміжній школі-інтернаті нас цікавили питання про те, на яких галузях права найбільш акцентують увагу викладачі та вихователі старших класів в організації навчально-виховного процесу; які типи уроків та методи навчання

застосовують для вивчення правової інформації; наскільки і яким чином забезпечується зв'язок між уроками та позаурочною роботою в процесі правового виховання учнів.

Для досягнення поставлених завдань нами були використані наступні методи: спостереження та аналіз відповідних уроків, анкетування і бесіда з педагогами, аналіз календарних планів вчителів та вихователів.

Експериментом було охоплено 62 вчителі та 40 вихователів дев'ятих класів вище означених шкіл-інтернатів України та Республіки Молдова.

Їм було запропоновано відповісти на одне запитання: «Які галузі права опрацьовуються Вами найбільшою мірою на уроках і в позаурочний час?» Результати цього експерименту показані у таблицях 2.2.

Таблиця 2.2.

**Співвідношення пріоритетності опрацювання вчителями
та вихователями окремих галузей українського права в ІХ класах
допоміжної школи (у %)**

№	Галузь права	вчителі	вихователі
		%	
1.	Конституційне право	64,5	77,7
2.	Адміністративне право	38,7	37,9
3.	Цивільне право	40,3	43,4
4.	Трудове право	59,7	56,1
5.	Сімейне право	54,8	37,5
6.	Кримінальне право	41,9	50,0
7.	Природоохоронне право	8,1	12,5

Аналіз даних, отриманих нами під час анкетування вчителів показав, що як на уроках, так і в позаурочний час дітей більшою мірою знайомлять з конституційним правом (64,5 % – вчителі та 77,7 % – вихователі). Причому, як було встановлено, основну увагу підлітків вони зосереджують на таких питаннях, як: «Конституція – Основний Закон України», «Президент

України» (85,7 % – вчителів і 100 % – вихователів).

Більше половини викладачів (59,7 %) та вихователів (56,1 %) основну увагу приділяють опрацюванню з учнями елементів трудового законодавства. Особливо зосереджуються на цих питаннях вчителі з трудової підготовки (100 %).

Питання сімейного законодавства та виховання обговорюють 54,8 % вчителів та 37,5 % вихователів, при цьому основна увага спрямовується на стосунки між хлопцями та дівчатами. Проте, питання про відповідальність чоловіка і дружини, батьків і дітей не розглядаються зовсім.

Незважаючи на те, що розумово відсталі діти легко піддаються негативному впливу з боку дорослих, що їх легко спровокувати на протизаконні дії, участь у роботі з роз'яснення питань кримінального права брали всього 41,9 % вчителів та 50 % вихователів.

Недостатня увага в школі приділяється вивченню адміністративного (відповідно 38,7 % та 37,9 %) та цивільного (40,3 % та 43,4 %) права.

Ще гірша картина була отримана нами при аналізі тематичних планів вихователів. В середньому вихователь за навчальний рік проводить біля 170 позакласних заходів. Аналіз цих планів показав, що тільки 2,9 % з них відведено на конституційне право, 2,3 % – на трудове, 1,7 % – на адміністративне, по 1,2 % – на сімейне і кримінальне, 0,6 % – на цивільне та екологічне право.

Зрозуміло, що за такої обмеженої уваги до проблем правового виховання в позаурочний час не може вестись мова про якісне забезпечення учнів знаннями з основ права, формування правової вихованості.

Наступним завданням даного етапу констатувального експерименту було з'ясування питання щодо застосування педагогами методів, які використовувались в процесі правового виховання як на уроках, так і в позаурочний час. На питання: «Які методи застосовуються вами під час проведення занять з правового виховання?» ми отримали такі дані.

Найбільш широко педагоги використовують метод бесіди (до 90,2%

педагогів), потім 41,1 % – розповідь, 39,2 % – зустріч з правоохоронними органами, 17,6 % – обговорення різноманітних ситуацій, 15,7 % – обговорення статей. Деякі педагоги включили в правовиховну роботу методи, які не можуть бути застосовані в допоміжній школі – лекції, збори.

Ретельний аналіз конспектів уроків вчителів та відвіданих уроків з основ правознавства показав, що вони використовують в основному пасивні методи навчання: пояснювально-ілюстративні та репродуктивні, тобто методи, які не сприяють активізації пізнавальної діяльності учнів. Вони роблять школяра тільки об'єктом, а не суб'єктом навчання. Вчителями на уроках практично не застосовуються активні та інтерактивні методи навчання.

Аналогічну ситуацію виявив і аналіз тематичного плану з основ правознавства. Із 28 годин, відведених на вивчення основ правознавства, на подачу нового матеріалу відведено 23 години (83,2 %) і тільки 5 годин (17,8 %) на повторення. Уроки на корекцію, систематизацію та узагальнення знань практично не плануються.

На даному етапі експерименту важливо було виявити труднощі, з якими стикаються педагоги під час підготовки до уроку та правовиховного заходу. Результати експерименту показані в таблиці 2.3.

Аналіз результатів відповідей педагогів дев'ятих класів допоміжної школи дає підставу стверджувати, що значна частина з них відчуває значні труднощі в організації правового виховання дітей з вадами інтелектуального розвитку. Так, 77,5 % опитаних вважають отримані ними у вищому навчальному закладі знання з правового виховання недостатніми для проведення цієї роботи в школі, а тому 49,0 % вчителів відчувають утруднення при визначенні мети, задач та змісту правового матеріалу. Тільки 12,7 % викладачів задоволені роллю батьків у правовиховному процесі. А 87,3 % батьків, вважають вчителів, не підготовлених до такої роботи і всю виховну роботу, у тому числі і правовиховну, покладають на школу і правоохоронні органи.

Таблиця 2.3.

**Утруднення педагогів в організації правового виховання учнів
старших класів допоміжної школи (у %).**

№№ пп	Види утруднень	%
1.	Недостатня допоміжна підготовка до правового виховання учнів	77,5
2.	Вибір змісту матеріалу	12,7
3.	Недостатнє уявлення мети, задач та змісту правового виховання	46,1
4.	Вибір методів і форм реалізації змісту правового матеріалу	49,0
5.	Відсутність спеціальної літератури з основ права	68,8
6.	Відсутність допомоги батьків у правовому вихованні	87,3

На запитання «З яких джерел отримуєте необхідну правову інформацію?» вчителі на перше місце поставили телебачення – 83 чол. (81,4 %). Далі – з популярної правової літератури – 78 чол. (76,5 %), преси – 63 чол. (64,5 %), інформацію за місцем роботи, в спілкуванні з друзями – 13 чол. (12,7 %), допомога від юристів – 5 чол. (4,9 %).

Як бачимо, вчителі допоміжних шкіл правові знання отримують в основному із засобів масової інформації та популярної правової літератури. Зрозуміло, що за такого підходу бракує системності, оскільки інформація отримується від випадку до випадку.

Тільки 19 (18,6 %) опитаних вчителів мають вдома не тільки текст Конституції, а й деяку популярну літературу, 29 (28,4 %) – не мають ніякої літератури, а 54 (53,0 %) – мають один з кодексів законів або текст Конституції України. Вчителі, які повністю задоволені наявністю інформації з основ права складають всього 10 (9,8 %) опитуваних, частково – 60

(58,8 %), не задоволені – 32 (31,4 %).

Як бачимо, велика кількість вчителів (91,2 %) повністю або частково не задоволена своєю правовою інформованістю.

Недостатня теоретична та практична підготовка вчителів дев'ятих класів допоміжної школи до правовиховної роботи з учнями з вадами інтелектуального розвитку та відсутність необхідної методичної літератури призводять до серйозних недоліків у формуванні правової вихованості цієї категорії дітей, що обумовлює недостатній рівень готовності їх до самостійного життя.

Висновки до другого розділу

Матеріали констатувального етапу експерименту, наведені в даній главі дисертації, свідчить про те, що в існуючій практиці організації вивчення основ правознавства в допоміжних школах інтернатного типу типовими є недоліки, які потребують значних зусиль у реалізації освітнього та корекційного потенціалу даного виду навчальної як урочної, так і позаурочної діяльності дітей з вадами інтелектуального розвитку.

Дослідження показало, що учні одного і того ж класу мають різний рівень засвоєння знань, умінь і навичок: достатній, середній, низький та дуже низький. Водночас диференційоване навчання з урахуванням індивідуальних можливостей дітей у навчально-виховному процесі застосовується недостатньо, епізодично.

У практиці допоміжного навчання викладачі використовують в основному два типи уроків: урок подачі нового матеріалу та урок повторення знань, а з методів навчання – пояснювально-ілюстративні та репродуктивні. Відсутність активних та інтерактивних методів навчання основам правових знань не сприяють підвищенню ефективності уроку. Діюча традиційна

суб'єкт- об'єктна модель організації діяльності не є достатньо продуктивною. Учитель передає правову інформацію, а учень, як «об'єкт» навчання, орієнтований на те, щоб її засвоїти і відтворити. Така модель відношень в сучасних умовах веде до зниження мотивації навчання, а сам процес є пасивним і значною мірою формальним. Учитель реалізує на уроці інформаційну, а учень – відтворюючу функції.

Відмічається обмежений об'єм, розрізненість і безсистемність знань, а відтак і недостатня обізнаність учнів з основних галузей законодавчого права. Крім того, вчителі намагаються дати учням певну суму знань з основ правознавства, але вони не вчать активно використовувати їх на практиці.

Спостереження за роботою вчителів та вихователів, аналіз відвіданих уроків, самопідготовок й тематичних планів з основ права дали підставу для висновку: правове виховання в допоміжній школі носить значною мірою безсистемний характер, відсутня цілеспрямована програма правового виховання в позаурочний час, що не сприяє забезпеченню ефективності правового виховання розумово відсталої дитини, а відтак становлення її як особистості в цілому. Однотипність уроків, відсутність активних методів навчання призводять до того, що учні готують домашнє завдання за низькою пізнавальною активністю, недостатньо осмислено, не використовують самопідготовку як одну із форм поглиблення і закріплення знань, отриманих на уроках з основ правових знань.

Правове виховання в допоміжній школі за існуючою методикою навчання проходить досить не продуктивно.

Робота вчителя та вихователя не узгоджується, міжпредметний зв'язок з питань правового виховання реалізується епізодично, безсистемно .

Все вище перераховане негативно впливає на ефективність формування соціально нормативної поведінки розумово відсталих дітей.

Це обумовлює актуальність проблеми формування цілісної системи правового виховання дітей з вадами інтелектуального розвитку, яка б

забезпечувала:

- інтеграцію та узгодженість зусиль всіх суб'єктів формування правової вихованості дитини в умовах допоміжного навчального закладу (інтеграція урочної та позаурочної форм діяльності);

- поетапний перехід від інформаційно-репродуктивного (в основі якого суб'єкт-об'єктна організації діяльності) – до інтерактивного навчання (в основі якого суб'єкт-суб'єктна модель), орієнтованого на трансформацію отриманих правових знань на рівень регулятора поведінки;

- формування системи інформаційного та методичного забезпечення правового виховання дітей з вадами інтелектуального розвитку;

- підвищення рівня професійної компетентності вчителів та вихователів, які безпосередньо займаються проблемами правового виховання дітей з вадами інтелектуального розвитку;

- розробку та обґрунтування комплексу педагогічних умов, які забезпечують підвищення ефективності формування правового виховання школярів з вадами інтелектуального розвитку.

РОЗДІЛ III.
ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ
ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ З ВАДАМИ
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ НА ОСНОВІ ФОРМУВАННЯ
ЇХ ПРАВОСВІДОМОСТІ

3.1. Система експериментальної роботи з формування правової вихованості учнів дев'ятих класів допоміжної школи

На другому, формувальному, етапі передбачалося експериментально перевірити ефективність сформованої нами системи правового виховання в допоміжній школі. У зв'язку з цим було визначено для розв'язання наступні завдання:

1. У процесі навчально-виховної діяльності розробити та апробувати систему засобів, які б сприяли формуванню умінь і навичок правової поведінки.

2. Експериментально апробувати ефективність модернізованої нами програми правового навчання і виховання учнів у допоміжній школі.

3. Розробити методичні рекомендації для педагогів допоміжних шкіл щодо реалізації програми «Основи правових знань» для дев'ятих класів вище означених шкіл.

Порівняльний аналіз результатів констатувального та формувального експериментів дасть можливість оцінити ефективність внесених змін у традиційну методику правового виховання.

Процес правового виховання розумово відсталих дітей – це актуальна соціально-педагогічна проблема. Її вирішення пов'язане з оптимізацією процесу, засвоєнням учнями системи знань про їх права та обов'язки, вихованням законослухняності, дотриманням правил поведінки, адекватним

ставленням до правопорушників порядку, умінням давати правову оцінку своїх дій і дій інших людей тощо.

Припущенням формувального етапу дослідження є те, що правове виховання учнів з вадами інтелектуального розвитку буде більш ефективним, якщо:

- зміст правової освіти максимально узгодити з перспективами післяшкільної соціальної адаптації випускників;

- навчальну та позанавчальну діяльність будувати на основі врахування особливостей розвитку дітей з вадами інтелекту в поєднанні з використанням інтерактивних методів навчання при їх корекційному спрямуванні;

- у навчально-виховному процесі поряд з реалізацією загальних та спеціальних дидактичних принципів, будуть враховані сучасні демократичні принципи правового виховання учнів;

- позаурочна діяльність учнів з інтелектуальними вадами буде активною, органічно пов'язаною з відповідним змістом освіти, реальними ситуаціями соціально-правової поведінки і сприятиме розширенню, поглибленню, закріпленню та трансферативності правових знань, як основи правової свідомості і поведінки особистості.

Система експериментального навчання була сформована на основі розробленої та теоретично обґрунтованої моделі правового виховання розумово відсталих школярів. Організація експериментального навчання проектувалась як поетапний перехід від інформаційного рівня правового навчання та виховання до орієнтувального і зрештою, до практично-діяльнісного (поведінкового). Означена поетапність процесу забезпечувала трансформацію необхідних правових знань до рівня формування на їх основі регуляторів діяльності та правової поведінки дітей з вадами інтелектуального розвитку. Виходили ми з того, що відповідно до основного предмету нашого дослідження ми будемо орієнтуватися не на знання як на самоцінність, а на створення умов для їх максимального переведення в діяльнісну сферу і

формування на їх основі правової вихованості школяра.

Були визначені головні педагогічні умови забезпечення таких якостей правових знань учнів, які дозволяють їх використання і перенос в нові ситуації:

- правильність, усвідомленість, повнота, міцність, єдність конкретного та узагальненого;

- максимальна активізація і корекція пізнавальної діяльності учнів при сприйнятті, усвідомленні, засвоєнні правової інформації на основі стимулювання учнів через конкретний показ життєвої значущості відповідних знань, пробудження і підтримання інтересу до їх вивчення; постановки різноманітних навчальних завдань ситуативного типу, для розв'язання яких потрібна більш-менш самостійна мисленнєва діяльність (на порівняння, конкретизацію, узагальнення, доведення і спростування, пояснення причин і наслідків варіантів соціальної чи асоціальної поведінки тощо); перевірка, розуміння, модифікація змісту і способів відтворення навчального матеріалу при його повторенні; ведення учнівських словників правової інформації та ін.;

- узгоджений тематичний взаємозв'язок уроків та різних форм позаурочної діяльності учнів правового спрямування (самостійне виконання домашніх завдань не стільки чисто репродуктивного, а переважно пошукового типу – підбір ситуацій-ілюстрацій правового змісту; елементарні рольові ігри; зустрічі, екскурсії, робота гуртка «Захисників права», диспути);

- наближення змісту програмної правової інформації для дев'ятого класу допоміжної школи (з відповідним розподілом годин на його вивчення) до перспектив соціальної адаптації розумово відсталих підлітків та юнаків у основних сферах реальної і майбутньої життєдіяльності (побутової, соціально-нормативної, громадянської поведінки у взаємодії з оточенням, трудової, сімейної тощо);

- посилення і коригування суб'єкт-суб'єктних взаємовідносин між

учасниками педагогічного процесу, зокрема стосунків між самими учнями, в ситуаціях навчальної та позанавчальної діяльності з акцентом на виховання толерантності, взаємоповаги, необхідності дотримання встановлених «правил» діяльності як нормативів особистої поведінки при їх виконанні, самокритичності, демократичності, почуття власної гідності, поваги до прав і обов'язків громадянина тощо.

Експериментальна програма з правового виховання школярів розроблялась на основі наступних принципів:

- оптимального поєднання форм організації навчальної та позакласної виховної діяльності;
- максимального врахування психологічних особливостей дітей з вадами інтелектуального розвитку;
- демократизації, забезпечення суб'єкт-суб'єктних взаємовідносин в структурі організації діяльності;
- забезпечення органічного зв'язку змісту правового навчання та виховання з реальними ситуаціями соціально-правової поведінки людини;
- усвідомленості та добровільності.

Реалізація експериментальної програми правового виховання, в основі якої використання активних та інтерактивних методів навчання учнів дев'ятих класів з вадами інтелектуального розвитку, а також спеціально розроблені виховні заходи та відповідна методика організації занять з підготовки домашніх завдань з основ права дозволили нам визначити педагогічні умови, направлені на збереження ефективності правового навчання та виховання розумово відсталих дітей.

У зв'язку з цим для пошуку резервів посилення корекційної функції системи правового навчання та виховання в допоміжній школі та основ їх реалізації, ми поставили наступні завдання:

- розробити та експериментально апробувати технологію формування основ правових знань та застосування їх на практиці у дев'ятикласників

допоміжної школи;

- розробити та апробувати шляхи взаємодії педагогів (вчителів і вихователів) допоміжної школи і батьків дітей з правового виховання;

- виявити кількісні та якісні зміни в знаннях та вміннях учнів дев'ятих класів допоміжних шкіл, які брали участь в експерименті;

- розробити методичні рекомендації для вчителів і вихователів допоміжної школи щодо підвищення ефективності правового виховання на уроках та в позаурочний час.

Формувальний експеримент проводився протягом 2007-2008 навчального року, в основі його була реалізація розробленої програми з курсу «Основи правових знань» для 9-го класу на базі допоміжних шкіл-інтернатів с.м.т. Кленове Луганської області, спеціальної загальноосвітньої школі «Злагода» м. Сімферополь та допоміжної школи-інтернату с.м.т. Гвардійське Автономної Республіки Крим. Експериментальною роботою було охоплено 72 учні (по 36 учнів у експериментальній і контрольній групах) вищезазначених міст з діагнозом олігофренія ступеня дебільності віком 15-17 років.

Робота експериментального класу проводилась у спеціально створених умовах, реалізація яких згідно визначеного припущення, повинна була забезпечити підвищення рівня ефективності навчальних та позакласних занять з правового виховання і їх корекційно-виховний вплив на підвищення рівня соціальної адаптації випускників допоміжної школи. В контрольних класах організація уроків і позакласних занять проводилась за традиційною методикою, без будь-яких додаткових коректив.

Аналіз результатів констатувального експерименту, який дав нам можливість виявити рівень сформованості правових знань та умінь учнів з вадами інтелектуального розвитку допоміжної школи та обґрунтувати причини, що його зумовлюють, став основою для формування психолого-педагогічних умов підвищення ефективності правового виховання

дев'ятикласників. Не можна не погодитись з думкою В. Я. Загреви, що характеристика цих умов у навчально-виховному процесі включає в себе аналіз головних чинників, обставин, які забезпечують цю ефективність і посилюють результативність виховних впливів для досягнення цієї мети в школах-інтернатах [65].

Основою ефективності процесу формування правової вихованості у розумово відсталих дітей є комплексне поєднання різних засобів навчання, колективних і індивідуальних форм організації діяльності з урахуванням психофізичних можливостей і особливостей дітей цієї категорії.

Вся експериментальна програма формувалась на основі демократичних принципів, реалізація яких виступає умовою забезпечення ефективності правового виховання, оскільки діти виховуються на основі усвідомленості та добровільності. Ми вважаємо, що підвищення ефективності занять з правового виховання можливе також за рахунок застосування різних форм і методів діяльності в навчально – виховному процесі.

Для реалізації поставлених завдань нами були використані загальнодидактичні принципи та підходи до навчально-виховного процесу з відповідною адаптацією до особливостей навчально-виховного процесу дітей з вадами інтелектуального розвитку.

Розумово відсталі діти можуть засвоїти тільки той навчальний матеріал, який їм зрозумілий. Тому розроблений нами зміст правового виховання підбирався з урахуванням реальних навчальних можливостей учнів допоміжної школи. Нами був застосований *принцип доступності*, за яким організація педагогічного процесу передбачала перехід від легкого, простого (елементарного і конкретного) до складного з відповідним рівнем абстрактності.

Для цього нами використовувались різні життєві ситуації, рішення яких вимагало від учнів застосування наявних у них знань, давало можливість переконатися в необхідності набуття правових знань.

Для того, щоб розумово відсталі дітям легше було свідомо засвоїти

правові поняття і терміни ми скористались операційним прийомом, запропонованим Б. П. Пузановим. Він має таку логіку: розкриття основного терміна-поняття на конкретному матеріалі, потім введення нового терміна і проведення словникової роботи з ним і в кінці – додаткове викладання навчального матеріалу з включенням нового терміна [168 с. 98].

Безумовно, визначення того чи іншого терміна, трактування факту, процесу в суто юридичному аспекті не дуже допоможе учням зрозуміти його суть. Тому, враховуючи той факт, що вони не можуть засвоїти складні визначення, а отже і розуміти їх сутнісну основу, педагогами здійснювалась трансформація знань в бік спрощення їх змісту. Окрім цього, на уроках педагоги опрацьовували з учнями лише ті факти, процеси та явища, які учні могли зрозуміти в контексті їх причинно-наслідкових зв'язків. Багато статей Конституції України спрощувались педагогами, давались у скороченому варіанті. Перед виконанням того чи іншого завдання, учнів ознайомлювали з правилами його виконання.

Однією з характерних особливостей учнів допоміжної школи є недостатнє розуміння ними змісту навчального матеріалу, поданого в словесній формі. Недостатнє сприймання вербальної інформації вимагає від педагогів застосування наочності. *Принцип наочності* зближає процес навчання з досвідом дітей і робить їх знання більш свідомими. Навчання відбувається з опорою на їх відчуття.

Слід зазначити, що вся наочність з правового навчання, складна і не розрахована на дитину з вадами інтелектуального розвитку.

Під час проведення уроків вчителі самі виробляли і використовували різну наочність відповідно до теми уроку. Але найбільш поширеними були: символічна, схематична, наочно-словесна та графічна.

Всі ці види наочності сприяли активізації навчально-пізнавальної діяльності учнів, узагальненню і систематизації їх знань, були зв'язуючою ланкою між словом вчителя і тими поняттями, які вони вивчали.

Для закріплення правових знань, умінь і навичок була застосована активна, творча діяльності самих учнів. *Принцип активності* передбачає активну участь учнів у правовому просторі в різних формах його прояву, а також в навчально-виховному процесі, вони накопичували і збагачували свій соціальний досвід.

У допоміжній школі навчально-виховний процес в цілому, і правове виховання зокрема, неможливе без урахування індивідуальних особливостей підлітків і диференційованого підходу до них. Враховуючи, що учні спеціальної школи навіть одного і того ж класу не являють собою однорідної маси за рівнем засвоєння знань, *принцип індивідуального і диференційованого навчання* передбачає глибоке і всебічне вивчення індивідуальних особливостей кожної дитини. Крім того, при здійсненні такого підходу до учнів у навчально-виховному процесі в загальнокорекційному плані враховувались особливості розумово відсталих дітей, які відносяться до різних форм олігофренії (за класифікацією М. С. Певзнер).

До демократичних принципів правового виховання ми віднесли такі як: гуманітарно-пропедевтичний, толерантності, гуманізму, єдності правового і морального виховання.

Гуманітарно-пропедевтичний принцип. Як відмічалось вище, в допоміжній школі в початкових і середніх класах правовиховний процес виконує підготовчу по відношенню до вивчення «Основ правових знань» функцію. І хоча в цьому навчальному закладі не вивчається суспільствознавство окремим предметом, знання з таких гуманітарних дисциплін, як історія України, читання, географія, математика, природознавство, праця закладають первинну, початкову базу про морально-правові норми, правила поведінки підлітків у соціумі. І в старших класах на заняттях з даних дисциплін учні отримують інформацію правового спрямування, однак вона є безсистемною і не має практичної цінності. Лише окремі теми можуть бути орієнтовані на засвоєння соціально-правових знань.

Такі знання важко перетворити в систему.

Принцип толерантності передбачає, насамперед, виховання у дітей з вадами інтелектуального розвитку терплячості, поваги до різних точок зору, різних думок, суджень, позицій оточуючих, а також непримиримості до порушників права. Педагоги проводили роботу з працівниками кухні, прибиральницями школи, направлену на подолання негативних проявів у ставленні до дітей, спілкуванні, спільній діяльності з ними.

Важливого значення у нашому експерименті набуває **принцип гуманізму**, оскільки розумово відстала дитина знаходиться в значній емоційній залежності від оточуючих, а знижені когнітивні здібності, недостатнє усвідомлення власного і суспільного життя, недостатній життєвий досвід, зниження пам'яті, мислення, недостатнє розуміння мови оточуючих тощо, призводять до того, що така дитина часто стає об'єктом насмішок, негуманного ставлення до неї. У нашому дослідженні реалізовувалася поетапна схема переходу від імперативного, авторитарного стилю управління діяльністю школярів до демократичного, ґрунтованого на суб'єкт-суб'єктній взаємодії учасників педагогічного процесу. Використовувались методи позитивного особистого прикладу педагогів у ставленні до дітей, створювалася атмосфера гуманних взаємовідносин, яка виключала прояви приниження, зневаги один до одного, сприяла позитивному вирішенню конфліктних ситуацій.

До принципів правового виховання ми віднесли **принцип єдності правового і морального виховання**. І хоча між цими поняттями існує суттєва різниця (порушення моральних норм веде за собою засудження або догану і їх дотримання забезпечується авторитетом громадянської думки, а порушення правових норм – притягненням особи до юридичної відповідальності) [233], ми вважаємо, що повноцінна правова вихованість підлітків допоміжної школи неможлива без формування у них системи морально-правової свідомості.

Значну увагу в процесі правового виховання школярів ми приділили

проблемі управління навчально-виховною діяльністю, яка виступає основою забезпечення правової компетентності школяра, обтяженого інтелектуальними вадами розвитку. У зв'язку з цим, ми виділили три системоутворюючі підходи, які, на наше переконання, обумовлюють ефективність переходу на інноваційні технології правового виховання школярів. Інноваційно-орієнтований підхід направлений на постійне орієнтування педагогів допоміжної школи на зміни стандартів та концепції сучасної освітньої діяльності, запровадження інноваційних технологій та методів організації навчального процесу, пошук власної, особистісно-орієнтованої технології та стилю професійної діяльності. Це виступає неодмінною умовою переходу від класичної, інформаційно-репродуктивної системи освіти до інноваційної, особистісно-орієнтованої. Зазначені трансформації обумовлюють необхідність суттєвої переорієнтації педагогів як стосовно цільової спрямованості освітнього процесу, так і змісту, форм та методів його реалізації.

Суб'єкт-суб'єктний підхід визначає систему взаємовідносин учасників педагогічного процесу, за яким передбачається зміна структури діяльності, перехід від системи суб'єкт-об'єктних взаємовідносин учасників навчально-виховного процесу до суб'єкт-суб'єктних. Це принципово інший стиль та характер управління діяльністю, в основі якого - співпраця, партнерські взаємовідносини, довіра та взаєморозуміння вчителя і учня. Реалізується поетапна схема переходу від імперативного, авторитарного стилю управління діяльністю школярів до демократичного, ґрунтованого на суб'єкт-суб'єктній взаємодії учасників педагогічного процесу. У ході експериментального навчання вчителями здійснювалась спеціальна робота, зорієнтована на удосконалення міжособистісних стосунків учнів, на зміну їх статусу в класі. Передусім використовувалась роль позитивного особистого прикладу педагогів у ставленні до дітей, створювалася атмосфера гуманних взаємовідносин, яка виключала прояви приниження, зневаги один до одного, сприяла позитивному вирішенню конфліктних ситуацій. Зверталась увага на

правильну організацію колективної діяльності, за якою кожна дитина мала право проявити себе в найбільш вигідних для неї ролях, позиціях, умовах, розвивалось почуття взаємної допомоги, відповідальності, колективізму, формувалось критичне ставлення до власних недоліків у поведінці.

Процес правового виховання передбачає реалізацію системного підходу до організації навчально-виховної діяльності школярів, який визначає характер взаємозв'язку всіх його структурних компонентів: мети, умов, змісту, форм і методів виховання, зокрема, забезпечення адекватності змісту та способів організації діяльності поставленим цілям і завданням.

Враховуючи психофізичні особливості дітей з вадами інтелектуального розвитку особливу увагу ми акцентували на **підбір змісту матеріалу правового спрямування** для дев'ятикласників.

Змістову основу формувального експерименту ми визначали, виходячи з позиції, що розумово відсталі діти можуть свідомо засвоїти тільки той навчальний матеріал, який їм зрозумілий, тому зміст правового виховання підбирався та структурувався з орієнтацією на актуальний досвід дитини та можливості зони їх найближчого розвитку. Безумовно, при цьому не можливо ігнорувати реальні перспективи соціальної адаптації випускників.

Визначений зміст правового виховання школярів був покладений в основу як навчальної діяльності з даного напрямку, так і виховної, яка здійснювалась у позаурочному режимі.

При складанні програми ми виходили з тої точки зору, що об'єм правових знань повинен охоплювати той мінімум, який буде необхідний дітям після закінчення школи. А тому, у процесі навчання слід виділяти питання, які вони повинні будуть вивчити глибоко, з іншими – ознайомитись поверхово, а є питання, які не є актуальними для дітей з вадами інтелектуального розвитку. Так, наприклад, при вивченні кримінального права школярам не треба знати стадії злочину, поняття і ознаки його складу тощо. Ті норми права, які не відіграють суттєвого значення в житті розумово відсталого учня, не увійшли в нашу програму. Так, ми не знайомили підлітків

з фінансовим, земельним правом, підприємницькою діяльністю тощо.

Відповідно до розробленого змісту правового виховання школярів з вадами інтелектуального розвитку ми визначили систему методів, форм та технологічних схем організації навчально-виховної діяльності. Низький рівень правових знань, відповідно, правової вихованості учнів IX класів допоміжної школи пояснюється тим, що при традиційному підході до вирішення цієї проблеми в учнів фіксується низький рівень сформованості мотивації до навчання. Традиційна інформаційно-репродуктивна система організації діяльності школярів не передбачає високого стимулюючого потенціалу і тому навчально-виховний процес з даного напрямку є недостатньо мотивованим, особистісно означеним. Педагоги ж не володіють достатнім методико-технологічним забезпеченням з формування адекватної мотиваційної основи правового виховання школярів визначеної категорії.

Ми виходили з позиції, що позитивна стимулюючо-мотиваційна основа правового виховання школярів значною мірою забезпечується за рахунок продуктивної, особистісно-орієнтованої організації педагогічного процесу.

Центральним елементом системи формування правової вихованості дітей з вадами інтелектуального розвитку виступає курс «Основи правових знань», певним чином модифікований нами з урахуванням його практичної спрямованості на формування повсякденної правосвідомості розумово відсталих дітей, особливостей їх пізнавальної діяльності та необхідної їй корекції. При цьому, як зазначалося, були виділені пріоритети змісту правової освіти, які максимально співвідносяться з потребами інтеграції осіб з розумовою відсталістю у суспільство та враховують тенденції інноваційної освіти з формування суб'єктної позиції учня в структурі навчально-виховного процесу.

Усі галузі права, запропоновані нами для вивчення розумово відсталими дев'ятикласниками ми поділили на розділи.

Таким чином, у програму «Основи правових знань» були внесені зміни

як за змістом тем, так і за порядком їх вивчення, не виходячи за межі відведеного програмою часу. Вся програма складається з 10 розділів, які включають в себе 26 тем і 2 години відведено на підсумкові заняття.

Метою розробленого нами курсу було оволодіння розумово відсталими дев'ятикласниками найважливішими нормативно-правовими поняттями та знаннями. Даний курс має сприяти розвитку в підлітків даної категорії критичного мислення; усвідомлення своїх прав і обов'язків; використанню набутих знань та навичок для захисту своїх прав, точки зору не тільки при розв'язанні правових ситуацій під час навчання, а й в соціумі; формуванню гідності, честі, поваги до думок інших; демократичності, справедливості тощо.

Основоючись на невеликому за обсягом навчальному матеріалі, програма дає вчителю можливість використовувати на уроці різноманітні інтерактивні методи і вправи, застосувати засоби навчання, направлені на розвиток пізнавальної, розумової, практичної діяльності дітей з інтелектуальними вадами.

Виходячи з основних завдань дослідження нами була розроблена така структура експериментальної навчальної програми (див. додаток А).

Перший розділ «Мета і завдання курсу «Основи правових знань» передбачає опрацювання учнями таких понять, як «правила», «права», «закон», визначаються основні задачі даного курсу.

У другому розділі «Правовий захист прав і свобод людини і дитини» учні вивчають значення їх прав у житті, міжнародні законодавчі акти, які захищають права не тільки дорослої людини, але й дитини.

Метою третього розділу «Конституційно – правові основи організації і здійснення державної влади» є визначення поняття Конституції України, як Основного Закону держави, ролі Президента України в дотриманні цього закону, донесення до відома учнів їх загальних прав і обов'язків.

Четвертий розділ, «Права підлітків», складається з шести уроків. В них

розкриваються основні права і свободи підлітків. Зокрема, право на життя, гідність, недоторканість. Стосовно проблеми освіти неповнолітніх, програма направлена на роз'яснення таких понять як «безкоштовна освіта», «обов'язкова освіта», на конституційний захист права і обов'язків дітей на освіту.

Розкриваючи значення трудового законодавства, в першу чергу увага була звернута на права неповнолітніх у трудових відносинах та їх захист Конституцією України, працевлаштування та оплати праці, право неповнолітніх на відпочинок.

П'ятий розділ, «Сім'я, батьки, діти», на який ми виділили чотири години, передбачає розкриття таких питань як визначення шлюбу, сім'ї, умов укладання шлюбу, обов'язків подружжя, батьків та дітей, майнових обов'язків батьків, позбавлення батьківських прав та особливості шлюбу неповнолітніх.

Значну кількість години (6 годин) відведено на розділ «Судова влада і правоохоронні органи».

Ознайомивши дітей з системою судів в Україні, основна увага була зосереджена на органах внутрішніх справ та їх функціях, правах і обов'язках підлітків під час затримання міліцією, до якого суду вони можуть звернутися за допомогою, як скласти заяву до міліції та позов до суду.

Один урок відводиться на ознайомлення учнів з іншими правоохоронними органами.

Як доводить практика, учнів з вадами інтелектуального розвитку необхідно знайомити з елементарними основами цивільного права – з майновими правами підлітків. Метою розділу «Основи цивільного права» є ознайомлення учнів з поняттям «власність», «правоздатність», «дієздатність», з майновими правами неповнолітніх.

Необхідними для повсякденного життя є знання з адміністративного права, які віднесені до восьмого розділу. Учні знайомляться з адміністративними правопорушеннями та адміністративною

відповідальністю неповнолітніх.

Важливим у житті людини є знання основ кримінального права. На цей розділ програмою відведено чотири години. Задачі, які стоять перед даним розділом можна сформулювати так: розкриття понять «злочин», та їх класифікація, співучасть у злочині та кримінальна відповідальність за нього; види майнових злочинів та покарань неповнолітніх; обставини, які виключають кримінальну відповідальність.

Десятий розділ включає теми з екологічного права. Завданням розділу є опрацювання учнями проблем негативного впливу людини на екологію Землі та вплив екології на здоров'я та життя людини.

Зміст програми з курсу «Основи правових знань» подається у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Експериментальна програма з курсу «Основи правових знань»
для учнів дев'ятих класів допоміжної школи

№	Розділ	Кількість годин		Тема уроку	Питання, які будуть розглядатись на уроці
		всього	на тему		
I	<i>Мета і завдання курсу «Основи правових знань».</i>	1	1	Чого навчають «Основи правових знань»	1. Правила, права, закони. 2. Завдання основ правових знань.
II	<i>Правовий захист прав і свобод людини і дитини</i>	1	1	Загальні права людини і дитини	1. Поняття про права людини і дитини. 2. Міжнародні правові стандарти в галузі прав людини і дитини та Конституції України.
III	<i>Конституційно - правові основи організації і здійснення державної влади</i>	1	1	Конституція України – твій закон. Президент України її гарант.	1. Поняття Конституції як Основного Закону України. 2. Конституційні права і обов'язки громадян України. 3. Президент України – гарант Конституції України.
IV	<i>Права підлітків</i>	6	1	Мої конституційні права	1. Право дитини на життя, гідність та особисту недоторканість. 2. Право на свободу пересування та реєстрацію.

			1	Освіта – мій обов'язок.	1. Право на освіту та його конституційне закріплення. 2. Права і обов'язки учнів.
			1	Працевлаштування неповнолітніх.	1. Гарантії права у трудових відносинах згідно Конституції України. 2. Трудовий договір та порядок його укладання.
			1	Особливості праці неповнолітніх	1. Оплата праці неповнолітніх. 2. Права неповнолітніх у трудових відносинах.
			1	Право на відпочинок та відповідальність підлітків за порушення трудової дисципліни	1. Відпочинок підлітків, які працюють. 2. Відповідальність підлітків за трудове правопорушення.
			1	Урок закріплення знань учнів з трудового законодавства.	1. Моделювання ситуацій, розв'язання задач.
У	<i>Сім'я, батьки, діти.</i>	4	1	Шлюб та обов'язки подружжя.	1. Поняття про сім'ю, шлюб та умови його укладання. 2. Особисті права та обов'язки подружжя.
			1	Права та обов'язки батьків	1. Права та обов'язки батьків. 2. Позбавлення батьківських прав. 3. Майнові обов'язки батьків.
			1	Захист дитини у сім'ї.	1. Права і обов'язки дитини в сім'ї. 2. Опіка та опікунство.
			1	Урок закріплення знань учнів з питань сімейного оправа.	1. Моделювання ситуацій, їх аналіз, розв'язання задач.
УІ	<i>Судова влада і правоохоронні органи.</i>	6	1	Судова влада України.	1. Поняття судової влади. 2. Система судів в Україні
			1	Моя міліція мене оберігає.	1. Поняття правоохоронних органів. 2. Органи внутрішніх справ та їх функції.
			1	Ти і міліціонер.	1. Вас зупинив міліціонер. 2. Оформлення заяви до міліції.

			1	Захист прав підлітків у суді.	1. Який суд тобі допоможе? 2.Складання позову до суду.
			1	Правоохоронні органи України.	1. Прокуратура. 2.Служба безпеки України. 3. Державна податкова служба. 4. Митна служба України.
			1	Урок закріплення знань учнів з даного розділу.	1. Моделювання і аналіз ситуацій 2. Розв'язання задач.
УІІ	<i>Основи цивільного права</i>	1	1	Майнові права підлітків та їх охорона.	1. Поняття про право власності і її конституційний захист. 2. Цивільна правоздатність і дієздатність. 3.Майнові права неповнолітніх.
УІІІ	<i>Основи адміністративного права України.</i>	1	1	Адміністративні правопорушення і адміністративна відповідальність	1. Поняття про адміністративне правопорушення та його види. 2. Адміністративна відповідальність неповнолітніх.
ІХ	<i>Основи кримінального права.</i>	4	1	Сутність злочину.	1. Поняття кримінального права. 2. Поняття злочину та класифікація злочинів. 3. Співучасть у злочині.
			1	Обставини, які виключають кримінальну відповідальність	1. Поняття «необхідна оборона». 2. Обставини, що виключають кримінальну відповідальність
			1	Кримінальна відповідальність неповнолітніх	1. Види покарань неповнолітніх. 2. Види майнових злочинів.
			1	Урок закріплення знань учнів з даного розділу.	1. Моделювання ситуацій, розв'язання задач.
Х	<i>Основи екологічного права</i>	1	1	Екологічне право громадян	1. Екологічні правопорушення. 2. Чорнобильська трагедія. 3. Червона книга України.
ХІ	<i>Підсумкові заняття</i>	2			

Однією з умов реалізації програми правового виховання школярів з вадами інтелектуального розвитку є забезпечення оптимальної взаємодії вчителя і вихователя в організації і керівництві діяльністю під час занять з підготовки домашніх завдань. Оскільки учні весь час знаходяться під наглядом педагогів, останні здійснювали єдиний педагогічний підхід до учнів, обговорювали методику проведення уроку і самопідготовки, прийоми допомоги тощо. Означена спільність принципів професійних позицій та взаємозв'язок в діяльності вчителя та вихователя сприяють підвищенню рівня продуктивності корекційної роботи з дітьми, подоланню проблем їх психічного розвитку, забезпечуючи комфортність самопочуття, підвищенню рівня пізнавального інтересу до правових знань, а відтак і рівня ефективності навчально-виховної діяльності в цілому. Постійна взаємодія двох педагогів є важливим чинником реалізації диференційованого і індивідуального підходу до учнів, орієнтованого на створення оптимальних умов для самореалізації кожного учня в системі формування його правової компетентності.

В експериментальному навчанні ролі вихователя приділялась велика увага. Він не тільки слідкував за порядком в групі, а й спостерігав і контролював хід виконання домашнього завдання, надавав необхідну індивідуальну допомогу, формував у них навички самостійної роботи, що стало важливим фактором компенсації та корекції дефекта, сприяло свідомому і систематичному засвоєнню знань з основ права, кращій підготовці підлітків до самостійного життя. Усі ці позитивні можливості посилення корекційної ролі занять, винесених на самопідготовку, нами враховувались.

Особливістю організації підготовки домашніх завдань у допоміжній школі-інтернаті є: по – перше, те, що під час самопідготовки, орієнтуючись на мету поглиблення, закріплення та розширення знань учнів, застосовуються свої форми її організації і способи досягнення кінцевої мети, а тому вона не є продовженням уроку, хоча урок залишається основною формою організації навчально-виховного процесу в допоміжній школі-

інтернаті; по – друге, самопідготовка здійснюється під керівництвом вихователя, а значить завдання виконуються всіма учнями групи.

Таким чином у вчителів відпадає необхідність перевірки домашнього завдання. Це дає їм можливість використати різноманітні і більш ефективні методи та засоби перевірки знань учнів або використати цей час на роз'яснення чи закріплення знань з навчального матеріалу, формування вмінь їх застосовувати на практиці.

Основні завдання формувального експерименту вирішувались через реалізацію комплексу методів, зокрема, таких як: методи переконання та спонукання, бесіди, рольові ігри, аналіз вчинків учнів, допомога в складних та конфліктних ситуаціях. Як на уроці, так і на заняттях з підготовки домашніх завдань при проведенні дослідницько – експериментальної роботи ми застосовували, як один із методів навчання, метод морально-правових переконань, направлений на виховання правосвідомості, на необхідність засвоєння дев'ятикласниками з вадами інтелектуального розвитку норм поведінки, на те, щоб знання, які підлітки отримували з основ правових знань, спочатку перетворювались у внутрішню установку, а далі – в глибокі особисті переконання стосовно необхідності дотримання правових норм, формування правової поведінки.

Враховуючи рекомендації, запропоновані дослідниками і виходячи із основних завдань позаурочних навчальних занять, закріплення знань учнів, отриманих на уроці, проводилось у той самий день.

Відразу ж відзначимо, що на початковому етапі навчання за інтерактивними технологіями педагоги зіткнулися з труднощами організації проведення занять. Тому на цьому етапі ми пропонували завдання як на уроках, так і на самопідготовці з технологій критичного читання. Поступово, по мірі розвитку у дев'ятикласників умінь працювати в групах, правила виконання завдань ускладнювались. При виконанні домашніх завдань широко використовувалась робота дітей із словником і зошитом з основ правових знань.

Але робота на цьому етапі не завершувалась. Втретє учні звертались до вивченого матеріалу напередодні уроку. Відтворивши в пам'яті засвоєний матеріал, вихователь давав їм самостійні роботи, направлені на більш міцне засвоєння, свідоме осмислення вивченого матеріалу.

Це були не тільки питання з вивченої теми, а й завдання на формування вміння аналізувати правові ситуації, робити свої висновки, робота на заповнення таблиць, схем, розв'язання пізнавальних задач, ребусів, підтвердження або заперечення певних суджень, закінчення початого оповідання (ситуації).

Наведемо приклади завдань, які застосовувалися вихователями після закріплення знань з трудового законодавства при виконанні домашніх завдань .

1. Учень УІ класу Василь В. на період шкільних канікул вирішив влаштуватися на роботу на посаду кур'єра в редакції місцевої газети. Батьки не заперечували проти його працевлаштування. Однак, в редакції йому відмовили в прийомі на вакантну посаду. *Чи правомірні такі дії редакції?*

2. При влаштуванні на роботу Петров О. (16 років) подав до відділу кадрів свій паспорт. *Які ще документи він повинен надати?*

3. Для осіб віком від 15 до 16 років (учнів віком від 14 до 15 років, які працюють у період літніх канікул) встановлюється скорочений робочий час, тривалість якого, на вашу думку, становить: 36 годин на тиждень; 24 години на тиждень; 12 годин на тиждень. *(вибрати вірний варіант)*

4. Петренко О. (17 років) була прийнята на роботу в готель на посаду прибиральниці. При складанні трудового договору вона звернула увагу на те, що відпустка за перший рік роботи надається їй після 11 місяців роботи тривалістю 31 календарний день. Петренко О. звернула увагу адміністрації на порушення її трудових прав. Адміністрація готелю заперечила тим, що через 11 місяців Петренко О. уже досягне повноліття і, як наслідок, ніяких порушень її трудових прав у даному випадку немає. *Дайте відповідь: Чи*

згодні ви з думкою адміністрації? Чи права Петренко О., звернувши увагу адміністрації на порушення її трудових прав?

5. Двоє друзів – Олексій (17 років) та Роман (19 років) влаштовуються на роботу. Директор заводу ставить умову: для визначення професійної придатності їм встановлюється випробування строком 100 днів. Аргументи директора: «Приймати на постійну роботу людину з вулиці, зовсім її не знаючи, є безглуздя!» *Ваш коментар.*

6. До відділу кадрів підприємства прийшли двоє хлопців – Віталій (16 років) та Євген (14 років). За календарем – літо, і вони бажали б тимчасово попрацювати в період канікул. *Ви начальник відділу кадрів і вам слово.*

7. Микола З. (17 років), який був прийнятий на роботу 1 грудня, звернувся до директора підприємства з заявою про надання йому з 1 липня щорічної відпустки. Директор відмовив йому, мотивувавши це тим, що Микола З. ще мало працював і піде у відпустку лише у грудні. *Хто правий у цій суперечці? На відпустку якої тривалості має право Микола З., якщо він її отримує саме у липні?*

8. Троє хлопців прийшли найматися на роботу на посаду розклеювачів оголошень: Артур (18 років), Семен (16 років) і Федір (14 років). *Як ти вважаєш, кого з них приймуть на роботу? На яких умовах вони будуть працювати?*

9. Павло Р. (17 років) був прийнятий у великий супермаркет на посаду охоронця у торговому залі. Через тиждень адміністрація супермаркету запропонувала йому вийти у нічну зміну. Павло відмовився, за що був звільнений. *Як ти вважаєш, чи правильно зробив Павло, що відмовився виходити на роботу у нічну зміну? Чи мала право адміністрація супермаркету його звільнити саме за це?*

10. Марина Н. (19 років) влаштувалась на роботу в магазин побутової техніки продавцем. До відділу кадрів вона подала свій паспорт та трудову книжку. Однак, адміністрація магазину попросила надати ще справку з місця

проживання, характеристику та справку з попереднього місця роботи про заробітню плату. *Як ти вважаєш, Марина повинна надавати ці справки?*

Наведемо приклади завдань з сімейного законодавства:

1. Людмила (17 років) та Петро (18 років) познайомились на дні народження у товаришів і вирішили на наступний день подати заяву до органів реєстрації актів цивільного стану про бажання укласти шлюб. *Чи буде дійсним їх шлюб, якщо вони знайомі дуже мало і фактично не знають один одного?*

2. Петро і Василина подали заяву про укладання шлюбу. Але Василина висунула потім вимогу до Петра надати їй медичну справку, яка засвідчує, що він здоровий, не хворіє на СНІД. Петро розсердився і сказав, що інформація про стан здоров'я людини є таємницею й розголошенню не підлягає. *Хто з них неправий і чому?*

3. Ваші знайомі вирішили укласти шлюб за старовинними обрядами – обвінчатися в церкві – і звернулися до вас за порадою з приводу цього. *Що ви їм порадите?*

4. Двоюрідні брат і сестра пішли до РАЦС подати заяву про укладання шлюбу. Але в РАЦС у них заяву не прийняли. *Чи правильне рішення РАЦСу? Якщо так, то чому?*

5. Повнолітній Дмитро та 15 – ти річна Валентина подали заяву про укладення шлюбу. У відділі реєстрації актів цивільного стану їм відмовили у зв'язку з неповноліттям Валентини. *Чи вірні дії працівників РАЦСу? Якщо ні, то чому?*

6. Іван, учень восьмого класу, син подружжя Сидоренків, під час шкільної перерви грав у футбол і випадково розбив м'ячем вітрину магазину, розташовану поза територією школи. *Хто у даному випадку зобов'язаний відшкодувати матеріальні збитки, нанесені магазину? Які права мають і які обов'язки несуть батьки по відношенню до дитини?*

7. Сім'я Денисенків – алкоголіки, у них троє неповнолітніх дітей. Діти голодують (частіш за все їх годували сусіди), їм нічого одягти в зимку, хата

не опалювалася. Вони не відвідували школу. У стані алкогольного сп'яніння батьки били дітей і виганяли їх з дому. *Який закон застосовується в нашій державі до таких батьків?*

8. Учень VII класу Олексій Р. хотів джинси, які коштували 150 гривень. Батьки не можуть їх купити внаслідок складного матеріального становища сім'ї. *Поміркуйте і скажіть, чи йдеться тут мова про невиконання батьківських обов'язків?*

9. Подружжя Павлових одружені 10 місяців. Дружина Павлова вагітна. Через психологічну несумісність Павлов вирішив розірвати шлюб. Він подав заяву у відділ запису актів цивільного стану. Але адміністрація даного органу відмовила йому в цьому. *Чому таке рішення прийняв відділ РАЦС?*

10. У сім'ї Єлізарових в результаті аварії загинули обидва батьки. Сиротами залишились двоє дітей: 17 – річний Іван та 11 – річний Георгій. Іван звернувся у виконавчий орган з проханням про надання йому опіки над братом. Свою заяву він аргументував тим, що спочатку вони будуть жити за рахунок господарства, яке їм залишилося від батьків, а потім він влаштується на роботу. Представники відділу освіти наполягають на відправленні Георгія в дитячий будинок. *Чи буде задоволено прохання Івана? Якщо ні, то чому?*

Приклади завдань з кримінального, цивільного, адміністративного, екологічного права та закону «Про міліцію» подані в додатку Б.

В школі-інтернаті засвоєння норм поведінки здійснювалось і у вільний позаурочний час, де учні мали змогу найкраще розкрити свої здібності, які на уроці не завжди вдається виявити. Тому вихователем, згідно плану виховної роботи, проводились бесіди за такими темами: «Закон і право», «Честь та гідність громадянина України», «Права та обов'язки дитини», «Цінність родинних відносин», «Твоє право на працю» та інші; довірливі розмови: «Якщо твій товариш скоїв злочин», «Якщо тебе ображають дорослі», «Хто твій друг»; класні години: «Що нам дає Конституція України», «Наші права

– щасливе дитинство», «Підліток та правопорушення», «Спадок» (див. додаток В); розбір вчинків за принципом природних наслідків: «Порушив закон – неси відповідальність»; сюжетно-рольові та імітаційні ігри. Також діти приймали активну участь у роботі кружка «Захисник права» та у суспільно-корисній діяльності, благодійних ярмарках; випускали стінну газету за правовою тематикою тощо.

3.2. Педагогічні основи використання інтерактивних технологій, форм та методів в системі правового навчання та виховання розумово відсталих школярів

Основним суб'єктом правової освіти в спеціальній школі є курс «Основи правових знань». Але результати констатувального експерименту показали, що застосування пасивних методів навчання, в основному монологічного характеру, де учитель спочатку доносить певну суму інформації до учня, а потім відбувається зворотній зв'язок – учень відтворює знання шляхом відповіді на запитання вчителя – не забезпечують достатнього рівня формування в учнів знань та умінь, які б їм дали можливість адаптуватись у соціальному середовищі, відстоювати свої конституційні права.

Реалізація завдань сучасної освіти будь-якого рівня вимагає застосування нових форм комунікації, організації діяльності «перетворюючи вчителя із авторитарного транслятора готових ідей у натхненника інтелектуального та творчого потенціалу учня» [160 с. 22].

Розроблена програма правового виховання школярів передбачає інтенсивне використання інтерактивних методів та технологій навчання та виховання, направлених на підвищення розумової та практичної діяльності учнів з інтелектуальними вадами.

Суть такого навчання полягає у тому, що воно реалізується через взаємодію учнів і педагога. За такого підходу учасники навчального процесу знаходяться у постійному спілкуванні, взаємодії між собою. Даний підхід обумовлює позицію педагога і учня як рівноправних учасників процесу навчання, а спілкування проходить більш активно, відкрито. Реалізація інтерактивних методів у навчанні сприяє підвищенню рівня пізнавального інтересу у учнів до правових знань.

Інтерактивна технологія навчання – це такий спосіб організації навчального процесу, в якому кожен учень є його активним учасником і формується оптимальна система взаємовідносин суб'єктів діяльності, орієнтована на досягнення відповідного навчального і виховного результату. Вона включає в себе методи та прийоми, направлені на стимулювання когнітивного процесу і дає можливість передбачити очікуваний результат діяльності.

Застосування інтерактивних технологій на уроках з основ правових знань в допоміжній школі викликає певні труднощі, обумовлені психофізичними особливостями даної категорії учнів. Впровадження їх у навчальний процес вимагає від педагогів значних затрат часу, перебудови відносин в класі в зв'язку з новим підходом до організації процесу навчання. Тому, ми на етапі завершення вивчення курсу «Історія України» розробили декілька уроків з історії України, на яких використовували такі інтерактивні методи навчання, як робота в парах, читання парами, робота в малих групах. На один урок ми пропонували по одній вправі, яка виконувалась за інтерактивною технологією. Таким чином учні поступово привчалися працювати за новою методикою організації діяльності.

Наприклад, в процесі проведення експериментального навчання вчителями був використаний такий прийом, як попереднє ознайомлення з матеріалом, який буде опрацьовуватись на уроці (завдання: прочитати текст і підготувати питання за його змістом). При цьому вчителі дотримувались умов: підбір найбільш доцільних з точки зору доступності для учнів з вадами

інтелектуального розвитку схем організації діяльності, що дало можливість забезпечити свідоме засвоєння учнями навчального матеріалу; застосування на одному уроці не більше двох інтерактивних вправ; чітке планування етапів уроку, його елементів та комплексу методів навчання, які реалізуються у їх рамках.

Слід зазначити, що не всі вчителі допоміжної школи добре володіють матеріалом з основ правових знань та методикою його опрацювання. Для подолання цього недоліку нами був проведений для них семінар з питань тих галузей права, які передбачені нашою програмою. Для його проведення були запрошені працівники міліції, прокуратури, судді. У своїх виступах вони розкрили основні питання прав та обов'язків неповнолітніх у межах розробленої нами програми.

Програма підвищення правових знань вчителів включала такі теми:

1. Законодавчі документи про права людини і дитини.
2. Про права і обов'язки батьків і дітей.
3. Особисті права підлітків.
4. Захист дитини в сім'ї.
5. Право дитини на освіту та працю.
6. Злочин і відповідальність за його скоєння неповнолітніми.

Значний виховний вплив на розвиток дитини з вадами інтелектуального розвитку має сім'я. Рівень її морально-правової культури, сімейні традиції, як і вся атмосфера сім'ї, мають важливе значення у правовому вихованні дитини цієї категорії.

Дані дослідників та наші спостереження свідчать, що сім'ї учнів допоміжної школи в своїй більшості не знайомі з питаннями правознавства. Тому, однією із умов підвищення правої вихованості дев'ятикласників з порушеним інтелектом є підвищення рівня правової обізнаності та вихованості батьків цих дітей.

Передусім ми ставили завдання про підвищення рівня їх правових знань з кримінального, сімейного, трудового та адміністративного права. Це

викликано також тим, що Кодекси України з цих галузей права змінили правовий статус дитини у зв'язку з чим підлітки з вадами інтелектуального розвитку, так як і нормальні діти, можуть бути притягнені до кримінальної відповідальності, створювати сім'ю, частково працевлаштовуватись з 14 років, про що вони взагалі не знали. Тому, для батьків учнів дев'ятих класів допоміжних шкіл були проведені семінари, направлені на підвищення рівня їх компетентності з вищезазначених галузей права.

Робота проводилась у такій послідовності:

1. Ознайомлення з загальними правами дитини.
2. Опрацювання теми «Обов'язки батьків перед дітьми та школою».
3. Інформація про права неповнолітніх в галузі трудового, сімейного, адміністративного, кримінального та екологічного права.

Для роботи з батьками були залучені працівники прокуратури та міліції.

При проведенні формувального експерименту нами була реалізована відповідна система форм організації навчання та виховання: індивідуальна, парна, групова, колективна. Зокрема, в рамках парної форми досить активно використовувався метод читання в парах, який є простим за структурою і доступним для всіх дев'ятикласників з вадами інтелектуального розвитку: учні читають парами перший абзац інформації з тексту вголос. Потім одному з них пропонується висловити основну думку прочитаного, а другому - задати одне-два питання з прочитаного уривку, і так до кінця тексту. При організації групової роботи в класі об'єднання дітей здійснювалось диференційовано (група формувалась з трьох-чотирьох осіб). В них входили діти з різним рівнем правової компетентності та інтелектуальної діяльності, що дозволило нам залучити до роботи учнів з низьким рівнем навчальних досягнень. Утворивши такі гетерогенні групи, ми намагалися, по можливості, не міняти їх склад. Завдання давалось кожній групі, вони могли бути однаковими як за складністю, так і за змістом та способом виконання. Будь-яке завдання вчителем оцінювалось як з урахуванням індивідуального внеску

кожного члена групи, так і за загальним результатом спільної групової діяльності. Об'єднання в малі групи стало основою реалізації активного навчання, оскільки сприяло забезпеченню взаємодії та співробітництва в діяльності, давало можливість учням з меншими витратами зусиль долати труднощі, з якими вони стикалися при засвоєнні навчального матеріалу. Методи колективного навчання використовувались у випадках, коли цільова установка уроку була направлена на опрацювання нового матеріалу, на систематизацію, узагальнення або закріплення набутих знань, умінь і навичок. Достатньо продуктивною виявилась кооперативно-групова форма організації діяльності учнів. За даної форми навчальний процес здійснювався вчителем, який керував діяльністю дітей, об'єднаних в малі групи однією метою. Умови такої організації діяльності сприяли формуванню позитивної психологічної атмосфери на уроці, забезпечували комфортність самопочуття кожного суб'єкта діяльності, створювали умови для співпраці, вільного спілкування з однокласниками. Діяльність такого рівня сприяла досягненню більш високих результатів засвоєння правових знань та умінь, формуванню правової культури школяра. Кооперативне навчання дає можливість організувати роботу дітей не лише в групах, а й в парах. Воно використовувалось і як самостійний метод навчання, і як підготовчий етап до роботи в групі за інтерактивними технологіями навчання.

У педагогічній літературі не існує єдиної класифікації інтерактивних технологій навчання. О. І. Пометун, І. М. Гейко, Т. О. Ремех, Л. В. Піроженко зробили спробу розробки класифікації, в основу якої поклали мету та форми організації навчальної діяльності, виділивши наступні групи:

- технології критичного читання;
- технології кооперативного навчання;
- технології колективно-групового навчання;
- технології ситуативного моделювання;
- технології опрацювання дискусійних питань.

В процесі експериментального навчання нами були адаптовані до умов допоміжного навчання та використані із *технологій критичного читання* такі, як:

- читання в парах;
- карта понять.

Із *технологій кооперативного навчання* нами були відібрані:

- робота в парах;
- робота в малих групах;
- коло ідей;
- акваріум;
- обговорення в групі.

При застосуванні *технологій колективно-групового навчання* ми використовували такі методи як:

- обговорення проблеми в загальному колі;
- мікрофон;
- незакінчене речення;
- мозковий штурм;
- навчаючи – вчусь;
- аналіз правової ситуацій;
- шкала думок;
- мовою документів.

Використання *технології ситуативного моделювання* покликано вирішувати не тільки загальнодидактичні цілі, а й надавати учням можливість співпрацювати в колективі, самовизначитись, висловити свою думку. Але за певної свободи дій остання все – таки обмежується правилами гри.

Якщо учні самі не в змозі вибрати собі роль, на допомогу їм приходить педагог. Він організовує гру, знайомить вихованців з її правилами, вносить корективи під час її проведення.

Застосовуючи ігрову модель навчання, вчителі дотримувались відповідної поетапності процесу. На початку гри педагоги вводили дітей в ситуацію, ознайомлювали їх з темою та правилами гри. Правила повинні бути простими, доступними для дітей і не забирати багато часу при їх поясненні. Потім школярів знайомили з сценарієм гри, розподілом ролей, шляхів розв'язання проблеми. Наступним етапом є основна частина гри – її проведення. Вчителі особливу увагу звертали на те, щоб кожен учень був активним її учасником. Якщо учні стикалися з труднощами, вчителі надавали допомогу, вносили необхідні корективи. Учні з інтелектуальними вадами після закінчення гри ще деякий час знаходяться під її впливом і щоб «вивести» їх з тих ролей, які вони виконували, вчителі проводили детальне обговорення ситуації, кожному учневі надавалася можливість висловити свою думку або відповісти на запитання педагога.

Ця технологічна схема була нами використана при реалізації *методу «Рольова гра»*. Він дає можливість визначити особистісне ставлення учня до тієї чи іншої ситуації, краще її зрозуміти і набути досвіду поведінки у подібних випадках, розвивати уяву і рівень критичного мислення, вміння висловлювати власні судження, виховати співчуття до інших людей. Проведення гри на правову тематику вимагає від вчителя ретельної підготовки. Порядок проведення її такий:

- чіткий розподіл і дотримання своїх ролей серед учасників;
- повага до всіх учасників гри;
- кожен учень має бути активним учасником гри;
- виведення учнів після закінчення сценки з ролі за рахунок детального обговорення її сюжету в групі.

У процесі проведення експериментально-дослідницької роботи нами застосовувались і *технології опрацювання дискусійних питань*.

Дискусія, як форма публічного обговорення проблеми, дає можливість учням не тільки поглибити свої знання в області права, а й сприяє розвитку

критичного мислення, дає можливість у доброзичливій обстановці висловити свої думки, відстоювати їх, вчить поважати думки інших.

Під час проведення дискусії педагоги дотримувались певних вимог:

- дискусію необхідно починати з питання, яке не несе в собі однозначної відповіді («так», «ні»);
- відповіді учнів не повинні відхилятися від теми уроку;
- під час дискусії вчитель керує її ходом, слідкує не тільки за відповідями учнів, а й виправляє помилки і неточності у відповідях, корегує невірно засвоєні знання;
- для досягнення мети дискусії необхідне чітке її планування;
- обов'язкове дотримання регламенту дискусії;
- створення оптимальних психологічних умов під час проведення дискусії.

Дискусійні питання в нашому експерименті обговорювались з використанням методів «Прес» та «Займи позицію».

Розглянемо конкретно зміст кожного методу і методику його застосування в умовах допоміжної школи.

На початковому етапі ознайомлення учнів з особливостями роботи за інтерактивними технологіями використовувались *технології критичного читання*, зокрема метод *читання в парах*. Він простий за своєю структурою, доступний для всіх дітей цієї категорії, сприяє розвитку спілкування, виробленню уміння формулювати питання, висловлювати свої думки, формуванню навичок виразного читання.

Об'єднавши учнів в пари, учитель пропонує їм зачитати певний абзац інформації з тексту вголос і в стислій формі (1-2 речення) одному з них висловити основну думку прочитаного. Його напарнику надається можливість задати 1-2 питання з прочитаного уривку. Вчитель записує на дошці питання. Це дає можливість учням зосередити свою увагу на відповіді і не утримувати в пам'яті питання, тим більше, що відповідати на них

повинні дати обидва учня. Потім вони міняються місцями (обмін місцями відбувається до кінця читання тексту).

Закінчивши читання тексту кожна пара презентує найбільш цікаві питання, після чого вони обговорюються в загальній групі.

Узагальненню дев'ятикласниками правових понять, формувань у них просторових уявлень, сприяє *метод «Карта понять»*. Картографуючи поняття, учні здійснюють візуальну презентацію, яка показує, як можуть співвідноситись ці поняття.

Увага учнів направлялась у центр карти – головного поняття, навколо якого вони повинні написати поняття, що пов'язані з центральним, а також другорядні поняття, які можуть походити від головних. Після цього учні позначають зв'язані між собою поняття стрілками.

Виробленню в учнів навичок співпраці, навчанню висловлювати свої думки та слухати думки своїх товаришів сприяли *технології кооперативного навчання*. Так, *робота в парах* здійснювалась у такій послідовності:

- об'єднання учнів в пари;
- розподіл питань для обговорення і виділення часу для обміркування своєї відповіді;
- визначення пари, яка почне першою висловлювати свою ідею і (бажано) час виступу;
- обмін думками між учнями класу;
- визначення доповідача та результатів роботи пари.

На початковому етапі навчання за інтерактивними технологіями учні стикаються з певним труднощами. Тому вчитель постійно надає допомогу у вигляді уточнюючого питання, за допомогою вербального і невербального спілкування (за допомогою жестів).

Під час обговорення ситуації педагогам і учням заборонялось вносити пропозиції, поради, перебивати виступаючого, давати їм оцінки.

Робота в малих групах – це дещо складніший метод інтерактивного навчання, аніж попередній. Він сприяє формуванню в учнів з вадами інтелектуального розвитку навичок усного мовлення, співпраці, стимулює роботу усієї команди.

Вчителі об'єднували учнів у групи по 3-4 чоловіки, давали кожній з них завдання, група за короткий час (до 10 хвилин) повинна виконати його і презентувати результати своєї групи всьому класу. Під час обговорення учням було запропоновано висловити свою думку за бажанням, а потім по черзі. Під час виступу учні дотримувались певних правил:

- слухай і не перебивай того, хто говорить;
- утримуйся від невважених оцінок та образ учасників групи.

Результати роботи кожної групи були прокоментовані.

Роль ведучого (спікера), а також секретаря та спостерігача брав на себе вчитель: він роздавав завдання, встановлював порядок презентації результатів групи, надавав їм допомогу.

Швидко активізувати всіх учнів класу для вирішення гострих суперечливих питань і підвищити інтерес до проблеми, що обговорюється дозволяє метод роботи в малих групах - **«Коло ідей»**.

В експериментальному навчанні метод реалізовувався за певною схемою.

Учні об'єднувались у групи. Їм пропонувалось виконати одне і теж завдання, яке складалось з кількох питань. Для його виконання виділявся час, після якого учні по черзі презентували групі свій аспект проблеми.

Етапи організації роботи такі:

- учням пропонується для обговорення дискусійне питання;
- кожною групою презентується лише один аспект питання, що обговорювалось;
- вчитель складає на дошці список представлених ідей.

Для удосконалення навичок роботи в малих групах нами був використаний **метод «Акваріум»**. Учитель розподіляв учнів на дві групи по

5-6 осіб і пропонував їм ознайомитись з заздалегідь заготовленим текстом. За об'ємом він був невеликим (до 5 хвилин). Після цього вчитель пропонував одній з груп зайняти місце в центрі класу, утворивши мале коло. Решта учнів утворювали навколо них групу слухачів. Група в центрі отримувала від вчителя завдання:

- прочитати отриманий текст (ситуацію) вголос;
- використовуючи метод бесіди, обговорити її в групі;
- прийняти спільне рішення, прочитавши вголос ситуацію і обговорити її розв'язання.

Усі інші учні класу займали позицію слухачів і не втручалися в хід дискусії. На цю роботу теж відводилося до 5 хвилин часу. Після закінчення дискусії група займала свої місця, а ситуацію обговорював уже весь клас. Вчитель ставив їм декілька питань. Наприклад: «Чи погоджуєтесь ви з думкою групи?», «Який з аргументів ви вважаєте найбільш переконливим?» після цього місце в «Акваріумі» займала друга група, а учні першої групи ставали слухачами. Потім обговорювалась наступна ситуація.

Застосовуючи *технології кооперативно-групового навчання*, нами був використаний комплекс методів. Розвитку умінь висловлювати свою позицію з суперечливого питання допомагав метод *обговорення проблеми в загальному колі*. Цьому сприяла демократична атмосфера в класі, довіра і взаємодопомога учнів. Застосування даного методу вимагало дотримання певних правил:

- говорити по черзі і не перебивати того, хто висловлює свою думку;
- не повторювати думки інших;
- висловлювати свою думку лаконічно, чітко;
- з повагою ставитись до думок і висловлювань своїх однокласників.

При закріпленні знань ефективним методом інтерактивного навчання є *метод «Мікрофон»*. Його використання дало учням можливість висловлювати свою думку швидко, по черзі відповідаючи або на питання

вчителя, або висловлюючи власну думку при обговоренні ситуації.

Застосовувався цей метод з дотриманням наступних правил:

- говорить тільки той, у кого в руках «мікрофон»;
- відповіді учасників дискусії не обговорюються і не коментуються;
- якщо один висловлює свою думку, інші не мають права перебивати.

В якості «мікрофона» вчитель запропонував учням ручку, олівець або інший предмет, який після висловлення думки, передавався наступному учневі.

Застосування у навчальному процесі такого методу як *«Незакінчене речення»* дало можливість більш ґрунтовно провести роботу з формування вмінь вільно висловлювати свої ідеї відносно запропонованої теми, виробляти навички говорити переконливо, стисло, виділяти головне. Суть цього метода полягає у формуванні початку речення вчителем з наступним його закінченням учнем. Наприклад: «Закон потрібен, тому що...», «Правила треба виконувати, тому що...».

Одним із добре відомих і таких, що широко використовуються в практиці загальної школи є метод *мозкового штурму або мозкової атаки*. При проведенні експерименту ми застосували його для колективного обговорення конкретної ситуації, проблеми і вироблення спільного рішення стосовно варіанту її розв'язання. Цей метод, як і попередній, сприяє розвитку аналітичних здібностей учнів, формує вміння висловлювати свої думки.

Під час експериментального навчання, презентуючи проблему учням, вчитель ставив за мету зібрати якомога більше ідей щодо запропонованої ситуації від усіх учнів за певний проміжок часу.

При застосуванні цього методу вчитель дотримувався таких правил:

- всі пропозиції, ідеї записуються на дошці у тому порядку, в якому вони висловлюються;
- підтримується кожна ідея;
- висловлення своїх товаришів не критикуються, не коментуються;
- учні мають право замінити висловлювання;

- висунення ідей припиняється, якщо не поступають нові.

Оскільки ми маємо справу з учнями з вадами інтелектуального розвитку, для полегшення засвоєння правил проведення мозкової атаки у класі був вивішений плакат з їх змістом.

Перед проведенням мозкового штурму вчитель розмістив учнів у класі так, щоб кожному з них було зручно і ознайомив з правилами проведення «штурму». Всі ідеї, які висловлювались школярами педагог записував на дошці. «Мозковий штурм» закінчувався обговоренням і оцінюванням висловлених пропозицій, ідей.

З метою забезпечення міцного засвоєння невеликого за обсягом правознавчого матеріалу, розвитку навичок мовлення та спілкування нами був застосований *метод «Навчаючи-учусь»*. Він доцільно застосовувався на уроках узагальнення, систематизації та повторення знань з вивченої теми. Вчитель заздалегідь готував, роздавав по одній картці з питанням до вивченої теми для кожного учня. Для ознайомлення з інформацією їм виділялося 5 хвилин. Якщо під час ознайомлення зі змістом інформації вони щось не розуміли, то мали право звернутися за допомогою до вчителя. Ознайомившись з отриманою інформацією, кожен учень розповідав її суть своєму однокласнику. Кожен підліток мав право висловлювати свою думку тільки своєму співучаснику обговорення ситуації. Потім другий учень висловлював свою інформацію першому.

Мета використання цього методу полягає в тому, щоб дати учням можливість поділитися своїми знаннями з однокласниками і, в той же час, отримати певну інформацію від своїх співбесідників. В заключній частині уроку дев'ятикласникам пропонувалося розповісти, про що цікаве, важливе вони дізналися, а самі кращі відповіді записувались на дошці.

Майже на кожному уроці нами проводився *аналіз правової ситуації*, метою якого є забезпечення кращого засвоєння учнями з вадами інтелектуального розвитку правових і моральних понять, розвитку

критичного мислення, вмінь приймати адекватні рішення, висловлювати не тільки свої думки, а й застосовувати набуті знання на практиці.

При розборі ситуації зверталась увага на факти, які лежать в основі тієї чи іншої ситуації (Хто є учасником ситуації? Де і коли вона відбувається? Що відбулося? Що в ній головне?); на проблему ситуації (В чому полягає суть конфлікту? Які інтереси захищає кожна сторона? У чому вони суперечать одна одній?); на аргументи, які наводяться сторонами конфлікту на захист своїх позицій (документи, інформація); на вирішення ситуації (Яке рішення? Чому саме таке, а не інше?).

У ситуаціях, які вимагали розгляду полярних точок зору і які сприяли розвитку умінь обговорювати дискусійні питання, приймати власні рішення та аргументовано висловлювати свою думку застосовувався *метод «Шкала думок»*. Організуючи цю роботу, вчитель у класі з лівого і правого боку дошки вивішував плакати з альтернативними думками. Педагог давав характеристику полярним точкам зору після чого учням надавався час для обміркування та аргументації своїх позицій. Використавши свою точку зору, учень займав відповідне місце (зліва чи справа від дошки). Оприлюднені точки зору оцінювалися.

Майже на кожному уроці учні опрацьовували нормативно-правові документи. Тому, використаний нами метод аналізу першоджерел сприяв не тільки розвитку уміння розуміти юридичні тексти, хоча вони і були до певної міри спрощені, а й давав можливість формувати вміння самостійно здобувати правову інформацію та застосувати її в житті.

Підвищенню активності і зацікавленості в набутті правових знань учнями, сприяє включення підлітків з вадами інтелектуального розвитку в ігрове моделювання. В нашому дослідженні був використаний метод *імітації*, який полягає в тому, що учні відтворюють, імітують прості і відомі їм ситуації, явища навколишнього середовища. Це давало їм можливість «прожити» ситуацію разом з учасниками гри, розвинути у вихованців критичне мислення, уміння застосовувати на практиці набуті правові знання.

Організуюючи рольову гру вчитель підбирав її відповідно до теми уроку, розподіляв ролі між учнями, надавав учасникам гри необхідну інформацію. При цьому вчитель повинен обмірковувати вихід з ролі учня після закінчення гри.

Процес проведення судового слухання в повному обсязі мало зрозумілий для дев'ятикласників з інтелектуальними вадами, тому нами була використана *спрощена процедура винесення судового рішення*, де у судовому процесі бере участь мінімальна кількість учасників: суддя, позивач та відповідач. При розгляді кримінальної справи це будуть відповідно, суддя, обвинувач та обвинувачений.

Вчитель об'єднує учнів у три групи і знайомить з обов'язками кожного із учасників судової справи і дає час на підготовку до суду. Після цього розгляд справ починається в кожній групі за таким сценарієм:

- суддя доповідає суть справи;
- заслуховується заява позивача (обвинувача);
- викладається аргументація позивача (обвинувачем);
- викладається аргументація відповідача (обвинуваченим);
- заслуховуються відповіді відповідача на запитання судді;
- виноситься рішення судді;
- оголошується рішення суддів після об'єднання груп.

У випадку виникнення суперечливих питань і з метою вироблення вмінь аргументовано і чітко визначати позицію з проблеми, що обговорюється, сформулювати думку в стислій формі, нами використовувався *метод «Прес»*. Він реалізувався за декількома етапами. Так, перший етап «Позиція» передбачає висловлення думки учня з поясненням своєї точки зору, його погляд. Тому вона починається зі слів «Я вважаю, що...».

На другому етапі – «Обґрунтування» – учень обґрунтовує причину своєї позиції, представляє докази на її підтримку. Він продовжує свою думку, починаючи з слів «... тому, що...».

Третій етап – «Приклад» – передбачає наведення фактів для

підтвердження думок учня, на підсилення її позиції. Він починається зі слова «Наприклад,...».

Четвертий етап – «Висновки» – вимагає від школяра узагальнення своєї думки, формування висновку про необхідність даної діяльності. Учень агітує інших прийняти його позицію. Висновки починаються зі слова «Тому (адже), я вважаю...», «Таким чином...».

Метод «*займи позицію*» корисний для розвитку критичного мислення у учнів з вадами інтелектуального розвитку і визначення своєї позиції щодо суперечливих проблем під час дискусії у класі. На обговорення виносилось дві протилежні думки, а учням надавалась можливість висловити свої думки, захистити власну позицію та вислухати точку зору своїх товаришів і порівняти їх з своєю. У ході обговорення проблеми учасника можуть переконати. Тоді його точка зору змінюється і він має право перейти на іншу позицію.

Робота з організації діяльності учнів проводилась вчителями у певній послідовності:

- учням пропонувались дискусійні питання;
- на дошці з лівого боку вивішувався плакат з надписом «Згідні», а на правому – «Не згідні», посередині дошки-плакати з невизначеною позицією – «Не знаю»;
- кожному учаснику пропонувалось зайняти місце біля відповідного плакату і тим самим визначити власну позицію щодо дискусійного питання;
- після викладу різних точок зору вчитель вияснює, чи немає серед учнів таких, які змінили свою думку і чи не хочуть вони перейти до протилежного плакату. Причини переходу обґрунтовувались;
- учням пропонувалось назвати найбільш переконливу причину протилежної сторони.

Дев'ятикласників також знайомили з правилами проведення цього методу:

- кожен учень говорить по черзі;

- не перебивай виступ свого товариша;
- поважай один одного, не сперечайся;
- перейти від одного плаката до іншого можна будь-коли;
- при переході вкажи причину зміни своєї позиції.

З метою навчання учнів з інтелектуальними вадами висловлювати свою позицію з певної проблеми, використовуючи переконливі аргументи з суперечливого питання, використовувався метод «*Дискусії*».

Дискусія проходила в атмосфері довіри, доброзичливості, взаємоповаги і дотримання певної послідовності.

До відома учнів доводилась проблема дискусії і правила її проведення. Учням пропонувалось:

- говорити тільки по черзі;
- уважно слухати виступаючого;
- не сміятися, не критикувати учнів, які виступають;
- не відходити від теми дискусії.

Дискусія завершувалась підведенням підсумків.

Метою використання *методу обговорення в групі* є підготовка учнів до сприймання нової інформації, формування навичок спілкування та комунікації. Метод використовувався у комбінації з іншими як у великих, так і в малих групах.

Учням пропонувалося обговорити події певної теми. Для активізації діяльності і підвищення рівня зацікавленості проблемою дискусії учні знайомились з нею до початку обговорення.

Досягненню мети в великій групі сприяли різні запитання до учасників обговорення проблеми. Ми уникали питань, на які учні могли б дати коротку відповідь – «так» чи «ні», а тому використовували питання, які починалися з таких слів: «Як?», «Чому?», «Який?». Атмосфера у великій групі була демократичною : повага до кожного учня, прийняття будь-якої відповіді тощо.

Обговорення ситуації здійснювались і у малих групах (по 3-4 особи). За

такої організації діяльності учням надавалась більша свобода вибору ритму роботи, можливість більш активно брати участь в обговоренні проблеми. Дискусія в таких групах стимулює роботу учня в команді. Ідеї, висловлені учнями в групах, можуть бути корисними кожному з них.

Обговорення ситуації здійснювалось за такими правилами:

- якщо один говорить, інші його слухають і не перебивають;
- критикувати можна тільки ідею, а не виступаючого;
- поважати всі висловлені думки;
- залучати до участі в дискусії кожного учня.

Всі вищезазначені технології інтерактивного навчання були нами використані при розробці уроків за експериментальною програмою з курсу «Основи правових знань». Кожний урок мав на меті формування таких правових компонентів як когнітивний, виховний та корекційний.

Метою когнітивного компоненту був процес засвоєння правових знань та вмінь учнів як першооснови правового виховання, направлений на вироблення у дев'ятикласників умінь аналізувати правові ситуації, критично мислити та відстоювати свою думку.

Метою виховного компоненту було формування позитивного ставлення до законів, відчуття власної гідності, поваги до прав і свобод людини, відповідальність за власні вчинки тощо.

Метою корекційного компоненту було створення спеціальних адаптованих умов навчально-виховного процесу направлених на виправлення недоліків у психофізичному розвитку та поведінці учнів з вадами інтелектуального розвитку.

Так, на першому уроці «Чого навчають «Основи правових знань» задачею когнітивного компоненту було визначення та закріплення понять «правило», «право», «закон», та усвідомлення мети і задач даного курсу; виховного: формування позитивного ставлення до ролі прав і законів в житті

людей та вміння їх використовувати на практиці; корекційного: виправлення невірно засвоєних знань і умінь, відхилень у поведінці.

Зміст даного уроку складався з двох питань: понять «правила», «права», «закони» та задачі курсу «Основи правових знань».

Визначившись з основними правовими поняттями уроку дається їх глосарій.

Складовою уроку були елементи інтерактивних технологій, які використовувались на кожному уроці. На даному уроці нами застосовувались методи роботи в парах, «Мікрофон» та поміркуймо разом.

Щодо структури самого уроку, слід зазначити, що, як в загальній, так і в спеціальній дидактиці він складається з трьох частин – вступної, основної та заключної.

Так, в структурі інтерактивного уроку, в вступній частині, ми виділили такі його етапи: психологічна підготовка учнів до сприймання теми, повідомлення теми та очікуваних результатів уроку;

В основну частину уроку були включені такі етапи: повідомлення необхідної інформації та застосування інтерактивних вправ.

Заключна частина була присвячена підбиттю підсумків та оцінюванню результатів уроку.

Коротко зупинимось на кожному з елементів уроку.

Психологічна підготовка учнів до сприйняття теми розуміла під собою усвідомлення школярами матеріалу, що буде вивчатися. В цей короткий проміжок часу вчитель налаштовував учнів на власну зацікавленість у засвоєнні знань з запропонованої теми, підвищував емоційний настрій. На цьому етапі педагоги застосовували крім загальнодидактичних (розповідь, бесіда, наочність) і інтерактивні методи («Читання парами», «Мікрофон»). Таким чином ця мотиваційна сторона уроку готувала учнів до сприймання і розв'язання проблем, винесених темою уроку. На неї виділялось не більш 5 хвилин.

На другому етапі інтерактивного уроку вчитель оголошував тему та його очікувані результати. Метою цього етапу було донесення до учнів змісту їх діяльності: що повинні робити і чого від них чекає педагог.

Чітке уявлення учнями навчальних результатів пізнавальної діяльності сприяло кращому засвоєнню ними матеріалу уроку. В очікуваних результатах вчитель висвітлював результати діяльності учнів: «Після цього уроку ви зможете...». Результати уроку включали в себе: рівень засвоєння знань; розвиток навичок учнів, очікуваних після уроку; формування чіткого уявлення ціннісних орієнтацій, переконань, які в кінцевому рахунку впливають на позитивну поведінку. Це досягалося за допомогою використання таких дієслів як: «пояснити», «розповісти», «визначити», «виробити», «порівняти», «відрізнити», «пояснити своє відношення до...» тощо. Очікувані результати повинні бути зрозумілими, короткими і ясними. Цей елемент вступної частини уроку був визначенням його дидактичної мети.

Таким чином на цьому етапі вчитель проводив роботу у такій послідовності:

- оголошував тему уроку;
- оголошував очікувані результати уроку;
- повідомляв учням, що наприкінці уроку рівень засвоєння їх знань буде перевірятися;
- знайомив з новими поняттями (робота з глосарієм).

На цей елемент уроку виділялося до 5 хвилин.

Елементом основної частини уроку було надання учням інформації у відповідності до його теми. Для цього могли використовуватися такі засоби навчання як інформація від вчителя, робота з текстом нормативно-правових документів та роздатковим матеріалом тощо.

Інтерактивні вправи були центральною частиною заняття і

використовувалися для більш ефективного засвоєння учнями навчального матеріалу. Основна частина уроку проводилась при дотриманні певної послідовності:

- донесення до учнів пізнавальної інформації;
- отримання інструкції щодо проведення практичних вправ:
 - ознайомлення з метою вправи і правилами її проведення;
 - ознайомлення з кількістю часу на виконання запропонованого завдання;
 - з'ясування розуміння вправи учнями.

На цей етап уроку виділялось до 10 хвилин. Далі вчитель організував роботу класу таким чином:

- об'єднував учнів у малі або великі групи, або розподіляв ролі (2-5 хвилин);
- організував роботу учнів, надавав їм допомогу при максимально можливій їх самостійності у виконанні завдання (10-15 хвилин);
- презентував результати виконання завдання (5-10 хвилин);
- проводив роботу по усвідомленню учнями отриманих результатів при колективному обговоренні чи при застосуванні інших прийомів (за словами О. І. Пометун – рефлексія результатів уроку) (5–10 хвилин) [160].

Рефлексія як невід'ємний компонент інтерактивного навчання на уроці і як підсумковий етап уроку дає можливість усвідомити і порівняти своє сприймання з думками і поглядами оточуючих, а викладачеві – своєчасно внести необхідні корективи.

Під час рефлексії вчитель застосовував інтерактивні методи, індивідуальну бесіду, відповіді в письмовій або вербальній формі, малюнки, схеми тощо. На цьому етапі вчитель мав можливість співставити результати, досягнені на уроці з очікуваними перед початком уроку; зробити висновки; не тільки закріпити вивчений матеріал, а й відкоригувати помилки,

проаналізувати, чому так відбулося; намітити план дій на майбутнє.

Таким чином, приблизна структура уроку з «Основ правових знань» у нашому експерименті мала такий вигляд:

1. Тема.
2. Мета уроку: формування компонентів правового виховання.
3. Обладнання уроку.

Структура уроку:

а) Актуалізація знань:

- психологічна підготовка учнів до уроку;
- перевірка домашнього завдання;
- підготовка учнів до сприймання навчального матеріалу;

б) Основна частина уроку:

- повідомлення теми та очікуваних результатів уроку;
- словникова робота;
- повідомлення інформації;
- засвоєння навчального матеріалу на основі інтерактивних методів при

виконання вправ:

- інструктаж щодо виконання практичних вправ;
- об'єднання учнів у групи або розподіл по ролях;
- виконання вправ під керівництвом вчителя але з наданням учням максимальної самостійності;
- презентація результатів виконання вправи.

в) Підсумкова частина уроку:

- рефлексія;
- підведення підсумків уроку;
- домашнє завдання.

Готуючись до уроку, вчитель повинен чітко собі уявляти, які компоненти правового виховання він повинен сформулювати в учнів, які завдання будуть більшою мірою сприяти рішенню цієї задачі, які методи

доцільніше застосувати. Тому на етапі експериментального навчання нами були визначені компоненти правової вихованості учнів з вадами інтелектуального розвитку, які будуть формуватись на кожному уроці, що обумовить діяльність вчителя.

Як приклад, наведемо конспект уроку з курсу «Основи правових знань» на тему: «Чого навчають «Основи правових знань».

Тема 1. Чого навчають «Основи правових знань»

Компоненти правового виховання, що формуються на уроці:

когнітивний: знати поняття «право», «правило», «закон», про мету і задачі даного курсу; уміти пояснити, що таке правило, право, закон; уміти оперувати поняттями «правило», «право», «закон»; розповісти, яку роль вони відіграють у житті людини;

виховний: виховання поважного ставлення до курсу «Основи правових знань», формування навичок адекватної поведінки;

корекційний: виправлення невірно засвоєних понять.

Обладнання уроку: таблиця правил учнів, текст Конституції України.

Зміст уроку.

1. Правила, права, закон.
2. Задачі основ правових знань.

Очікувані результати.

Після цього уроку учні зможуть:

- пояснити, що таке правило, право, закон;
- розповісти, чого навчають «Основи правових знань»;
- виробити своє ставлення щодо важливості правил, прав і законів у житті людини.

Основні правові поняття.

Правила, право, закон, правова держава.

Глосарій.

Правило – це позитивна норма поведінки людини.

Право – це норми поведінки, обов'язкові для всіх людей, і які встановлюються державою.

Закон – це правило, дотримання якого обов'язкове для всіх людей.

Правова держава – держава, в якій гарантуються і захищаються права людини.

Використані технології.

- робота в парах;
- метод «Мікрофон»;
- помірковано разом.

План уроку.

Актуалізація знань. У вступній частині вчитель нагадує учням, що їм не раз приходилось чути такі слова, як «правило», «право», «правила», «правильно». Наприклад, я вам говорила: «Не порушуйте правила», «Це ваше право», «Ви зробили правильно» тощо і пропонує записати ці слова на дошці. Педагог нагадує, що на уроках рідної мови вони вивчали однокорінні слова і ставить питання: «Скажіть один одному, що спільного у цих словах?» Для цього вчитель пропонує дітям об'єднатися в пари і визначити корінь цих слів, а також назвати один-два приклади, де вони дотримуються правил (на уроці, на перерві, при виконанні домашніх завдань тощо).

Основна частина уроку. Вчитель повідомляє, що з правилами поведінки їх почали знайомити батьки, коли вони були ще маленькими. Наприклад, правила поведінки в їдальні за столом. Правила розробляються для того, щоб їх дотримуватись. Робиться висновок, що правило – це норма поведінки людини, у тому числі і дитини (пропонується записати визначення поняття в зошити).

Але інколи люди і діти їх порушують, що може призвести до негативних наслідків. Вчитель пропонує учням помірковувати і висловитись, чи порушували вони правила поведінки та до яких наслідків це призвело. Для

розв'язання цього завдання дітям пропонується метод «Мікрофон» (учнів знайомлять з правилами виконання даного завдання).

Вчитель інформує клас, щоб привести інтереси людей і всього суспільства в певний порядок необхідно розробити норми поведінки, обов'язкові для всіх людей. Такі правила встановлюються та охороняються державою і називаються правом. Якщо ж вони кимось порушуються, то порушника можна притягнути до відповідальності. Робиться висновок: право – це норма поведінки, обов'язкова для всіх людей і яка встановлюється державою. (Вчитель вивішує обидва визначення на дошці і просить учнів записати їх в словники).

На наступному етапі уроку на дошці вивішується перелік правил і дітям пропонується, працюючи в парах, визначити, які з них правильні, а які ні. Наведемо приклад:

1. На контрольній роботі можна списувати у сусіда.
2. Не треба порушувати дисципліну на уроці.
3. У громадському транспорті поступайся місцем пасажиром літнього віку, інвалідам та пасажиром з дітьми.
4. Можна жувати гумку на уроці.

При розкритті поняття «закон» учням повідомляється, що кожен з нас – і вдома, і в школі, і на роботі – дотримуються окремих правил. Значить, закон - це правило, дотримання якого обов'язкове для всіх людей. Вони можуть бути писаними або неписаними, але правова норма завжди виражається в письмовій формі. Через закон здійснюються права людини. Закони складаються із розділів і статей. (Визначення закону записується у словник). Учням пропонується розкрити Конституцію України і ознайомитись з її структурою.

Підліткам повідомляється, що багато законів буде вивчатися на уроках з «Основ правових знань». Вони дізнаються про свої права і як ними користуватися; навчаться розв'язувати життєві проблеми, спираючись на знання законів; як виходити дитині з складних і конфліктних ситуацій; що

вони будуть ознайомлені як з міжнародними законами, так і законами України; що вони навчатися писати заяви, звернення, скарги. Уроки з основ правових знань дадуть можливість учням поділитися своїми думками, досвідом, проводити їх в веселій, цікавій формі.

Підсумкова частина. Увага учнів звертається на те, що люди живуть за правилами, правами, законами. Вони є приписами для вірних дій.

Учнів просять дати відповідь на запитання: «Що таке правило?», «Що таке право?», «Що таке закон?»

Домашнє завдання. Під час підготовки домашнього завдання учням пропонується попрацювати з словником, а також підібрати аргументи, які б переконали своїх товаришів у необхідності дотримуватися правил і законів і скласти перелік аргументів, працюючи в загальному колі.

Наведемо структуру та елементи кожного з останніх 25 уроків курсу «Основи правових знань», які були застосовані під час проведення експериментального навчання.

Вивчення другої теми «Загальні права людини і дитини», однією з задач якої було формування поваги до своїх прав та прав інших людей, починалось з пропозиції вчителя: «Поміркуємо разом». Учням пропонувались ситуації і надавалась можливість виявити в яких з них наявність дотримання прав обов'язкова і до чого може призвести їх порушення.

Основна частина уроку починалась з розкриття поняття «свобода», що права і свобода людини – непорушні, що держава не має права втручатися у вибір людини.

На наступному етапі уроку учнів знайомили з деякими міжнародними документами, які захищають права дитини. Зокрема, з Загальною Декларацією прав людини, Конвенцією про права дитини.

Після опрацювання нормативно-правових документів дев'ятикласники об'єднувались у три групи і їм пропонувалось попрацювати з Конвенцією про права дитини. Першій групі давалося завдання виписати особисті права

дитини, другій – соціальні права, третій – культурні права.

Після закінчення роботи групи презентували свої результати.

Продовженням даної теми було ознайомлення учнів з Декларацією про права розумово відсталих осіб.

Вчителі і вихователі повинні знати, що в Україні для дітей з інтелектуальними вадами не має окремих законів, які були б присвячені їх специфічним проблемам, хоча правовий статус цих дітей має певні особливості, а тому ця Декларація є єдиним документом, який захищає права дітей даної категорії.

До відома учнів доводилося, що вони мають такі ж права, як і всі діти. Вчитель опрацьовував цей документ у групі.

Наприкінці основної частини уроку учням повідомлялося про права дітей-інвалідів, що і для них теж була прийнята Декларація. Проводилась робота з текстом декларації.

На підсумковому етапі уроку використовувався метод «Мікрофон», де учні давали відповідь на питання: «Чому необхідно знати права дитини?»

Для закріплення знань з даної теми уроку на самостійну роботу підліткам було запропоновано «Дерево людських прав», де вони на кожній намальованій ними гілочці повинні були вписати права дитини.

Тема «Конституція України – твій закон. Президент України – її гарант» ставила за мету виховання позитивного ставлення до Основного Закону України, повагу до голови держави та символів України.

Актуалізація знань учнів починалась з презентації домашнього завдання «Дерево людських прав».

В основній частині уроку вчитель пропонував учням пригадати чи стикалися вони із словом «Конституція» під час вивчення історії України, що воно позначає. Після того, як було встановлено, що Конституція – це Основний Закон держави, учні знайомились з її зовнішнім виглядом та її змістом.

При опрацюванні другого розділу Конституції України учні були об'єднані у три групи. Перша група знайомилась із статтями 21-24, друга – 27-30, третя – 31-35 (у розданих дітям збірниках Конституції України вчителі заздалегідь підкреслили ті положення, які будуть запропоновані учням для прочитання), після чого кожен голова малої групи доповідав про сутність тих статей, з якими вони ознайомились.

Учні також знайомились з Актом проголошення незалежності України та встановленням Дня Незалежності України – 24 серпня 1991р.

На наступному етапі уроку робота з текстом Конституції України продовжилась. Учні знайомились зі статтями 65-68, в яких підлітки дізналися про свої права та обов'язки, які були записані як вчителем на дошці, так і учнями в зошитах.

Важливим етапом уроку було ознайомлення учнів з головою держави, як гарантом Конституції України. Досягненню цієї мети сприяло опрацювання статей 102-105 чинної Конституції (тільки ті положення, які підкреслив вчитель), для закріплення цього матеріалу була організована робота учнів в парах.

Питання символіки України не одноразово обговорювалось як на уроках історії України, так і на позакласних заняттях. Тому ознайомившись з статтею 20 Конституції України, учні були об'єднані у три групи. Перша група отримала завдання описати Державний Прапор, друга – Державний Герб, а третя – Державний Гімн.

Разом з цим учні знайомились зі статтею 108 чинної Конституції, в якій описуються можливості усунення Президента з посади.

З метою закріплення отриманих знань на самостійну роботу учням пропонувалося об'єднатися у дві групи і використовуючи слова «конституція», «прапор», «герб», «гімн», «президент» скласти маленьке оповідання.

Метою четвертого розділу програми «Права підлітків» було

ознайомлення учнів з їх правами. Так, розглядаючи тему «Мої конституційні права» ми ставили за мету пояснити учням у чому полягає зміст права на життя та гідність. Урок починався з повторення громадянських прав, які гарантовані статтями 27-33 Конституції України.

Після повідомлення очікуваних результатів учням пропонувалася індивідуальна робота – робота з силуетом дитини. Учням надавалася можливість скласти перелік потреб підлітка, які охороняються законом на основі попередньої роботи.

На наступному етапі учні працювали над статтею 21 Основного Закону і з текстом казки «Скоро казка мовиться...» [171 с. 28]. Опрацювання її змісту відбувалось у загальному колі.

Учням повідомлялось, що вони мають право на життя і що ніхто не має права позбавити їх його. Застосувавши метод «Прес», вони висловлювали свою точку зору щодо скасування смертної кари.

Конституція України зобов'язує людей до створення гідних умов для життя, недоторканості, свободи пересування.

Під час розглядання питання про необхідність дотримання реєстрації людини, учнів знайомили з зовнішнім виглядом паспорта, його структурою.

Одним із прав дитини є також право на освіту.

Розкриваючи тему «Освіта – мій обов'язок», вчителі прагнули сформулювати власну позицію дитини щодо необхідності реалізації права на освіту. Після перевірки домашнього завдання учні опрацьовували статті 53-54 Конституції України, після чого був застосований метод «Шкала думок», де вихованцям пропонувалось висловити свою думку щодо проблеми: «Безкоштовна освіта обов'язкова».

Після аргументації учнів вчитель підкреслював, що в демократичній і правовій державі, якою є Україна, дитина має право на здобуття освіти.

Для більш ефективного засвоєння конституційних прав дитини на освіту та її гарантіями, які захищаються Основним Законом України, проводилася робота з групою.

При закріпленні даного матеріалу застосовувався метод «Прес». Дев'ятикласникам пропонувалось висловити свою позицію на тему: «Я вважаю, що безкоштовне навчання...».

В кінці основної частини уроку школярі знайомились і зі своїми обов'язками, які обговорювались у групі, а самі права вивішувались у вигляді плакату на дошці.

Метод «Займи позицію», де учні мали можливість висловити свою думку і свою позицію з даної теми, використовувався в підсумковій частині уроку.

На самостійну роботу виносилось завдання, виконання якого передбачало застосування методу «Акваріум» - дискусію у малих групах на тему: «Що означає обов'язковість і доступність освіти за законом?»

Одним з найважливіших для учнів з вадами інтелектуального розвитку галузей конституційного права є трудове право. У більшості підлітків допоміжної школи дуже слабкі знання з питань цієї галузі українського законодавства. На вивчення даного розділу нами було виділено 4 уроки.

Так, шоста тема програми присвячена працевлаштуванню неповнолітніх. Основною метою її було надання учням знань основних законів, які захищають трудове право підлітка, уміння скласти заяву про прийняття на роботу, сформулювати особисте ставлення до законів.

Деяко з учнів дев'ятого класу під час канікул працював. Тому цей урок починався з пропозиції вчителя «Поміркуємо разом» : «Хто влітку або під час зимових канікул працював і з якою метою?».

Основна частина уроку починалась з роботи над статтею 43 Конституції України – гарантії людини на труд. Робота з першоджерелом поєднувалась з роботою на дошці і в зошиті. Таблиця конституційних гарантій заповнювалась поступово по мірі вивчення самих гарантій.

При вивченні даного розділу учні знайомились з Кодексом законів про працю (КЗпП) і зокрема, з його 3-ю статтею. Закріплення отриманої інформації здійснювалось за допомогою метода «Акваріум», де кожній групі

надавалася можливість висловити свою позицію щодо наведених прикладів.

Одним із головних завдань основної частини уроку є працевлаштування на роботу. Учні знайомляться з такими поняттями, як «трудовий договір», «роботодавець», «працівник» та укладанням трудового договору. Ознайомившись зі статтею 24 КЗпП, дев'ятикласники дізналися, що роботодавець забезпечує всі гарантії передбачені трудовим законодавством. Їм також стало відомо, які документи необхідно зібрати для працевлаштування. Далі дев'ятикласникам пропонувалося під керівництвом вчителя скласти заяву про прийняття на роботу.

З метою закріплення знань учням під час підготовки домашніх завдань було запропоновано скласти заяву про прийняття на роботу під керівництвом вихователя.

Праця неповнолітніх визначається цілим рядом особливостей, з якими повинні бути ознайомлені учні з вадами інтелектуального розвитку.

Тому, розглядаючи наступну тему «Особливості праці неповнолітніх», (див. додаток Г), ми ставили за мету розкриття особливих прав підлітків у трудових відносинах, ознайомлення з пільгами, які надаються неповнолітнім, з якого віку вони можуть влаштовуватись на роботу, скільки годин повинні працювати на тиждень.

Ці завдання були покладені в основу побудови уроку. Так, для перевірки знань дітям запропонували із ряду документів вибрати лише ті, які обов'язково мають бути при працевлаштуванні.

Робота основної частині уроку почалася з роботи над текстом нормативно-правового документа – зі статтею 43 Конституції України (у скороченому варіанті, підготовленому вчителем) з якої учні отримали інформацію про те, що вони мають право отримання заробітної плати за виконану працю, а також про те, що це право захищається законом.

Вчитель пропонував учням поміркувати, які посади займають їх батьки і з'ясувати, чому в них різна заробітна плата.

Питання про права неповнолітніх у трудових відносинах було наступним етапом уроку. Це одне із найголовніших питань для випускників допоміжної школи. Для кращого засвоєння даного питання нами використовувались життєві ситуації з застосуванням статті 188 КЗпП.

На основі вивчення змісту статті учні у зошитах склали таблицю працевлаштування за віком.

Особливої уваги заслуговувало питання тривалості робочого часу неповнолітніх. Учні знайомилися зі статтею 51 КЗпП, де чітко вказано від якого і до якого віку та скільки годин триває робочий тиждень неповнолітнього. Вивчення статті супроводжувалося заповненням в зошитах і на дошці таблиці тривалості робочого часу на тиждень.

На підсумковій частині уроку вчитель пропонував учням метод «Прес», де кожен з них мав можливість висловити свою власну думку на питання: «Чи може підліток працювати 40 годин на тиждень?». Як приклад, це може мати такий вигляд: «Я проти того, щоб...», «Підліток не може стільки працювати тому, що ...», «... тому я проти того, щоб...».

На самостійній роботі під керівництвом вихователя був застосований метод «Навчаючи – вчусь».

Конституцією України передбачено право на відпочинок як дорослою людиною, так і підлітком, який працює. Це обумовило вибір теми наступного уроку: «Право на відпочинок та відповідальність підлітків за порушення трудової дисципліни».

Отримавши інформацію про те, що підлітки мають право на відпочинок, учні опрацьовували статтю 45 Конституції України. Види відпочинку записувалися учнями в словники.

Розв'язання другого питання теми уроку педагоги починали з пропозиції: «Поміркуємо разом». Учнім було запропоновано пригадати, чи порушували вони дисципліну за час навчання в школі і які покарання вони понесли. Потім повідомлялось, що Конституція України не тільки надає

права підліткам, а й вимагає від них і дотримання трудової дисципліни, що за її порушення роботодавець має право на дисциплінарне стягнення у вигляді догани, звільнення з роботи або матеріального покарання, яке виявляється у відшкодуванні збитків, заподіяних підприємству чи організації. Учням пропонувалось розташувати в таблиці види порушень відповідно до їх відповідальності: дисциплінарна чи матеріальна.

Останній урок з даного розділу був присвячений закріпленню знань підлітків з трудового законодавства. Паралельно з її закріпленням учням давались і такі поняття як «державна служба працевлаштування», «матеріальна допомога по безробіттю», давались рекомендації щодо поведінки дітей під час співбесіди.

Остання частина уроку була присвячена моделюванню працевлаштування підлітка. Це дуже складна робота. Його проведення відбувалось у чотири етапи.

На першому – організаційному – етапі вчитель обирав «працівників» служби працевлаштування, знайомив їх з необхідною інформацією. Останні учні знайомились в цей час ще раз з порадами, як вести себе на співбесіді.

На другому етапі вчитель пропонував 2-3 учням спробувати пройти співбесіду в «Агенції з працевлаштування». Останні учні спостерігали за цим процесом.

Третій етап, найскладніший, був присвячений розігруванню інтерв'ю в «Агенції». Складність цього етапу полягала в тому, що «працівники» служби працевлаштування повинні були аргументовано довести правильність свого вибору й довести це до всіх претендентів. Цей етап вимагав обов'язкового надання вчителем допомоги.

Четвертий етап – підсумковий – діти разом з вчителем з'ясували обґрунтованість точки зору «працівників» служби зайнятості.

Невід'ємною складовою конституційного права людини є її право на утворення сім'ї. Тому наступний, п'ятий, розділ нашої програми, на який нами було відведено чотири уроки, присвячений закону про сім'ю.

Розкриваючи тему «Шлюб та права і обов'язки подружжя» основну увагу було звернуто на поняття, що таке сім'я, шлюб, та умови його укладання, які права мають неповнолітні при укладанні шлюбу, про особисті права подружжя.

Для активізації уроку учням запропоновано поміркувати разом і пригадати у кого є брати, сестри, тьоті, дяді, які вже одружені. Після цього велась робота по опрацюванню статті 50 Конституції України, з якої вони дізнаються, що першою умовою укладання шлюбу є добровільне бажання чоловіка і жінки.

Наступний етап уроку передбачав ознайомлення учнів з другою умовою укладання шлюбу, яка дається у статті 22 Сімейного кодексу України і яка встановлює можливість заключення шлюбу: 18 – років для чоловіків, 17 – років для жінок, а стаття 23 цього кодексу ознайомила учнів з випадками, коли шлюбні стосунки можуть здійснюватися раніше. Так, шлюб може бути укладений для дівчат віком 14 років, якщо це відповідає їх інтересам.

В той же час шлюб неможливий, якщо одна із осіб (чоловік або жінка) вже знаходяться у шлюбі (третя умова укладення шлюбу).

З четвертою умовою діти знайомились під час опрацювання статті 26 Сімейного кодексу України: не допускається брак між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, а також повнорідними або неповнорідними братами та сестрами.

Далі учні знайомились з таким поняттям, як дієздатність та її роль в укладанні шлюбу.

Під керівництвом вчителя дев'ятикласники склали таблицю умов укладання шлюбу на дошці і в зошитах.

Розкриття другого питання, майнові і немайнові права подружжя, здійснювалось через ознайомлення підлітків з вадами інтелектуального розвитку зі статтею 75 Сімейного кодексу України (I та II її частини) і розв'язанням життєвої ситуації.

На самостійну роботу було винесено завдання: написати під керівництвом вихователя за зразком заяву про реєстрацію шлюбу.

Кожна утворена сім'я бажає мати дітей. З моменту їх появи подружжя стає батьками, а значить вони вступають у повсякденні права і обов'язки щодо них. Тому наступною темою експериментального навчання ми вибрали «Права та обов'язки батьків», в якій намагалися ознайомити підлітків з нормами відношень батьків до дітей та сформуванню поваги до батьків з боку дітей.

З метою розв'язання цього завдання на початку уроку для активізації знань учнів педагогами був застосований метод «Мікрофон», де вони по черзі називали умови заключення шлюбу.

Основна частина уроку починалась з роботи над нормативно-правовими документами. Зокрема, учням було запропоновано опрацювати статтю 133 Сімейного кодексу України, у якій вони дізналися, хто стає мамою, а хто батьком, що після народження дитини їм видається в РАЦСі «Свідотство про народження».

Учням повідомлялось, що з часу народження дитини в батьків виникають взаємні права та обов'язки, які можуть бути як майновими так і немайновими.

Разом з вчителем дев'ятикласники склали таблицю основних прав і обов'язків батьків. Їм також повідомлялось, що батьки повинні утримувати своїх дітей до досягнення ними повноліття, а також з випадками, коли батьки можуть бути позбавлені батьківських прав.

При закріпленні останнього питання плану уроку – майнові обов'язки батьків – використовувався метод «Мовою документів»: учні ознайомились зі статтею 173 Сімейного кодексу України (пункт І).

Закріплення отриманих на уроці знань здійснювалось на основі застосування методу «Акваріум». Учні були об'єднані у три групи, кожна з яких виконувала певне завдання. Презентація відповідей відбувалась під час обговорення ситуації.

На самостійну роботу педагогами також було винесено проблемну ситуацію, пов'язану з обов'язками батьків, яку повинні були розв'язати учні.

Згідно Конституції України права і обов'язки надаються не тільки батькам, а й дітям. Тому, наступна тема з розділу сімейного законодавства була присвячена захисту дітей у сім'ї. Метою уроку було ознайомлення підлітка з його правами і обов'язками в сім'ї; до кого можна звернутися за допомогою; скласти заяву до суду у випадку порушення його прав у сім'ї; з його правами при усиновленні чи опікуванні (див. додаток Г).

Урок починався з опрацювання статті 51 Конституції України, з якої учні дізнаються, що не тільки батьки несуть відповідальність перед дітьми, а й діти несуть відповідальність перед батьками, коли вони хворі, непрацездатні, похилого віку.

Робота над темою починалась з використання методу «Займи позицію» при розв'язання ситуації, в якій батько не жив з сім'єю, не надавав матеріальної допомоги для утримання дитини, але у похилому віці вимагав від дитини аліменти. Учням пропонувалось висловити свою позицію: чи справедливі вимоги батька?

До відома учнів допоміжної школи доводилась інформація і про піклування держави про дітей, які не мають або позбавлені батьків. Вона надає можливість всиновлення дитини, її опікунства або піклувальника. Учням повідомлялось, що всі ці особи несуть відповідальність за їхнє виховання, утримання та здоров'я і з якого року це можливо.

Шостий розділ нашої програми, на який ми виділили шість годин, був присвячений судовій владі та правоохоронним органам.

Розкриваючи тему «Судова влада України» ми ставили за мету показати учням, що вона є незалежною гілкою влади України, навчити їх уміти звертатись до суду, відстоювати на законній основі свої інтереси.

З пропозицій «Поміркуємо разом» учні пригадують, з якими органами влади вони знайомились при вивченні історії України, стикалися в житті.

Далі учні опрацьовували статтю 6 Конституції України і вчитель підводив їх до висновку про існування триєдиної державної влади України і пропонував разом з вчителем заповнити таблицю «Гілки влади України».

Дев'ятикласникам повідомлялось про незалежність дій суду від законодавчої та виконавчої влади.

Для більш ефективного засвоєння знань учнів, а саме того, навіщо потрібний суд, вчителі об'єднували учнів в малі групи і пропонували розв'язати правову ситуацію, використовуючи «Коло ідей». Наприклад: «В одному невеличкому містечку злочинець зґвалтував неповнолітню дівчину. Люди піймали його і забили на площі». Школярі повинні були відповісти на питання: «Як ви вважаєте, чи правильно зробили люди, що вчинили самосуд? Як би поступили ви?»

Усвідомивши, що люди вступали у цьому випадку як в моральні, так і в правові протиріччя, школярі доходили висновку, що злочинця треба судити.

Для підтвердження висновку учні опрацьовували статтю 147 Конституції України, яка свідчить, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судом.

Продовжуючи ознайомлювати вихованців з судовою системою держави вчителі опрацьовували разом з ними статтю 147 Конституції України з якої вони дізнались, що найвищим судовим органом є Конституційний Суд України і були ознайомлені з його завданнями.

Ознайомленню з сходами загальної юрисдикції сприяла робота над статтею 125 Конституції України. Учні дізнавалися, в якому суді вирішуються ті чи інші судові питання.

На підсумковому етапі уроку застосовували метод «Мікрофон»: учні називали засади судочинства, а їх відповіді записувались на дошці з наступним аналізом.

На самостійну роботу їм було запропоновано розв'язати правову ситуацію: «Двоє підлітків вчинили злісне хуліганство і були затримані працівниками міліції. Який суд має розглядати цю справу? Чому?»

Знайомство учнів з правоохоронними органами ми почали з органів внутрішніх справ – міліції.

Тема уроку «Моя міліція – мене оберігає» озброювала учнів знаннями про права і обов'язки працівників міліції, про можливість застосування ними зброї, про вміння написати заяву до міліції, про права і обов'язки підлітків під час допиту, про можливості застосування крайніх примусових заходів та необхідної оборони.

Урок починався з пропозиції поміркувати разом і припустити, чи можуть вони стати жертвами злочину і хто їх може в цей час захистити. Учні просили пригадати фільм «Менти – 9», який вони дивились по телебаченню і розповісти у чому полягає головна робота міліції, яку роль вона відіграє в їх житті.

Основна частина уроку почалась з роботи над нормативно-правовими документами, зокрема зі статтею 11 Закону України «Про міліцію», після чого учні знайомились з обов'язками, які покладені на неї.

Аналізуючи ситуацію за допомогою методу «Дискусії», школярам були доведені випадки застосування міліціонером зброї. Після розгляду даної ситуації вони, ознайомившись зі статтями 13 та 15 закону України «Про міліцію», мали уявлення про поняття «крайній примусовий захід» та «необхідна оборона».

На самостійну роботу учням пропонувалось закінчити почату ситуацію на уроці і виявити дії її учасників.

Як вести себе під час зустрічі з міліціонером? Для розв'язання цієї проблеми був розроблений урок на тему: «Ти і міліціонер».

Для активізації знань учні відповідали на запитання: «Чи зверталися ви, ваші рідні або знайомі до міліції? Яким чином вони це робили?» і застосувався метод «Мікрофон»: діти набирали номер 102 і «дзвонили» до міліції, оголошуючи причину звернення.

Продовженням цього етапу уроку було складання заяви до міліції за зразком, даним вчителем. Актуалізація знань учнів закінчувалась спогадами

дітей про зустріч з міліціонером і пропозицією згадати, що він у них запрошував, чи виконували вони його вимоги.

Основна робота над темою починалась з опрацювання нормативно-правових документів – статті 11 (пункт У) Закону України «Про міліцію», а також статті 26 Кодексу про адміністративні правопорушення.

Ознайомившись зі статтею 11 вищезазначеного Закону, підлітки дізнавалися, що вони можуть бути затримати у міліції до 3-х діб, і що представники міліції повинні повідомити про затримку дитини батькам, у школу та органам прокуратури, що допит свідка до 14 років (інколи і до 16-ти років) проводиться в присутності педагога, лікаря тощо.

Якщо ж підліток не виконує вимог міліціонера, то на нього складається протокол, який він повинен підписати. Крім того, він підлягає адміністративній затримці.

Для опрацювання законодавчої бази вчитель на дошці вивіщував пам'ятку «Наші поради» і пропонував інсценувати роль затриманого в ситуації методом «Коло ідей».

Закріплення даного матеріалу здійснювалось за допомогою відповідей на запитання вчителя з вивченої теми.

Вчинивши протиправне діяння, підліток може бути заарештованим і потрапити на лаву підсудних, тому наступна тема нашої програми - «Захист прав підлітків у суді».

Учні повинні знати, який суд може вирішити їх проблему; уміти скласти позов до суду; знати, що таке судочинство; хто такий позивач і хто відповідач.

Активізація знань дев'ятикласників здійснювалась на матеріалі домашнього завдання із застосуванням методу «Вирішення проблеми».

Дев'ятикласників знайомили з поняттям «суд», «правосуддя», «судочинство» і опрацьовували статті 55 та 124 Конституції України, з яких

вони дізналися, до якого суду їм треба звернутися.

На наступному етапі уроку підлітки виконували завдання «Незакінчене речення». Наприклад: «На протязі двох останніх років чоловік приходив до дому у нетверезому стані і постійно сварився з дружиною. Не витримавши такого життя, жінка подала ...»

Отримавши відповідь («...заяву до суду», «... листа до суду») учням пояснювалось, що для того, щоб подати позов до суду, необхідно знати, як його написати.

Наступна частина уроку була присвячена складанню позову до суду у зв'язку з порушенням трудового та сімейного законодавства.

Ознайомившись з роботою органів міліції, учні повинні знати роботу інших правових органів. Розв'язанню цього питання був призначений урок «Правоохоронні органи України». Школярі отримували знання про повноваження правових органів, як захисників прав, свобод і законних інтересів громадян, у тому числі і дітей, уявлення про їх функції та задачі.

Для роботи над основною частиною уроку педагогами був застосований метод «Мозкового штурму» і робота над таблицею «Правові органи України».

Закріплення навчального матеріалу відбувалося в роботі в малих групах при розв'язуванні ситуацій.

На підсумковому етапі уроку учні відповідали на запитання вчителя з вивченої теми, а на самостійну роботу було винесено розв'язання правової ситуації.

Щодо розгляду питань з громадянського законодавства наша увага була привернута на такі значущі для учнів з вадами інтелектуального розвитку питання, як правоздатність та дієздатність, майнові та немайнові права неповнолітніх, а також дарування, спадщина та заповіт. Всі ці питання були розглянуті в теми сьомого розділу: «Майнові та немайнові права підлітків та

їх охорона».

На початку уроку учням пропонувалось поміркувати разом: чи є серед них хоча б один, хто не ходив до магазину за купівлями. Потім повідомлялося, що в таких випадках продавець і покупець вступають у правовідносини.

Засвоєння правовідносин відбувалося при обговоренні ситуації, яка давала можливість також підвести учнів до поняття «правоздатність» та «дієздатність».

Опрацювання статей 30-32 та 34 Цивільного кодексу України допомогло учням дійти висновку, що дієздатність за обсягом поділяється на повну, часткову і неповну.

Закріплення знань учнів про види дієздатності та час його надання відбувалося при складанні, як на дошці, так і в зошитах, таблиці «Види дієздатності».

Наступна інформація, запропонована дев'ятикласникам, була про майнові і немайнові права, а також про те, що при здійсненні купівлі між людьми заключається договір купівлі – продажу. Їм пропонувалось самим придумати такий договір.

Майно до людини може перейти і за наслідуванням, коли померла особа передає усе своє майно другій особі, а також за заповітом, коли людина дозволяє користуватися своїм майном після його смерті.

Робота зі статтями 1216 та 1233 Цивільного кодексу України закінчувалась розв'язанням задач з цивільного права.

Наприклад: «На день 18 – річчя дідусь пообіцяв подарувати онуку хату. Але після смерті дідуся права на хату пред'явили й інші родичі. Що забув зробити дідусь, щоб його обіцянка була виконана?»

На підсумковій частині уроку учні відповідали на запитання вчителя за вивченою темою.

Самостійна робота передбачала об'єднання учнів в малі групи для

розв'язання правових ситуацій.

Під час вивчення законів учні знайомились з деякими питаннями адміністративного законодавства. Ми вважали за необхідне ознайомити дев'ятикласників з самим поняттям «адміністративне правопорушення» та з їх видами, а також з адміністративною відповідальністю. Тому тема восьмого розділу програми: «Адміністративне правопорушення та адміністративна відповідальність» (див. додаток Г) ставила за мету пояснити учням, що ми розуміємо під поняттям «адміністративне правопорушення», ознайомити з адміністративною відповідальністю неповнолітніх за правопорушення, роз'яснити, при яких умовах дії людини можна вважати правомірними, а які протиправними.

Даний урок починався з пропозиції вчителя поміркувати разом і згадати, хто з учнів за час навчання в школі порушував правила і які саме.

Наголосивши тему уроку та очікувані результати, учні знайомилися з новими поняттями та їх визначеннями. Закріплення знань проходило у роботі в парах. Дев'ятикласникам були надані завдання, в яких вони повинні були визначити, які дії в них є протиправними, а при розв'язання правових ситуацій – визначити, в яких з них йдеться мова про протиправну поведінку, а де – про правопорушну.

На наступному етапі уроку учням було запропоновано опрацювання надзвичайно важливих для них статті 57 (абзац I) та 68 (абзац II) Конституції України, в яких говориться, що кожній людині гарантується право знати свої права і обов'язки, а незнання законів не звільняє людину від юридичної відповідальності, що різні правопорушення мають різну відповідальність.

Знайомлячи підлітків з поняттями «дисциплінарна та адміністративна відповідальність», особлива увага приділялась віку дитини, скоївшої правопорушення, що адміністративним стягненням можуть бути попередження, конфіскації предмета, позбавлення прав, виправні роботи, а також арешт терміном до 15 діб.

Увага вчителя зосереджувалась на адміністративній відповідальності неповнолітніх. Повідомлялось, що відповідальність за всі адміністративні порушення настає з 16 років. Якщо ж порушення скоєно дітьми віком від 14 до 16 років, то на батьків або опікунів накладається штраф, що адміністративні правопорушення розглядається тільки районним (міським) судом. Вчитель повідомляв також, які заходи впливу може прийняти суд по відношенню до неповнолітніх.

Закону «Про освіту» дав змогу учням дізнаються про відповідальність, яку вони несуть перед адміністрацією школи.

Закріплення отриманих знань здійснювалось у роботі в малих групах. Об'єднавшись у три групи, учні кожної з них отримували своє завдання. Вони повинні були обґрунтувати, чому у наведених ситуаціях встановлюється вік дітей.

Аналіз літературних джерел, наукових досліджень та констатувального експерименту показав, що більшість дітей з вадами інтелектуального розвитку навіть не уявляють собі вік, коли настає кримінальна відповідальність неповнолітніх. Тому в нашій програмі на вивчення розділу з кримінального права було виділено чотири години.

Розглядаючи тему «Сутність злочину» нашою метою було роз'яснення учням допоміжної школи поняття злочину та кримінальної відповідальності, видів співучасті, особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх (див. додаток Г).

На етапі актуалізації знань школярам пропонувалось згадати причини правопорушень і що найнебезпечнішим серед них є злочин. Проводилась словникова робота з поняттями «злочин» та «кримінальне право», згадувалось з якого віку настає кримінальна відповідальність.

Реалізація теми уроку починалась з опрацювання статей 11 та 22 Кримінального кодексу України, де розкриваються поняття «злочин» та класифікація злочинів. Застосувавши метод «Акваріум», дев'ятикласники обговорювали ситуації, в яких їм надавалась можливість зробити висновок: в

якій ситуації описується злочин, а в якій - необережність.

Робота над 12 статтею Кримінального кодексу України дозволила ознайомити учнів з класифікацією злочинів та терміном позбавлення волі. Вона знайшла своє продовження при заповненні відповідної схеми (рис. 3.1.) під керівництвом вчителя. Наведемо приклад:

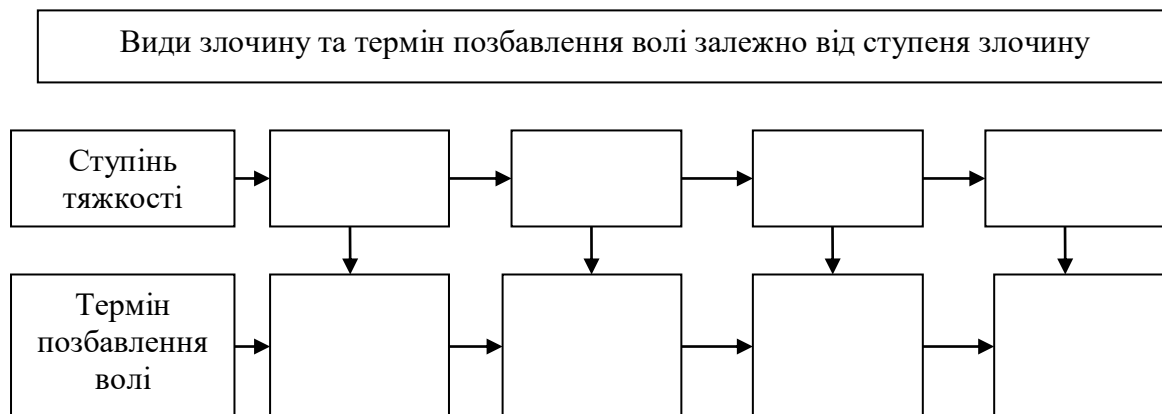

Рис. 3.1. Види злочину та покарання за них

Відомо, діти з вадами інтелектуального розвитку легко піддаються навіюванню, тому часто вони стають учасниками злочину. При розв'язанні даної теми увага була направлена на третє питання – співучасть підлітків у вчиненні злочину. Закріплення його здійснювалось за рахунок розв'язання ситуації, а для самостійної роботи учням пропонувалось скласти схему співучасті у злочині (див. рис. 3.2.).

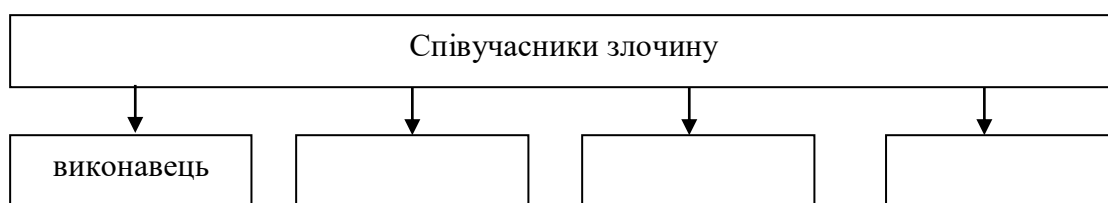

Рис. 3.2. Співучасники злочину

Темою наступного уроку було обрано: «Обставини, які виключають кримінальну відповідальність», бо вважали, що дитина з вадами

інтелектуального розвитку повинна вміти віддиференціювати вчинки людини, які схожі за своїми діями на злочин, але не є небезпечним для суспільства. Тому, метою цього уроку було пояснення учням при яких умовах злочин не є кримінальним діянням, а значить і особа, скоївши таке діяння, не може бути притягнена до юридичної відповідальності.

Після короткої відповіді учнів на питання вчителя, пов'язані з перевіркою знань, набутих на минулому уроці, учням пропонувалось розв'язати ситуацію, в якій злочин був скоєний людиною під час захисту свого життя. Для підтвердження правильної відповіді школярам було запропоновано ознайомитись зі статтями 36 та 39 Карного кодексу України з яких вони дізналися про можливість захисту своїх прав і свобод від протиправних посягань у вигляді необхідної оборони або крайньої необхідності. Тут же учні знайомляться із змістом цих понять і записом їх у словник.

Для закріплення знань вчитель об'єднував учнів у малі групи і пропонував провести аналіз правової ситуації. Наведемо приклад:

«Влітку сім'я Петренків (батько, мати та 17 річний син Микола) поїхали відпочивати на річку. Розбивши палатку, вони почали готувати їжу. Але в цей час до них підійшло двоє дорослих людей і, погрожуючи ножем, почали вимагати гроші і ключі від машини. Син вступив у суперечку з непроханими гістьми. Двоє молодиків напали на нього з ножем. Поруч з Миколою на землі лежала лопата. Захищаючись, він вдарив лопатою спочатку одного, а потім і другого нападаючого. Один з них злякався і втік, а другий залишився лежати на землі. Петренки викликали міліцію і швидко допомогу, яка встановила, що молодик поранений».

Питання: «Чи понесе покарання Микола? Якщо ні, то чому?».

Розібравши ситуацію, вчитель запропонував провести розслідування даного вчинку і провести гру «Суд від свого імені». Для імітації судового засідання педагог об'єднав дітей у три групи і дав завдання: група «А»

виконує роль судів, група «Б» – роль захисників, а група «В» – роль обвинувачів.

Перша група обмірковує питання до «відповідачів» та «захисників», друга – підбирає аргументи щодо «захисту», а третя – підбирає аргументи щодо «звинувачення».

На самостійну роботу дев'ятикласникам теж давалась ситуація, в якій вони повинні обґрунтувати свої відповіді, хто з дітей (14 років, 15 років та 21 рік) буде притягнутий до кримінальної відповідальності за розбійний напад на людину.

Під час вивчення «Основ правових знань» учні вже неодноразово стикалися з питанням: «З якого віку підлітки несуть кримінальну відповідальність?». Але вони повинні знати особливості кримінальної відповідальності та види покарань неповнолітніх. Тому наступною темою нашого експерименту ми вибрали: «Кримінальна відповідальність неповнолітніх» (див. додаток Г). Після цього уроку учні мали знати особливості кримінальної відповідальності за той чи інший вид злочину. Діти з вадами інтелекту схильні до здійснення майнових злочинів, але більшість з них навіть не знають ні видів майнових злочинів, ні видів покарань.

Урок почався з розв'язання ситуації, в якій перевіряються знання, набуті на минулому уроці. Після чого учні знайомилися зі статтею 98 Кримінального кодексу України в якій розкриваються види покарань неповнолітніх, а також з 56, 57, 60, 61, 63 статтями і обговорювали ситуації, у яких розкривалися всі види покарань неповнолітніх.

На наступному етапі уроку дев'ятикласників ознайомили з видами майнових злочинів і з мірою покарання неповнолітніх. Весь процес знайомства з видами злочинів відбувався через розв'язання життєвих ситуацій.

Закріплення другого питання відбувалося за рахунок складання таблиці

«Види покарань неповнолітніх» при виконанні домашнього завдання. Схему таблиці давав вчитель.

Останнім уроком нашої експериментальної програми було екологічне право. Після перевірки домашнього завдання учням були запропоновано попрацювати в малих групах. Вони отримали завдання «Які екологічні проблеми ви знаєте у своєму місті?» На дошці вчитель завчасно намалював таблицю, де в першій графі учням пропонувалося висловити свою проблему, а в другій – визначити шляхи подолання цього явища.

Наступним етапом уроку також була робота в парах, де учням пропонувалось розв'язати проблемну ситуацію, яка часто зустрічається у їх місті (селищі). Наприклад: «Мешканець будинку виніс у пакеті сміття із квартири і кинув в урну на вулиці біля під'їзду. Це все бачив робітник ЖКГ.

Ви робітник ЖКГ. Ваші дії на цю ситуацію.

Ви мешканець будинку. Ваші дії на цю ситуацію.»

Дали учні були проінформовані про трагедію Чорнобильської АЕС і її вплив на екологічний стан України.

Наступна частина уроку була присвячена Червоній книзі. Діти знайомились з флорою та фауною, які занесені до цієї книги. Під час уроку школярам прищеплювали вміння охороняти природу, поводити себе в лісі та на водоймищі.

Для закріплення знань з даної теми підліткам була запропонована проблемна ситуація.

Останні два уроки відведені програмою на повторення матеріалу з основ правових знань.

3.3. Визначення рівня ефективності системи експериментального навчання та виховання, педагогічна інтерпретація отриманих результатів

Для визначення рівня ефективності експериментальної програми, орієнтованої на оптимізацію правового виховання школярів з вадами інтелектуального розвитку ми провели констатувальний та контрольний експерименти: на початку та в кінці експериментального дослідження.

При проведенні експериментального навчання в роботу експериментальних класів була внесена спеціально розроблена система умов, реалізація яких повинна була забезпечити підвищення навчальної ролі занять з основ правових знань та їх корекційно-виховної ефективності в плані розвитку у розумово відсталих дев'ятикласників свідомого ставлення до соціально-правових законів. В контрольних класах організація занять з основ правових знань здійснювалась за традиційним навчальним планом і не включала скільки-небудь послідовного дотримання жодної з розроблених нами умов.

Результати відповідей та спостережень за учнями під час бесід оцінювались нами за чотирма рівнями по дванадцятибальній системі. При оцінюванні відповідей учнів нами було враховані загальні критерії оцінювання навчальних досягнень учнів з порушеннями розумового розвитку, рекомендованих МОН України. Так, відповіді учнів, віднесених нами до достатнього рівня оцінювались від 10 до 12 балів, середнього – від 7 до 9 балів, низького – від 4 до 6 балів, дуже низького – від 1 до 3 балів.

Порівняльні показники якості знань та вміння їх використовувати на практиці учнів контрольних та експериментальних класів показали значний позитивний вплив на якість знань учнів експериментальних класів, про що свідчать результати, віддзеркалені в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2.

Порівняльні показники рівнів сформованості правових знань учнів та вміння їх використовувати на практиці контрольних і експериментальних 9-х класів після закінчення експерименту (в % до загальної кількості учнів)

Галузь права	Рівні	Достатній				Середній				Низький				Дуже низький			
	класи	КК		ЕК		КК		ЕК		КК		ЕК		КК		ЕК	
	час проведення експерименту	до	після	до	після	до	після	до	після	до	після	до	після	до	після	до	після
Трудове право		8,4	11,2	8,4	16,8	38,9	41,6	36,1	55,4	44,3	44,3	47,1	27,9	8,4	5,6	8,4	0
Сімейне право		5,6	8,4	5,6	16,8	38,9	38,9	36,1	58,3	47,1	44,3	47,1	24,9	8,4	8,4	11,2	0
Правоохоронні органи		5,6	5,6	2,8	8,4	38,9	38,9	36,1	55,4	44,3	47,1	49,7	36,2	11,2	8,4	11,2	0
Кримінальне право		5,6	8,4	5,6	16,8	41,6	47,1	36,1	49,9	41,6	36,1	47,1	33,3	11,2	8,4	11,2	0
Адміністративне право		2,8	2,8	5,6	11,2	36,1	38,9	36,1	52,6	49,9	49,9	44,4	30,6	11,2	8,4	13,9	5,6
Цивільне право		2,8	5,6	2,8	8,4	38,9	41,6	33,3	41,6	38,9	38,9	47,2	44,4	19,4	13,9	16,7	5,6
Екологічне право		2,8	5,6	5,6	11,2	38,9	38,9	38,9	49,9	44,3	44,3	41,6	33,3	13,9	11,2	13,9	5,6
В середньому		4,8	6,8	5,2	12,8	38,9	40,7	36,1	51,9	44,3	43,4	46,3	32,9	12,0	9,1	12,4	2,4

Система організації правового виховання дітей з вадами інтелектуального розвитку передбачала багатоаспектну роботу, яка реалізувалась через: навчальні заняття, заняття з самопідготовки, індивідуальну роботу з дітьми, спеціальні правові заходи з правового виховання, роботу з батьками, а також з вчителями з метою підвищення їх правової компетентності та володіння ними інноваційними технологіями навчально-виховного процесу.

На етапі контролюючого експерименту ми визначали рівень правової вихованості учнів, виходячи з загальних результатів оволодіння ними курсом «Основи правових знань». Оскільки програма спроектована в такий спосіб, щоб не лише дати знання, а й формувати реальну правову компетентність дітей, ми мали можливість комплексно діагностувати здатність дитини адекватно орієнтуватись в конкретних ситуаціях правового спрямування – аналізувати їх та визначати власні моделі поведінки. Результати позаурочної та позашкільної діяльності повною мірою об'єктувалися в роботі дітей на навчальних заняттях з зазначеного курсу. Зважаючи на психофізичні особливості розумово відсталих дітей та їх низький рівень інтелектуальної діяльності, вони аналізують ситуації не стільки виходячи з загальноприйнятих правових норм, скільки з власного життєвого досвіду, тому осмислюючи, вирішуючи або моделюючи відповідну ситуацію правового спрямування, вони асоціюють її з власним життєвим досвідом.

Аналізуючи динаміку росту показників правових знань та вмінь дітей в експериментальних класах, які за результатами попередньої діагностики були віднесені до достатнього рівня, ми відмітили, що за всіма галузями права фіксується значний ріст порівняно з результатами, яких досягли діти у контрольних класах.

Так, співвідносячи результати експериментального навчання учнів з питань трудового права, можна зробити висновок про те, що показники якості знань учнів контрольних класів (КК) збільшились лише на 2,8 % –

достатній та 2,7 % – середній рівень. Кількість учнів з дуже низьким рівнем зменшилась на 2,8 %, а кількість учнів з низьким рівнем залишилась незмінною. В той же час в експериментальних класах (ЕК) кількість учнів з достатнім рівнем збільшилась у двічі і стала 16,8 %; учнів з середнім рівнем знань збільшилось на 19,3 % (55,4 %), з низьким рівнем, навпаки, зменшилась на 19,2 % і склала 27,9 % при відсутності учнів з дуже низьким рівнем засвоєння знань.

Оцінюючи результати відповідей дітей контрольних класів з питань сімейного права можна констатувати, що групи учнів з середнім та дуже низьким рівнем правових знань та вмінь залишилися незмінними. Всього на 2,8% зменшилась кількість учнів з низьким і на стільки ж відсотків збільшилась група учнів з достатнім рівнем знань та вмінь з даної проблеми.

Дещо іншу динаміку ми спостерігаємо в експериментальних класах. Тут кількість учнів з достатнім рівнем засвоєння знань збільшилась утричі (було 5,6 %, стало 16,8 %). При збільшенні учнів з середнім рівнем (на 22,2 %) різко зменшилась кількість підлітків з низьким (на 22,2 %) і дуже низьким рівнем, що склало відповідно 58,3 %, 24,9 %, та 0 %.

Аналізуючи якість знань учнів та вміння їх використовувати на практиці з галузей «Судова система» та «Правоохоронні органи» зазначимо, що в контрольних класах не відмічено ніяких змін групи учнів достатнього та середнього рівня і лише на 2,8 % збільшилась кількість школярів з низьким та на стільки ж зменшилась група учнів з дуже низьким рівнем засвоєння знань.

Суттєву різницю ми спостерігаємо в експериментальних класах: кількість учнів з достатнім рівнем збільшилась в три рази, з середнім – збільшилась на 19,3 %, а з низьким – зменшилась на 13,5 %. Дуже низький рівень правових знань та вмінь у дітей не зафіксований.

Аналогічними є тенденції стосовно результатів діагностики якості правових знань та вмінь з кримінального права. Так, по закінченню експериментального навчання учнів з достатнім рівнем знань та вмінь

збільшилась утричі (до 16,8 %), з середнім – на 13,8 %. Такий самий показник зменшення групи з низьким рівнем, учнів з дуже низьким рівнем знань та вмінь відмічено не було. Водночас, в контрольних класах показник якості знань та вмінь складав відповідно: 8,4 %; 47,1 %; 36,1 % та 8,4 %.

Дещо іншу картину ми спостерігаємо при виявленні якості знань учнів та вмінь їх використовувати з адміністративного та цивільного права. Так, на початковому рівні залишились учні контрольних класів з достатнім та низьким рівнем знань та вмінь з адміністративного права і тільки на 2,8 % збільшилась група учнів з середнім рівнем. На такий же відсоток зменшилась група з дуже низьким рівнем засвоєних знань та вмінь (відповідно 2,8 %; 38,9 %; 49,9 % та 8,4 %).

В експериментальних класах ми спостерігаємо позитивні зміни у плані нарощування якісних показників правової компетентності. Так, кількість учнів з достатнім рівнем засвоєння знань збільшилась удвічі, середнього – на 16,5 % і досягли 52,6 %, низького – зменшилась на 13,8 % (30,6 %). В той же час 5,6 % учнів залишилися на дуже низькому рівні.

На користь експериментальних класів свідчать і результати, отримані при виявленні якості знань та вмінь учнів з цивільного права. Так, кількість учнів з достатнім рівнем збільшилась на 5,6 %, з середнім – на 8,3 %. Значно зменшилась група учнів з дуже низьким рівнем (на 11,1 %), однак їх кількість ще складає 5,6 %. Всього на 2,8 % збільшилась якість знань учнів з низьким рівнем.

Щодо учнів контрольних класів, то кількість учнів середнього та достатнього рівня збільшилась відповідно на 2,8 % та 2,7 %, а кількість учнів низького рівня залишилась на тому ж рівні, а дуже низького – зменшилась на 5,5 % і склала 13,9 %.

Якісні показники знань та вмінь з екологічного права також свідчать на користь експериментальних класів. Так, кількість учнів з достатнім рівнем засвоєння знань збільшилась на 5,6 %, з середнім – на 11,0 % , в той час як з

низьким та з дуже низьким зменшилась на 8,3 %. В контрольних групах відповідно – 2,8 %; 0 %; 0 % та 2,7 %.

Узагальнені дані експериментального навчання свідчать на користь розробленої нами системи підвищення рівня знань учнів з основ правових знань. Так, в експериментальній групі кількість учнів з достатнім рівнем у середньому збільшилась на 7,6 %, з середнім – на 15,8 %. Кількість учнів з низьким рівнем в середньому зменшилась на 13,4 %, а з дуже низьким – на 10 %. В контрольних класах ці показники складають відповідно: 2 %; 1,8 %; 0,9 % та 2,9 %.

Отримані результати, на нашу думку, обумовлені порівняно високим рівнем пізнавального інтересу дітей у процесі роботи в умовах використання інтерактивних технологій та методів навчання, які за своєю суттю стимулюють пізнавальний інтерес, викликають активність, забезпечують тісний зв'язок навчального матеріалу з життєвою практикою.

Слід виділити ті галузі права, за результатами опрацювання яких спостерігається найвищий ріст показників. Це стосується таких галузей як: «Сімейне право», «Кримінальне право», «Правоохоронні органи» та «Трудове право». Пояснюємо ми це тим, що навчально-вихована робота даного спрямування викликала найвищий рівень інтересу у дітей. Ці теми значною мірою асоціюються з актуальними проблемами життєвого досвіду даної категорії дітей і вони активно включались у вирішення завдань даного спрямування. Водночас, у контрольних класах з запропонованих нами галузей права ріст показників не значний, а в деяких випадках практично не зафіксований. В умовах традиційного навчання більшою мірою орієнтованого на запам'ятовування навчальної інформації з основ права, залишили дітей індіферентними до даних знань, вони ними погано запам'ятовувались і не могли адекватно використовуватись на практиці.

Спостереження за діяльністю школярів під час навчальних занять показують, що діти, рівень знань та вмій яких оцінений як достатній та середній, легше адаптуються до умов інтерактивного навчання, швидше та

більш успішно справляються з завданнями, які їм пропонуються. Ми не можемо стверджувати, що діти, рівень правових знань та вмінь оцінений як низький та дуже низький, не можуть працювати в режимі інтерактивного навчання. Водночас, необхідна додаткова групова та індивідуальна робота з дітьми даного рівня правової компетентності з тим, щоб забезпечити їх як психологічну, так і предметну адаптацію до умов навчання оснований на взаємодії учасників педагогічного процесу. Тому, особливу увагу ми приділяли формуванню гетерогенних груп, які б формували психологічно комфортну ситуацію, і в яких кожен учень міг би виконувати функцію, адекватну своїм інтелектуальним здібностям.

З метою виявлення стійкості знань з основ правознавства ми провели (через три місяці, після літніх канікул) «зрізи» з учнями експериментальних і контрольних класів за аналогічною методикою.

Таблиця 3.3.

Результати відстроченої перевірки знань учнів експериментальних і контрольних класів (в % до загальної кількості учнів)

№№ пп	Галузь права	Рівні							
		достатній		середній		низький		дуже низький	
		Класи							
		КК	ЕК	КК	ЕК	КК	ЕК	КК	ЕК
1	Трудове право	8,4	13,9	36,1	49,9	49,9	36,2	5,6	-
2	Сімейне право	8,4	13,9	36,1	52,8	47,1	33,3	8,4	-
3	Правоохоронні органи	5,6	5,6	38,9	52,7	47,1	38,9	8,4	2,8
4	Кримінальне право	5,6	11,2	41,7	47,1	44,3	41,7	8,4	-
5	Адміністративне право	2,8	5,6	38,9	49,9	49,9	36,1	8,4	8,4
6	Цивільне право	2,8	5,6	41,7	44,3	38,8	41,7	16,7	8,4
7	Екологічне право	2,8	8,4	36,1	47,1	47,2	38,9	13,9	5,6
В середньому (%)		5,2	9,2	38,5	49,1	46,3	38,1	10,0	3,6

Приведені в таблиці 3.3. показники свідчать про те, що учні, які були охоплені експериментальним навчанням, достатньо свідомо оволоділи знаннями з основ правознавства.

Так, серед учнів, які проходили в минулому році експериментальне навчання порівняно з учнями контрольних класів вище відсоток з достатнім (на 4 %) та середнім (на 10,6 %) рівнем, а низьким та дуже низьким зменшився відповідно на 8,2 % та 6,4 %.

В експериментальних класах більш чітко прослідковується позитивний вплив занять з застосуванням інтерактивних технологій, а ніж у контрольних, що свідчить про відносно свідоме засвоєння знань і сформованість умінь на достатньому рівні усвідомленості і самостійності.

Таким чином, отримані данні свідчать про те, що запропонована нами методика організації занять з основ правових знань серед учнів 9-Х класів допоміжної школи в ході експериментального навчання повністю себе виправдала.

Висновки до третього розділу

1. Система експериментального навчання була сформована на основі розробленої та теоретично обґрунтованої моделі правового виховання школярів з вадами інтелектуального розвитку (див. стор. 36). Організація експериментального навчання проектувалась як поетапний перехід від інформаційного рівня правового навчання та виховання до орієнтаційного і зрештою, до практично-діяльнісного (поведінкового). Означена поетапність процесу забезпечувала трансформацію необхідних правових знань до рівня формування на їх основі регуляторів діяльності та правової поведінки дітей з вадами інтелектуального розвитку. Виходили ми з того, що відповідно до основного предмету дисертаційного дослідження ми орієнтувались не на знання як на самоцінність, а на створення умов для їх максимального

переведення у діяльнiсну сферу i формування на їх основi правової вихованостi школяра.

2. В контекстi теоретичної складової нашого дослідження були визначенi три базовi пiдходи до формування експериментальної частини дослідження та безпосередньо організації правової навчально-виховної діяльності учнів спеціальної школи. Іноваційно-орієнтований, суб'єкт-суб'єктний та системний пiдходи спрямованi на те, щоб комплексно, цілеспрямовано забезпечити перехід від інформаційно-репродуктивної технології навчально-виховної діяльності до особистісно-орієнтованої, а також в системі управління педагогічною діяльністю забезпечити перехід від імперативного, авторитарного стилю, який передбачає «вплив» на формування правової вихованості дитини, до демократичного, який орієнтує на взаємодію вчителя та учня як суб'єктів педагогічного процесу та створення умов для правового саморозвитку останнього. Загалом це означає перехід від «технології формування» до «технології розвитку» в освітньому процесі.

3. В основу формування програми та організації експериментального навчання був покладений відповідний комплекс принципів, дотримання яких забезпечувало ефективність експериментального дослідження, зокрема таких як гуманитарно-пропедевтичний, толерантності, гуманізму тощо. Їх застосування направлене на подолання негативних проявів до розумово відсталих учнів, поважне ставлення до учнів не як до хворої дитини, а як до дитини з особливими потребами.

4. Центральним елементом системи формування правової вихованості дітей з вадами інтелектуального розвитку виступав курс «Основи правових знань», програма якого формувалась на основі типової, що використовується для шкіл даного типу та з врахуванням :

а) основних проблем, виявлених на етапі аналізу теорії i практики правового виховання дітей з вадами інтелектуального розвитку та результатів констатувального експерименту;

б) виділення пріоритетів змісту правової освіти, які максимально співвідносяться з потребами цих дітей;

в) тенденції інноваційної освіти з формування суб'єктної позиції учня в структурі навчально-виховного процесу.

5. Відповідно до основних цілей правового виховання розумово відсталих дітей та змісту розробленої програми з курсу «Основи правових знань» добирався комплекс технологій та методів організації навчально-виховного процесу. Пріоритетними визначені методи та технології інтерактивного навчання, оскільки вони найбільшою мірою орієнтовані на формування такого рівня діяльності, яка проектує взаємодію учасників педагогічного процесу і відповідну взаємодію досвідів вчителя та учня в його структурі. Це дає можливість не обмежитись формуванням правової обізнаності учня, а уже в самому процесі навчання моделювати ситуації, в яких отримані знання передбачають варіанти їх практичного застосування в житті, діяльності.

6. Підвищення показників якості отриманих знань та сформованих вмінь у школярів з вадами інтелектуального розвитку з усіх галузей права пояснюється:

- системністю організації правового виховання розумово відсталих учнів та її орієнтованістю на формування загальної правової вихованості;

- інтегрованістю навчально-виховного процесу та об'єднанням зусиль всіх суб'єктів формування правової вихованості дітей з вадами інтелектуального розвитку на єдиній концептуальній основі;

- формуванням навчальної програми з «Основи правових знань» з урахуванням пріоритетності галузей, які відображають найбільш актуальні проблеми життєвого простору розумово відсталих дітей;

- використанням інтерактивних технологій та методів організації навчально-виховного процесу, в умовах якого максимально актуалізується життєвий досвід дитини.

ВИСНОВКИ

Проблема соціального розвитку в державі значною мірою обумовлюється підвищенням рівня протиправної діяльності, зниженням рівня законслухняності значної частини людей, в тому числі і молоді з вадами інтелектуального розвитку.

На етапі теоретичного аналізу проблеми та констатувального експерименту нами були виявлені суттєві прогалини в навчально – виховному процесі допоміжної школи, що стосується формування в учнів правових знань та вмінь, досвіду правової поведінки. Це вимагає удосконалення системи правового виховання учнів допоміжної школи з вадами інтелектуального розвитку.

Проведене дослідження, головною метою якого був пошук резервів підвищення корекційно-навчальної ефективності занять з основ правових знань та шляхів їх реалізації, а також формування системи організації виховної діяльності школярів правового спрямування, дозволило зробити наступні висновки:

1. Теоретичний аналіз проблеми правового виховання особистості свідчить про те, що вона досить різнобічно і глибоко досліджувалася стосовно учнів загальноосвітньої школи з нормальним інтелектом, студентів, фахівців різних спеціальностей. Що стосується дітей з вадами інтелектуального розвитку, то дослідження з питань їх правового виховання, формування правосвідомості і соціально-нормативної поведінки за останні десятиріччя практично не проводились. Тому основний фактор, що обумовлює досить низький рівень ефективності системи правового виховання, а відтак і рівня правової вихованості школярів з вадами інтелектуального розвитку, ми вбачаємо у відсутності досліджень теоретичних і практичних аспектів правового виховання розумово відсталих учнів, як принципово важливої складової їх соціалізації.

Аналіз філософських, юридичних, психологічних, педагогічних літературних джерел дозволяє стверджувати, що базовою основою правового виховання особистості взагалі, і з легкою розумовою відсталістю зокрема, є формування її правосвідомості, як регулятора соціально нормативної поведінки.

2. Виходячи з соціальних завдань допоміжної школи, реальних пізнавальних можливостей розумово відсталих учнів та перспектив їх післяшкільної адаптації, ми визначили правове виховання розумово відсталих дітей як суспільно і особистісно значущий напрям управління процесом їх соціалізації на основі формування повсякденної правосвідомості особистості з вадами інтелекту, як детермінанти її соціально-нормативної поведінки та профілактики асоціальних проявів, здійснюваний з урахуванням перспективного реалістичного моделювання життєдіяльності випускника допоміжної школи в різних сферах взаємодії з оточенням та спрямований на корекцію інтелектуальної, емоційно-ціннісної, поведінково-вольової сфер розвитку розумово відсталої дитини. Важливою є цілеспрямованість системного правового впливу на розумово відсталих учнів у суб'єкт-суб'єктній взаємодії учасників педагогічного процесу.

3. У дослідженні розроблено структурно-функціональну модель правового виховання учнів допоміжної школи, у якій представлені його функції, базові критерії, показники правової вихованості (серед яких принципово важливим є здатність дитини використовувати правові знання в аналізі і регуляції власної поведінки та спрямованість на її поліпшення), педагогічні умови формування правової вихованості (змістові, методико-технологічні, організаційні), а також результат правового виховання, який має співпадати з його метою – сформованість повсякденної правової свідомості та соціально-нормативної поведінки особистості.

4. Спостереження за роботою вчителів і вихователів, анкетування та бесіди з ними на констатувальному етапі дослідження показали, що організація занять з правового виховання у допоміжній школі є однією з

актуальних педагогічних проблем, обумовлених недостатнім рівнем з'ясованості у корекційній педагогіці теоретичних основ правового виховання розумово відсталих дітей, не розробленістю методичного забезпечення цього процесу, застосуванням у переважній більшості випадків суто інформаційно-репродуктивних підходів до формування правової свідомості учнів, недостатньою адаптацією змісту програми «Основи правових знань» до особливостей психічного розвитку та навчальної діяльності розумово відсталих старшокласників, а також до перспектив їх післяшкільної соціалізації.

5. Експериментальна перевірка оволодіння розумово відсталими дев'ятикласниками правовою інформацією за діючою програмою дозволила виділити чотири рівні сформованості у них елементарних правових знань та вмінь їх застосовувати (достатній, середній, низький, дуже низький) та констатувати, що більше половини учнів засвоїли вивчений матеріал на низькому і дуже низькому рівнях і лише в поодиноких випадках (4,8%) цей рівень можна було діагностувати як достатній.

6. Відповідно до основних цілей правового виховання дітей з вадами інтелектуального розвитку та змісту розробленої програми з курсу «Основи правових знань» визначений комплекс педагогічних умов організації навчально-виховного процесу, в якому пріоритетними є методи інтерактивного навчання, оскільки вони найбільшою мірою орієнтовані на те, щоб не обмежуватися формуванням правової обізнаності учня, а уже в самому процесі навчання моделювати ситуації, в яких отримані знання передбачають варіанти їх практичного застосування в житті.

7. Розроблені практично з усіх тем курсу «Основи правових знань» конспекти уроків, дають можливість вчителям сформулювати уявлення про цілісну модель організації педагогічного процесу, в рамках якої використовуються інтерактивні методи навчання і яка має визначену цільову спрямованість на формування правової вихованості школяра.

8. Аналіз результатів формувального експерименту показав, що в процесі експериментального навчання в учнів з вадами інтелектуального розвитку значно підвищився як загальний рівень правової вихованості, так і рівень компетентності з окремих галузей права. Зокрема встановлено таку динаміку збільшення кількості учнів, які мали достатній та середній рівні сформованості правових знань (відповідно 7,6% та 15,8%), і навпаки суттєво зменшилась кількість учнів 9-х класів з низьким та дуже низьким рівнями (відповідно 13,4% та 10%). В учнів контрольних класів ці показники суттєво не змінилися.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми правового виховання розумово відсталих дітей. Подальшого з'ясування потребують, зокрема такі питання як профілактика і корекція девіантної і делінквентної поведінки особистості при порушеннях інтелектуального розвитку; гендерні особливості правового виховання в допоміжній школі; навчання розумово відсталих осіб захисту своїх прав (т. з. «самоадвокатування»); індивідуальний та диференційований підхід до правового виховання розумово відсталих дітей в умовах інклюзивної освіти тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аграновская Е. В. Правовая культура и обеспечение прав личности / Е. В. Аграновская – М. : Наука, 1988. – 230 с.
2. Азаров А. Я. Права человека / А. Я. Азаров, А. В. Болотина – М.: Изд-во ИПК и ПРНО МО, 1994. – 208 с.
3. Айзенк Г. Структура личности [Текст] : [Пер. с англ.] / Г. Ю. Айзенк. – М. : КСП+ ; СПб. : Ювента, 1999. - 463 с.
4. Актуальные проблемы олигофренопедагогики: сб. науч. тр./ [Под ред. В.В.Воронковой]. – М.: Изд-во АПН СССР, 1988. – 108 с.
5. Алексеев С. С. Проблемно-интенсивное преподавание теории государства и права (из опыта работы Свердловского юридического института) / С. С. Алексеев, Н. Н. Тарасов // Правоведение. – 1988. – № 6. – С. 46 – 49.
6. Алексеев С. С. Теория права / Сергей Сергеевич Алексеев. – Харьков : БЕК, 1994. – 478 с.
7. Алемаскин М. А. Воспитательная работа с подростками / М. А. Алемаскин. – М. : Знание, 1979. – 47с.
8. Альхименко В. В. Правовое воспитание молодого поколения / В. В. Альхименко, А. Б. Козловский – М. : Моск. рабочий, 1985.– 95 с.
9. Андрущенко В. П. Социология: наука об обществе / Виктор Петрович Андрущенко. – Харьков, 1997. – 686 с.
10. Анисимов П. В. Пути совершенствования преподавания права в общеобразовательных учреждениях / П. В. Анисимов // Проблемы преподавания права в образовательных учреждениях. – Волгоград, 1998. – С. 17–210.
11. Баранов П. П. Правосознание и правовое воспитание / П. П. Баранов // Общая теория права : курс лекций / под общ. ред. В. К. Бабаева. – Нижний Новгород, 1993. – С. 474–494.

12. Бгажнокова И. М. Проблемы социальной адаптации детей-сирот с нарушениями интеллекта / И. М. Бгажнокова, А. Н. Гамаюнова // Дефектология. – 1997. – № 1. – С.36–39.
13. Бгажнокова И. М. Особенности понимания и использования общекультурных норм поведения умственно отсталыми подростками / И. М. Бгажнокова, Ф. В. Мусукаева // Дефектология. – 1998. – №5. – С. 46–54.
14. Безбородий В. О. Формування професійної правової культури керівників органів внутрішніх справ : дис. ...кандидата. пед. наук : 13.00.04 / Валентин Олександрович Безбородий. – Х., 2001. – 161 с.
15. Белкин А. С. Нравственное воспитание учащихся вспомогательной школы / Август Соломонович Белкин. – М. : Просвещение, 1977. – 112с.
16. Бех И. Д. Духовні цінності в розвитку особистості / И. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 4. – С. 49–57.
17. Бех И. Д. Особистісно зорієнтоване виховання : наук.-метод. посіб. / Иван Дмитриевич Бех. – К. : ІЗМН, 1998. – 204 с.
18. Блонский П. П. Избранные психологические произведения / Павел Петрович Блонский. – М., 1980. – 205 с.
19. Блонский П. П. Трудные школьники / Павел Петрович Блонский. – М. : Работник просвещения, 1930. – 193 с.
20. Болдырев Н. И. Методика воспитательной работы в школе : учеб. пособие для студ. пед. инс-тов / Н. И. Болдырев. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Просвещение, 1981. – 223 с.
21. Богданова А. А. Педагогическая коррекция поведения учащихся с интеллектуальной недостаточностью в процессе обучения : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03 / Александра Александровна Богданова. – СПб., 2004. – 235 с.
22. Братчевський М. Ю. Коментарі / М. Ю. Братчевський // Хоткевич Г. Історія України / Г. Хоткевич. – К. 1992. – С. 3–26.

23. Бура Н. А. Функции общественного правосознания / Николай Андреевич Бура. – К. : Наук. думка, 1986. – 120 с.
24. Буфетов Н. М. Нравственное воспитание во вспомогательной школе / Николай Михайлович Буфетов. – Алма-Ата : Мектеп, 1988. – 88 с.
25. Васянович Г. П. Морально-правова відповідальність педагога : теоретично-методологічний аспект : [монографія] / Григорій Петрович Васянович. – Львів-Київ, 1997. – 296 с.
26. Веденев А. В. Воспитание воли школьника в процессе учебной деятельности / А. В. Веденев. – М. : Изд-во АПН РСФСР., 1957, – 97 с.
27. Володарська М. О. Світ прав дитини, уроки громадської освіти. Інтерактивні методики / Марина Олександрівна Володарська. – Харків : Скорпіон. 2005. – 108 с.
28. Володько М. В. Правове виховання в школі, сім'ї – основа профілактики правопорушень серед учнівської молоді / М. В. Володько, О. М. Карпов // матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. / за заг. ред. В. М. Герасименка. – К. : ІСДО МО України, 1994. – С. 101–107.
29. Воспитание и обучение детей во вспомогательной школе / [под. ред. В. В. Воронковой]. – М. : Школа – Пресс, 1994. – 416 с.
30. Воспитательная работа во вспомогательной школе / [под. ред. Г. М. Дульнева, Н. Ф. Кузьминой-Сыромятниковой, М. И. Кузьмицкой]. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1957. – 237 с.
31. Воспитательная работа во вспомогательной школе: пособие для учителей и воспитателей / [под. ред. В. Ф. Мачихиной]. – М. : Новая шк., 1994. – 78 с.
32. Выготский Л. С. Основные положения плана педагогической исследовательской работы в области трудного детства // Л. С. Выготский. собр. соч. : в 6 т. – М. : Педагогика, 1983. Т.5. – С.188–195.
33. Выготский Л. С. Педология подростка // Л. С. Выготский. собр. соч. : в 6 т. – М. : Педагогика, 1983. Т. 4. – С. 5–242.

34. Выготский Л. С. Основы дефектологии / [под. ред. Т. А. Власовой] // Выготский Л. С. собр. соч. : в 6 т. – М. : Педагогика, 1983. Т. 5. – С. 137–149.
35. Галимов М. М. Правовое воспитание трудящихся и роль законов в его осуществлении / М. М. Галимов, О. Ф. Мураметс – Казань, 1976. – 51 с.
36. Головченко В. В. Завдання, структура та зміст правового виховання молоді / В. В. Головченко // Педагогічно-правова профілактика правопорушень серед учнівської молоді : зб. наук.-метод. статей / за заг. ред. В. П. Пастухова. – К., 1997. – С. 19–61.
37. Головченко В. В. Эффективность правового воспитания. Понятие, критерии, методика измерения / В. В. Головченко. – К. : Наук. думка, 1985. – 129 с.
38. Граборов А. Н. Очерки по олигофренопедагогике / А. Н. Граборов. – М. : Учпедгиз, 1961. – 210 с.
39. Гранат Н. Л. Правосознание и правовая культура / Н. Л. Гранат // Общая теория государства и права [под ред. В. В. Лазарева] – М. : Юрид. лит., 1994. – С. 159–168.
40. Гришко А. Д. Учет особенностей мотивационной сферы умственно отсталых несовершеннолетних осужденных в коррекционно-воспитательной работе в условиях ВТК : метод. рекомендации / А. Д. Гришко. – К., 1998. – 31 с.
41. Громадянська освіта : навч. посіб. для 10 класів загальноосвіт. навч. закл. / Р. А. Арцишевський, Т. В. Бакка, І. М. Гейко та інш. – К. : Генеза, 2002. – 192 с.
42. Давыдов Г. П. Критерии отбора содержания правового воспитания / Г. П. Давыдов // Сов. педагогика. – 1981. – № 8. – С. 29–32.
43. Давыдов Г. П. Основы правового воспитания учащихся образовательной школы : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 / Григорий Петрович Давыдов. – М., 1985. – 378 с.

44. Давыдов Г. П. Правовое воспитание в системе работы школы / Г. П. Давыдов, В. М. Обухов. – М. : Педагогика, 1976. – 48 с.
45. Деловые игры в учебном процессе / [под. ред. В. И. Выборнова] – Минск : Высшая шк, 1985. – 116 с.
46. Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття) // Освіта. 1993. № 44 – 46.
47. Діти з особливими потребами : поради батькам. – К. : Ін-т спец. педагогіки АПН України, 2004. – 228 с.
48. Диагностика отклонений в умственном развитии учащихся / [под. ред. Н.М.Стадненко] – К.: Освіта, 1991. – 96с.
49. Дмитрієва О. І. До питання формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху / О. І. Дмитрієва // зб. наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету : Серія соціально-педагогічна. Випуск VI / Відп. ред. В. І. Співак, Упорядник О. В. Гаврилов. – Кам'янець-Подільський : ПП Мошинський В. С., 2006. – С. 117 – 118.
50. Дмитрієва І. В. Корекційні функції естетичного виховання та механізм їх реалізації в старших класах допоміжної школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. пед. наук : спец. 13.00.03 «Корекційна педагогіка» / І. В. Дмитрієва. – К., 2009. – 30 с.
51. Долгова А. И. Правовое воспитание несовершеннолетних / А. И. Долгова, А. П. Кожевникова, А. М. Медведь. – М. : Юрид. литература, 1982. – 155 с.
52. Долгова А. И. Эффективность правового воспитания и проблема его оценки // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1978. – Вып. 28. – С. 50–54.
53. Долгова А. И. Правовое воспитание молодежи как средство борьбы с преступностью / А. И. Долгова // Правосознание и правовое воспитание молодежи. – М., 1983. – С. 10–23.
54. Дубровський В. Ф. Педагогічні умови формування правової культури старшокласників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед.

- наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / В. Ф. Дубровський. – К., 1997. – 16 с.
55. Дубровский В. Ф. Педагогические условия формирования правовой культуры старшеклассников : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Валерій Федорович Дубровский. – К., 1997. – 173 с.
56. Дульнев Г. М. Об особенностях воспитательной работы во вспомогательной школе / Г. М. Дульнев; под. ред. Т. А. Власовой, В. Г. Петровой. – М., 1959. – 176 с.
57. Дульнев Г. М. Учебно-воспитательная работа во вспомогательной школе / Г. М. Дульнев // Тр. второй науч. сессии по дефектологии. – М., 1981. – С. 122–128.
58. Елхов И. Ю. Педагогические условия социально-правовой ориентации учащихся старших клас сов : автореф. дис. на получение науч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика и история педагогика» / И. Ю. Елхов. – Челябинск, 1996. – 16 с.
59. Емельянов В. П. Преступность несовершеннолетних с психическими аномалиями / Вячеслав Павлович Емельянов. – Саратов : Изд-во СГУ, 1980. – 123 с.
60. Єременко І. Г. Дидактичні основи уроку в допоміжній школі / Іван Гаврилович Єременко. – К. : Рад. шк., 1966. – 130 с.
61. Єременко І. Г. Олигофренопедагогика / Іван Гаврилович Єременко. – К. : Рад. шк., 1985. – 325 с.
62. Єременко І. Г. Познавательные возможности учащихся вспомогательной школы / Иван Гаврилович Єременко – К. : Рад. шк., 1972. – 130 с.
63. Єременко І. Г. Диференційоване навчання в допоміжній школі / І. Г. Єременко, Л. С. Вавіна, Г. М. Мерсіянова. – К. : Рад. шк., 1979. – 144 с.
64. Єременко І. Г. Навчання учнів допоміжної школи користуватися знаннями і уміннями / І. Г. Єременко, Г. М. Мерсіянова. – К. : Рад. шк., 1971. – 136 с.

65. Загрева В. Я. Правове виховання старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл-інтернатів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / Валентина Ярославівна Загрева. – К., 2002. – 216 с.
66. Занков Л. В. Очерки психологии умственно отсталого ребенка / Леонид Владимирович Занков. – М. : Учпедгиз, 1935. – 176 с.
67. Занков Л. В. Трудные дети в школьной работе / Леонид Владимирович Занков. – Л. : ГИЗ, 1933. – 96 с.
68. Запорожан І. Г. Педагогічні основи правової роботи з молодшими школярами : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Іван Григорович Запорожан – Тернопіль, 2002. – 281 с.
69. Запрягаев Г. Г. О типологическом изучении личности несовершеннолетнего правонарушителя страдающего олигофренией / Г. Г. Запрягаев // Вопросы профилактики отклоняющегося поведения несовершеннолетних : сб. науч. тр. – Ташкент, 1983. С. 37–42.
70. Запрягаев Г. Г. Правонарушающее поведение подростков, страдающих олигофренией и его профилактика: метод. рекомендации / Г. Г. Запрягаев. – Ташкент, 1985. – 37 с.
71. Запрягаев Г. Г. Психологическая характеристика умственно отсталых подростков с трудностями поведения : дис. ... канд. пед. наук : 19.00.08 / Григорий Григорьевич Запрягаев. – М., 1986. – 175 с.
72. Зейгарник Б. В. Очерки по психологии аномального развития личности / Б. В. Зейгарник, Б. С. Братусь. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 169 с.
73. Игошев К. Е. Семья, дети, школа / К. Е. Игошев, Г. М. Миньковский. – М. : Юрид. лит., 1989. – 446 с.
74. Изучение исторического и обществоведческого материала в старших классах вспомогательной школы : метод. рекомендации для вспомогательной школы / [сост. Б. П. Пузанов]. – М., 1986. – 133 с.
75. Ілляшенко Т. Д. Чому їм важко вчитися?: метод. посіб. – К. : Почат. шк., 2003. – 128 с.

76. Индивидуальная воспитательная работа с трудными подростками / [сост. В. Д. Луганский]. – М. : НИИ ОПВ АПН СССР, 1984. – 27 с.
77. Исаев Д. Н. Психология детского возраста / Дмитрий Николаевич Исаев – СПб. : Спецлит., 2001. – 463 с.
78. Капустин А. И. Формирование у учащихся вспомогательной школы оценочных суждений о поступках человека / А. И. Капустин, Н. В. Тарасенко // Коррекционно-воспитательная работа во вспомогательной школе : сб. науч. тр. – М., 1987. – С. 31–36.
79. Касьяненко М. Д. Педагогика співробітництва: навч. посіб. для студ. ун-тів, пед. ін-тів / М. Д. Касьяненко. – К. : Вища шк., 1993. – 320 с.
80. Кашкарев Г. В. Система работы с несовершеннолетними по предупреждению правонарушений : автореф. дис. на получение науч. степен канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика и история педагогики» / Г. В. Кашкарев. – Запорожье, 1991. – 15 с.
81. Кащенко В. П. Педагогическая коррекция : Испр. недостатков характера у детей и подростков : Кн. для учителя. – 2-е изд. / Всеволод Петрович Кащенко. – М. : Просвещение, 1994. – 223 с.
82. Кащенко В. П. Педагогическая коррекция: исправление недостатков характера у детей и подростков : Пособие для студ. сред. высш. пед. учеб. заведений / Всеволод Петрович Кащенко. – М. : Академия, 1999. – 304 с.
83. Клейберг Ю. Психология девиантного поведения / Юрий Клейберг. – М. : Т.Ц. Сфера, 2001. – 191 с.
84. Книга для учителя вспомогательной школы / [под ред. Г. М. Дульнева]. – 2-е изд. – М. : Учпедгиз, 1959. – 448 с.
85. Коган В. М. Правосознание и уголовный закон / В. М. Коган // Советское государство и право. – М., 1983. – № 3. – С. 69–70.
86. Козир М. К. Організація правового виховання неповнолітніх у закладах освіти : навч. -метод. посіб. / М. К. Козир, Н. В. Шость. – Харків, 1996. – 27 с.

87. Коломинский Н. Л. Развитие личности учащихся вспомогательной школы / Наум Львович Коломинский. – К. : Рад. шк., 1978. – 87 с.
88. Кон И. С. Психология ранней юности / Игорь Семенович Кон. – М. : Просвещение, 1987. – 87 с.
89. Кон И. С. Психология старшеклассника / И. С. Кон // Хрестоматия по возрастной психологии : учеб. пособие для студ. – М. : Международная педагогическая академия, 1994. – 239 с.
90. Конвенція про права дитини : шляхи практичного застосування : матеріали семінару. – К., 1999. – 106 с.
91. Конвенція про права дитини. – К. : АТ вид-ва «Столиця», 1997. – 32 с.
92. Конституція України. – К. : Преса України, 1997.– 80 с.
93. Конституція України: основи правознавства в школі : кн. для вчителя / [за заг. ред. І. Б.Усенка]. – К. : Укр. центр правових студій, 1999. – 354 с.
94. Корецький С. М. Кримінологічна характеристика девіантної поведінки неповнолітніх : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Сергій Миколайович Корецький. – К., 2003. – 20 с.
95. Королев В. В. Психологические отклонения у подростков – правонарушителей / В. В. Королев. – М. : Медицина, 1992. – 195 с.
96. Коррекционная педагогика: основы обучения и воспитания детей с отклонениями в развитии : учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений / [Б. П. Пузанов, В. И. Селивестров, С. Н. Шахновская, Ю. А. Костенкова]; под ред. Б. П. Пузанова. – 3-е изд., доп. – М. : Академия, 2001 – 160 с.
97. Коррекционная роль обучения во вспомогательной школе / [под ред. Г. М. Дульнева]. – М. : Педагогика, 1971. – 96 с.
98. Корекційна спрямованість початкового навчання у спеціальній школі інтенсивної педагогічної корекції : метод. рекомендації / [уклад. Л. С. Вавіна]. – К. : ІСДО, 1995. – 60 с.
99. Костицкий М. В. Психологические методы в борьбе с правонарушениями

- / М. В. Костицкий . – К. : Вища шк., 1981.– 56 с.
100. Кримінально – процесуальний кодекс України: за станом на 1 груд. 2005 р. / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К.: Парлам. вид – во, 2006. – 207с. – (Бібліотека офіційних видань).
101. Критерії оцінювання навчальних досягнень учнів початкових класів спеціальних загальноосвітніх (допоміжних) шкіл для дітей з порушеннями розумового розвитку / В. І. Бондар, Н. В. Кравець – Київ-Луганськ, 2002. – 94 с.
102. Крыжановский А. Ф. Цели правового воспитания молодежи / А. Ф. Крыжановский // материалы Всесоюзной научн.-практ. конф. «Совершенствование правового воспитания учащейся молодежи в свете решений XXVII съезда КПСС» (Одесса, 1987). – М., 1989. – С. 81–84.
103. Кузьменко Л. В. Правова вихованість як компонент соціальної зрілості старшокласників / Л. В. Кузьменко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць.– К., 1999. – Кн. 1. С. 240–248.
104. Кузьменко Л. В. Функції правового виховання підлітків шкіл-інтернатів в процесі їх соціально-педагогічної реабілітації / Л. В. Кузьменко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. – К., 2003, – Вип. 5. кн. 2. С. 107–110.
105. Кузьменко Л. В. «Твої права, їх захист і реалізація» – факультатив для старшокласників шкіл-інтернатів для дітей-сиріт / Л. В. Кузьменко // Теоретико-методичні проблеми виховання соціальної зрілості учнів шкіл-інтернатів. – К. : Інститут проблем виховання АПН України, 2000. – С. 53–62.
106. Кузьмина В. К. Дети с расстройствами поведения / В. К. Кузьмина – К., 1981. – 80 с.
107. Лазарев Л. В. Развитие личности и правовое воспитание / Л. В. Лазарев / Методика правового воспитания учащихся. – М. : Просвещение, 1982. – 290 с.

108. Лебединская К. С. Подростки с нарушениями в аффективной сфере / К. С. Лебединская, М. М. Райская, Г. В. Грибанова. – М. : Педагогика, 1988. – 269 с.
109. Лесьова М. Розбудова державності і проблеми правової культури / М. Лесьова, В. Лесьова // Рідна шк., 1998. – № 5. – С. 13–16.
110. Липа В. А. Психологические основы педагогической коррекции / Владимир Александрович Липа. – Славянск, 2001. – 320 с.
111. Липа В. А. Основы коррекционной педагогіки : учеб. пособие / Владимир Александрович Липа. – Донецк : Либідь, 2000. – 319 с.
112. Литвинов И. А. Педагогический анализ причин правонарушений и пути их предупреждения: автореф. дис. на получение науч. степени канд. пед. наук: спец. 13. 00.07 «Теория и методика воспитания» / И. А. Литвинов. – К., 1973. – 31 с.
113. Личко А. Е. Подростковая психиатрия / Андрей Евгеньевич Личко. – Л. : Медицина, 1985. – 416 с.
114. Личко А. Е. Психопатии акцентуации характера у подростков / Андрей Евгеньевич Личко. – Л. : Медицина, 1977. – 208 с.
115. Лурье Н. Б. Коррекционно-воспитательная работа с умственно отсталыми детьми / Н. Б. Лурье. – М. : Изд – во АПН РСФСР, 1962. – 160 с.
116. Ляшенко О. О. До питання про девіантну поведінку підлітків / О. О. Ляшенко // зб. наукових праць Херсонського державного університету : Серія Педагогічні науки.. / Відп. ред. Є. С. Барбіна – Херсон : Видавництво ХДУ, 2004. – С. 129-132.
117. Ляшенко О. О. Умови покращання профілактики правопорушної поведінки учнів допоміжної школи / О. О. Ляшенко // Вісник / Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка : Серія Педагогічні науки. Випуск №13 (93) грудень / Відп. ред. О. П. Глоба, А. В. Тимохина, Ю. О. Бистрова – Луганськ, 2005. – С.126–128.

118. Ляшенко А. А. Профілактика девіантного поведіння у учасників з інтелектуальними порушеннями / А. А. Ляшенко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова Серія № 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія : зб. наукових праць. – Випуск 4. – К. : Видав. НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – С. 268–271.
119. Ляшенко А. А. Знання деяких питань з області права учасників 8-9 класів допоміжної школи / А. А. Ляшенко // зб. наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету: Серія соціально-педагогічна. Випуск VI / Відп. ред. В. І. Співак, Упорядник О. В. Гаврилов. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський В. С., 2006. – С. 172–176
120. Ляшенко О. О. Використання деяких галузей українського права педагогами в позаурочний час у допоміжній школі / О. О. Ляшенко // зб. наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету : Серія соціально-педагогічна. Випуск VII / Відп. ред. В. І. Співак, Упорядник О. В. Гаврилов. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський В. С., 2007. – С. 199–201.
121. Ляшенко О. О. Рівень сформованості з деяких питань державного, сімейного та трудового законодавства в учнів 9-х класів допоміжної школи / О. О. Ляшенко // зб. наукових статей Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції / Відп. ред. С. М. Лобода – Луганськ : Видав. ЛНПУ імені Тараса Шевченка «Альма-матер», 2007. – Ч.1 – С. 149–154.
122. Ляшенко О. О. Стан та рівні правового виховання учнів старших класів допоміжної школи / О. О. Ляшенко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова Серія № 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія: зб. наукових праць. – Випуск 7. – К.: Видав. НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – С. 62–65.
123. Ляшенко О. О. Спеціальні принципи правового виховання як фактор

- підвищення правосвідомості учнів з вадами інтелектуального розвитку / О. О. Ляшенко // Вісник / Луганський національний педагогічний університет ім. Тараса Шевченка: Серія Педагогічні науки. Випуск № 7 (146) квітень / Відп. ред. С. О. Бадер – Луганськ : Видав. ЛНПУ імені Тараса Шевченка «Альма-матер», 2008. – С.154–159.
124. Ляшенко О. О. Рівень сформованості правових знань з трудового законодавства у учнів старших класів допоміжної школи / О. О. Ляшенко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова Серія № 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія : зб. наукових праць. – Випуск 11. – К. : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – С. 108–112
125. Ляшенко О. О. Стан сформованості правових знань учнів старших класів з вадами інтелектуального розвитку / О. О. Ляшенко // зб. наукових праць Херсонського державного університету : Серія Педагогічні науки. Випуск XXXXУІІІ. / Відп. ред. Є. С. Барбіна – Херсон : Видавництво ХДУ, 2008. – С. 129–132.\
126. Ляшенко О. О. Готовність учнів старших класів до вивчення адміністративно – кримінального права в допоміжній школі / О. О. Ляшенко // зб. наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції : Серія соціально-педагогічна. Випуск X / Відп. ред. В. І. Співак, Упорядник О. В. Гаврилов. – Кам'янець-Подільський : ПП Мошинський В. С., 2008. – С.289–292.
127. Ляшенко О. О. Формування правової вихованості дітей з вадами інтелектуального розвитку / О. О. Ляшенко // зб. наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції : Серія соціально-педагогічна. Випуск XII / Відп. ред. В. І. Співак, Упорядник О. В. Гаврилов. – Кам'янець-Подільський : ПП Мошинський В. С., 2009. – С. 225–229.

128. Ляшенко А.А. Взаимодействие семьи и школы в профилактике девиантного поведения у детей с интеллектуальными нарушениями / А. А. Ляшенко // Реабилитация детей с особенностями психофизического развития: современность и перспективы: материалы 1 Крымской конференции.- Симферополь, 2005. – С. 121–123.
129. Макар Л. М. Формування правосвідомості майбутнього вчителя правових дисциплін у педагогічних університетах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Л. М. Макар – Запоріжжя, 2009. – 20 с.
130. Макаренко А. С. Воспитание гражданина / Антон Семенович Макаренко. – М. : Просвещение, 1988. – 301с.
131. Макаренко А. С. Педагогически сочинения : в 8 т. – М. : Педагогика, 1983 – Т.2. – 1983. – 512 с.
132. Макаренко А. С. Твори : в 7 т. / А. С. Макаренко. – К. : Рад. шк., 1950.– Т. 5: Загальні питання теорії виховання. – 1954. – 397 с.
133. Матвиенко Л. М. Правовое воспитание старшеклассников в процессе изучения дисциплин гуманитарного цикла: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Людмила Михайловна Матвиенко. – Волгоград, 2004. – 197 с.
134. Мачихина В. Ф. Внеклассная воспитательная работа во вспомогательной школе – интернате / Валентина Федоровна Мачихина. – М. : Просвещение, 1971. –125 с.
135. Мерсиянова Г. Н. Выполнение практических заданий учащимися вспомогательной школы / Галина Николаевна Мерсиянова. – К. : Рад. шк., 1985. – 80 с.
136. Методика правового воспитания учащихся : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / [под ред. А. В. Мицкевича, В. М. Обухова]. – М. : Просвещение, 1982. – 174 с.
137. Миллер А. И. Противоправное поведение несовершеннолетних / А. И. Миллер. – К. : Наук. думка, 1985. – 150 с.

138. Миньковский Г. М. Профилактика правонарушений среди несовершеннолетних / Генрих Михайлович Миньковский. – К. : Политиздат Украины, 1987. – 215 с.
139. Миньковский Г. М. Проблемы охраны правопорядка и борьбы с правонарушениями / Г. М. Миньковский, К. Миржанов. – Ташкент.: Узбекистан, 1984. – 176 с
140. Миронова С. П. Підготовка вчителів до корекційної роботи в системі освіти дітей з вадами інтелекту: [монографія] / С. П. Миронова / – Кам'янець –Подільський: Абетка – НОВА, 2007. – 304 с.
141. Молдован В. В. Юридичний практикум. Навчальні ігри : навч. посіб. / В. В. Молдован, М. М. Михеєнко. – К. : Либідь, 1994.– 287 с.
142. Мухина В. С. Возрастная психология / Валерия Сергеевна Мухина. – М.: Akadem A, 1997. – 431 с.
143. Назамбаева Ж. И. Некоторые особенности личности учащихся вспомогательной школы / Ж. И. Назамбаева. – Алма-Ата.: Изд-во Казах. пед. ин-та, 1985. – 71 с.
144. Національна програма «Діти України» // Дошк. виховання. – 1996. –№ 6. – С. 4–8.
145. Никитин А. Ф. О гражданском воспитании / А. Ф. Никитин // Преподавание истории в шк. –1995. – № 1. – С. 23–26.
146. Никитин А. Ф. Формирование правовой культуры у школьников // Нравственно-правовое воспитание учащихся. – М. : Просвещение, 1986. – С. 62–97.
147. Никитин А. Ф. Школьникам о праве : учеб. пособие для уч-ся 9 кл. / А. Ф. Никитин, Н. Г. Суворова. – М. : Просвещение, 1992. – 96 с.
148. Нравственно – правовое воспитание учащихся: из опыта работы : кн. для учителя. / [сост. А. Ф. Никитин]. – М. : Просвещение. 1986. – 143 с.
149. Обухов В. М. Влияние правового просвещения на формирование правосознания поведения учащихся /В. М. Обухов // Правовое воспитание учащихся [сост. Г. П. Давыдов, А. Ф.Никитин,

- В. М. Обухов]. – М.: Просвещение, 1979. – С. 58–63.
150. Обухов В. М. Педагогические основы формирования соціально-правового опыта подростков : автореф. дис. на получение науч. степени доктора пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика и история педагогики» / В. М. Обухов. – М., 1988. – 32 с.
151. Оксамытний В. В. Правомерное поведение личности / В. В. Оксамытний – К. : Наук. думка, 1985. – 175 с.
152. Организация самоподготовки во вспомогательной школе-интернате / [сост. В. Ф. Турчинская] – К.: РУМК, 1988. – 28 с.
153. Оржеховська В. М. Соціально-педагогічні основи профілактики правопорушень важковиховуваних учнів : дис....доктора пед. наук : 13.00.01 / Валентина Михайлівна Оржеховська. – К., 1995. – 404 с.
154. Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: навч.-метод. посіб. / Валентина Михайлівна Оржеховська. – К. : ВіАН, 1996. – 352 с.
155. Оржеховська В. М. Громадянська освіта формує громадянина / В. М. Оржеховська // Відродження. – 1998. – № 2. – С. 2–4.
156. Основы коррекционной педагогії : учеб. пособие для студ. высш. педагог. учеб. заведений / [под ред. В. А. Слостенина]. – М. : Академия, 2002. – 280 с.
157. Основы правознавства : навч. посіб. / [за ред. С. В. Ківалова, М. П. Орзіх]. – К. : Знання, 2001. – 364 с.
158. Основы правознавства / [за ред. В. П. Пастухової]. – К. : Школа, 2003. – 383 с.
159. Основы спеціальної дидактики / [за ред.. І. Г. Єременка]. – К. : Рад. шк., 1986. – 201 с.
160. Особенности умственного развития учащихся вспомогательной школы / [под ред. Ж. И. Шиф]. – М. : Просвещение, 1965. – 343 с.
161. Пакти і Конституція законів та вольностей Війська запорізького // Вісн. Київського ун-ту. Історико-філософські науки / [упоряд.

- Л. Г. Мельник]. – К., 1991. – № 2. – С.6–12.
162. Петрова В. Г. Практическая и умственная деятельность детей-олигофренов/Вера Георгиевна Петрова.– М.: Просвещение, 1968. – 160с.
163. Петрова В. Г. Психология умственно отсталых школьников: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В. Г. Петрова, И. В.Белякова. – М. : Академия, 2002. – 160 с.
164. Пиаже Ж. Психология интеллекта. Генезис числа у ребенка. Логика и психология. // Жан Пиаже. Избранные психологические тр. – М., 1969. – С. 55–231.
165. Подберезський М. К. Єдність і взаємозв'язок правового і морального виховання / М.К. Подберезський // Засоби навчально-виховної роботи : зб.наук. пр. – Харків : Харківський державний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, 1996. – С. 11–14.
166. Подберезський М.К. Правова культура майбутнього вчителя : [монографія] / М.К. Подберезський / [за ред. Академіка АПН України, докт. пед. наук, професора І.Ф. Прокопенко] – Х. : Основа, 1997. – 220 с.
167. Подберезський М. К. Формування правової культури студентів вищих педагогічних навчальних закладів : автореф. дис. на здобуття ступеня доктора пед. наук : спец 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / М.К. Подберезський – Київ, 1997. – 37 с.
168. Правовое воспитание учащихся: из опыта работы /[сост. Г. П. Давыдов, А. Ф. Никитин, В. М. Обухов]. – М. : Просвещение, 1979. – 159 с.
160. Пометун О. Сучасний урок та інтерактивні технології навчання: наук.-метод. посіб. / О. Пометун, Л. Пироженко. – К., 2003. – 181 с.
170. Пометун О. І. Практичне право: навч. посіб. : 8 кл./ О. І. Пометун, Т. О. Ремех, І. М. Гейко/ за ред. О. І. Пометун. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К. : А.С.К., 2002. – 208 с.
171. Пометун О. І., Ремех Т. О. Мої і твої права. 10-11 клас : навч. посіб. з курсу «Права людини» / Представництво Європейської Комісії в Україні, Молдові та Білорусі. – Біла Церква : ПП Надтока О. Ф., 2006. –

188 с.

172. Права людини : Міжнародні договори України. Декларації. Документи. – 2-е вид. – К. : Юрінформ Інтер, 1992. – 199 с.
173. Правова енциклопедія школяра / [В. В. Головченко, В. С. Ковальський, Л. О. Лоха]. – К. : Юрінформ Інтер, 2006. – 440 с.
174. Правознавство в початкових класах / [уклад. Л. Ф. Дмитренко]. – Харків : Основа, 2004. – 171 с.
175. Правознавство : підруч. / [за ред. В. В. Кропейчикова, А. М. Колодія]. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 752 с.
176. Програма допоміжної школи: початковий курс історії України: 7-9 класи / [укл. Г. М. Плешканівська, С. А. Попенко, В. М. Ремвжевська, А. І. Кукура]. – К. : ІЗМН, 1996. – 24 с.
177. Програма правової освіти населення України: затв. постановою Каб. Міністрів України від 29 травня 1995 р. № 366 // Зібрання постанов Уряду України. – 1995.– № 8. – С. 198.
178. Психологические изучения осужденных несовершеннолетних: учеб. пособ. / [под ред. А. П. Северова]. – Домодедово: ИПК МВД СССР, 1991. – 192 с.
179. Психологические проблемы коррекционной работы во вспомогательной школе / [Т. Н. Головина, И. А. Грошенков, К. Г. Єрмилова и др.]; под ред. Ж. И. Шиф. – М. : Педагогика, 1980. – 176 с.
180. Пузанов Б. П. Методические рекомендации по организации правового обучения и воспитания во вспомогательной школе / Б. П. Пузанов. – М. : НИИ Дефектологии; АПН СССР, 1984. – 45 с.
181. Пузанов Б. П. Правовое обучение и воспитание учащихся старших классов вспомогательной школы : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.03 / Борис Пантелемонович Пузанов – М., 1980. – 162 с.
182. Пузанов Б. П. Некоторые особенности усвоения элементов правовых знаний учащимися старших классов вспомогательной школы / Б. П. Пузанов // Дефектология, 1978. – № 3. С. 54– 60.

183. Пузанов Б. П. Олигофренопедагогика: Обучение детей с нарушениями интеллектуального развития / Борис Пантелемонович Пузанов. – М. : Академия, 2001. – 169 с
184. Раку А. И. Взаимодействие вспомогательной школы и семьи в социальной адаптации учащихся / Аурелия Игнатьевна Раку – Кишинев, 1982. – 143 с.
185. Романович М. А. Основы государства и права / М. А. Романович. – К. : Україна, 1994. – 119 с.
186. Рубинштейн С. Я. Психология умственно отсталого школьника: учеб. пособие для пед. ин-тов / Сусанна Яковлевна Рубинштейн. 3–е изд., доп. – М. : Просвещение, 1986. – 190 с.
187. Рувинский Л. И. Нравственное воспитание личности / Л. И. Рувинский. – М. : Педагогика, 1973. – 34 с.
188. Рябко И. Ф. Основы правовой педагогики / Ирина Федоровна Рябко. – Ростов-на-Дону : РГПИ, 1973. – 188 с.
189. Саблина Л. С. С учетом развития подростка / Л. С. Саблина. – М., 1971. – 23 с.
190. Саблина Л. С. Организация воспитательной работы с умственно отсталым осужденными в ВТК / Л. С. Саблина, В. Н. Синев. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1989. – 50 с.
191. Сафаров Р. А. Цели правового воспитания // Личность и уважение к закону (социологический аспект) / [отв. ред. В. Н. Кудрявцев]. – М., 1979. С. 161–192.
192. Світ права: навч. посіб. з основ правознавства для учнів 9 кл. / [під ред. О. Пометун]. – К., 2003. – 222 с.
193. Селецкий А. И. Психология психопатология слабоумия / Андрей Иванович Селецкий. – К. : Рад. шк., 1981. – 141 с.
194. Селецкий А. И. Несовершеннолетние с отклоняющимся поведением / А. И. Селецкий, С. А. Тарарухин. – К. : Вища шк., 1981. – 283 с.
195. Сідельник Л. Як захистити дитину з розумовою відсталістю у ході

- надання освітніх та соціальних послуг : навч.-метод. посіб. для корекційних педагогів та соц. працівників / Л. Сідельник, Р. Кравченко, Р. Гончар – К., 2006. – 64 с.
196. Синьов В. М. Методичні принципи досліджень в галузі корекційної психопедагогіки (олігофренопедагогіка). Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі: наук.-метод. зб. / В. М. Синьов; за ред. В. І. Бондаря, В. В. Засенка. – К.: 2005. Вип. 6. – С. 80–84.
197. Синьов В. М. Корекційно-виховна спрямованість навчально-виховного процесу допоміжної школи / В. М. Синьов // Психолого-педагогічні основи корекційної роботи в спеціальній школі: хрестоматія. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.125–129.
198. Синьов В. М. Особливості виховання соціально-нормативної поведінки учнів допоміжної школи / В. М. Синьов // Психолого-педагогічні основи корекційної роботи в спеціальній школі і: хрестоматія. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.197–203.
199. Синев В. Н. Особенности перевоспитания в ВТК осужденных с аномалиями психики : метод. Материалы / В. Н. Синев. – К. : КФ ВИПК МВД СССР, 1989. – 37 с.
200. Синев В. Н. Коррекционная направленность учебно-воспитательного процесса вспомогательной школы / В. Н. Синев // Введение в историю олигофренопедагогике / под. ред. А. И. Капустина. – Донецк : ТОВ «Либідь», – 1996. – С. 10–20.
201. Синев В. Н. Коррекция интеллектуальных нарушений у учащихся вспомогательной школы : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.03 / Виктор Николаевич Синев. – М., 1988. – 359 с.
202. Синьов В., Пометун О. Основи теорії виховання / В. Синьов, О. Пометун. – К.: КІВС при НАВСУ, 2000. – 140 с.
203. Синев В. Н. Особенности нравственных представлений и социального поведения умственно отсталых подростков / В. Н. Синев, А. П. Северов

// Проблемы изменения и восстановления психической деятельности: тезисы докл. к 5 – у Всесоюз. съезду психологов СССР. – М., АПН РСФСР. – С.46–48.

204. Синьов В. М. Нова стратегія розвитку корекційної педагогіки в Україні / В. М. Синьов, А. Г. Шевцов // Дефектологія. – 2004. – № 2. – С. 6–10.
205. Синьов В. М. Модернізація підготовки фахівців в галузі корекційної освіти в Україні / В. М. Синьов // Теоретичні та методичні засади розвитку педагогічної освіти: педагогічна майстерність, творчість, технології : зб.наук.пр. – Х. : НТУ “ХПІ”, 2007. – С. 267–270.
206. Синюкова Т. В. Правовое сознание и правовое воспитание / Т. В. Синюкова // Теория государства и права / под. ред. Н. И. Мазутова. – М., 1998. – С. 398–409.
207. Система правового образования в школе: концепция: учеб. программы / [под. ред. Н. И. Элиасберг]. – М., 1995. – 208 с.
208. Сливка С. Юридична деонтологія. Підручник. [Вид.2-е, перероб. і доп]. / Степан Сливка. – К. : Атака, 2003. – 320 с.
209. Смирнова А.Н. Воспитание умственно отсталого ребенка в семье / А. Н. Смирнова. – М. : Просвещение, 1962. – 64 с.
210. Смирнова А.Н. Коррекционно-воспитательная работа учителя вспомогательной школы / А. Н. Смирнова. – М. : Просвещение, 1962. – 104 с.
211. Допоміжна педагогіка : понятійно-термінологічний словник / [за ред. В. І. Бондаря]. – Луганськ : Альма –матер, 2003. – 436 с.
212. Стадненко Н. М. Особенности мышления учащихся вспомогательной школы / Надежда Михайловна Стадненко. – К. : Рад. шк., 1980. – 128 с.
213. Стадненко Н. М. Нариси з олігофренопсихології / Н. М. Стадненко, М. П. Матвеева, А. Г.Обухівська. – Кам’янець – Подільський : Кам’янець – Подільський держ. пед. ун-т, 2002. – 199 с.
214. Стадненко Н. М. Диагностика отклонений в умственном развитии учащихся / Н. М. Стадненко, Т. Д. Илляшенко, А. Г. Обуховская,

- Т. В.Жук. – К. : Освіта, 1991. – 95 с.
215. Супрун М. О. Корекційне навчання учнів допоміжних закладів освіти: витоки, становлення та розвиток (друга половина XIX – перша половина XX ст.) : [монографія] / М. О. Супрун / – Київ. юрид. ін-т МВС. – К. : Вид. Паливода А. В., 2005. – 325 с.
216. Суслова О. Кроки до права / О. Суслова, О. Семіколенкова, О. Пометун. – К. : АПН, 2001. – 177 с.
217. Сухомлинська О. В. Ідеї громадянськості й школа в Україні / О. В. Сухомлинська // Шлях освіти. – 1999.– № 4.– С. 21–25.
218. Сухомлинский В. А. О воспитании / В. А.Сухомлинский. – 3–е изд. – М.: Политиздат, 1973. – 270 с.
219. Сухомлинський В. О. Духовний світ школяра / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори: в 5 т. – К., 1976. Т. 1. – С. 305–386.
220. Татаринцева Е. В. Правовое воспитание: методология и методика / Е. В. Татаринцева. – М. : Высш. шк., 1990.– 176 с.
221. Татушинський В. Соціально-правовий захист та превентивне виховання дітей / В. Татушинський // Рідна шк. – 1999. – № 10. – С.10 –12.
222. Твердохліб Л. В. Формування правової культури старшокласників у навчальних закладах нового типу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Л. В. Твердохліб. – Луганськ, 1999. – 17 с.
223. Теорія держави і права: навч. посіб. / [уряд. А. И. Колодій та ін.]. – К.: Юрінформ, 1995. – 185 с.
224. Ти і міліція. Посібник для працівників правоохоронних органів і вчителів / [за ред. О. Пометун]. – К., 2004. – 35 с.
225. Ткачова Н. О. Педагогічні основи формування правосвідомості учнів у закладах професійно-технічної освіти : [монографія] / Н. О. Ткачова. – Київ, 1998. – 350 с.
226. Ткачова Н. О. Роль високоморальної гуманістичної сутності права у формуванні ціннісних морально-правових орієнтацій майбутніх

- педагогів / Н. О. Ткачова // Вища освіта в Україні: реалії, тенденції, перспективи розвитку: мат-ли Між нар. наук.-практ. конф. – Київ, 1996. – Ч. III. – С. 55–57.
227. Тузов А. П. Мотивация противоправного поведения несовершеннолетних / Анатолий Павлович Тузов. – К. : Вища шк., 1982. – 181 с.
228. Уголовный Кодекс Украины: комментарий / [под ред. Ю. А. Кармазина и Е. Л. Стрельцова]. – 2-е изд. – Х.: ООО «Одиссей», 2002. – 960 с.
229. Умственное развитие учащихся вспомогательной школы / [под. ред. Ж. И. Шиф]. – М.: Изд – во АПН РСФСР, 1961. – 186 с.
230. Учащиеся вспомогательной школы (клинико-психологическое исследование) / [под. ред. М. С. Певзнер, К. С. Лебединской]. – М.: Педагогика, 1979. – 232с.
231. Ушинский К. Д. Собрание сочинений : в 10 т. / К. Д. Ушинский. – М.–Л.: Изд-во АПН РСФСР, 1948. – Т. 10: Воспитание привычек и навыков. – 1950. – 668 с.
232. Ушинський К. Д. Педагогічні твори : в 6 т. / К. Д. Ушинський. – М.: Педагогика, 1989. Т. 6: Человек как предмет воспитания. – 1990. – 528 с.
233. Фалько С. Н. Основы правового воспитания учащихся старших классов школ для детей с тяжелыми нарушениями речи : дис. канд. пед. наук: 13.00.03 / Светлана Николаевна Фалько, – М., – 2003. – 176 с.
234. Фабер И. Правосознание как форма общественного сознания / И. Фабер. – М., 1963. – 38 с.
235. Философский словарь / [под ред. И. Т. Фролова].– 5-е изд. – М.: Политиздат, 1986.– 590 с.
236. Фицула М. Н. Теория и практика перевоспитания несовершеннолетних осужденных в воспитательно-трудовых колониях: дис. доктора пед. наук : 13.00.01 / Михаил Николаевич Фицула. – Тернополь, 1991. – 414с.

237. Фіцула М. М. Правове виховання учнів : метод. посіб. / Михайло Миколайович Фіцула. – К. : ІЗМН, 1997. – 146 с.
238. Фельдштейн Д. И. Психологические вопросы коррегирования поведения «трудных» детей / Д. И. Фельдштейн // Возрастная и педагогическая психология. – М., 1979. – С. 243–247.
239. Формы и методы правового воспитания учащихся во внеклассной работе / [под ред. Е. В. Татаринцевой]. – Фрунзе, 1975. – 148 с.
240. Фрейеров О. Е. Легкие степени олигофрении (дебильность) / О. Е. Фрейеров. – М. : Медицина, 1964. – 64 с.
241. Харисов В. В. Из опыта преподавания правового курса / В. В. Харисов // Преподавание истории в школе. – 2000. – № 3. – С. 36–39.
242. Хохліна О. П. Психолого-педагогічні основ корекційної спрямованості трудового навчання учнів з вадами розумового розвитку / Олена Петрівна Хохліна. – К.: Пед. думка, 2000. – 286 с.
243. Худик В. А. Психология аномального развития личности в детском и подростково-юношеском возрасте / Владимир Александрович Худик. – К.: Здоровье, 1993. – 144 с.
244. Царцидзе М. Г. Особенности волевого поведения у умственно отсталых детей: автореф. на получение науч. степени канд. псих. наук: спец. 19.00.08 «Специальная психология» / М. Г. Царцидзе. – М., 1985. – 21 с.
245. Чефранов В. А. Методологические проблемы правового воспитания / Вадим Александрович Чефранов. – Харьков, 1974. – 192 с.
246. Шевченко Ю. С. Коррекция поведения детей с гиперактивностью и психопатоподобным синдромом / Ю. С. Шевченко. – М.: Вита-Пресс, 1997. – 52 с.
247. Шеланков В. А. Социально – педагогические условия реализации прав ребенка в школе: автореф. дис. на получение науч. степени канд. пед. наук: 13.00.01 « Теория воспитания» / В. А. Шеланков. – Екатеринбург, 1993. – 19 с.

248. Шнекендорф З. К. Путеводитель по конвенции о правах ребенка / З. К. Шнекендорф. – М. : Рос. пед. агенство, 1997. – 250 с.
249. Элиасберг Н. И. Содержание правового воспитания в школе / Наталья Ильинична Элиасберг. – М., 1996. – 67 с.
250. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды / Даниил Борисович Эльконин. – М. : Педагогика, 1989. – 554 с.
251. Эстетическое воспитание в вспомогательной школе / [под ред. Т. Н. Головиной]. – М. : Просвещение, 1972. – 104 с.
252. Юшин С. В. Проблемы правового воспитания несовершеннолетних : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Сергей Владимирович Юшин. – М., 1983. – 254 с.
253. Яковлев А. И. Основы правоведения: учебник / Алексей Иванович Яковлев. – М. : ИРПО, 1997. – 372 с.
254. Arnold M. B. (ed) The nature of emotion / M. B. Arnold. Baltimor. 1968. – 41 p.
255. Gallagher A. F. Living together under the law an elementary education law guide / A. F. Gallagher . – N. Y. 1997. – 156 p.
256. Farnham – Diggory Sylvia The Learning – Disabled Child- Cambridge; London : Harvard University Press, 1994. – 208 p.
257. Heward W. L. Exceptional Cildren : An Introductory Survey of Sptcial Education / W. L. Heward, M / D/ Orlansky / –3-d edition. – Columbus : Merrill Publishing Company, 1988. – 657 p.
258. Hogg M. The social psychology of group cohesiveness: from attraction to social identity / M. Hogg. N.Y., 1992. – 124 p.
259. Callan Eamonn. Creating Citizens: Political Education and Liberal Democracy / Callan Eamonn. N.–Y .: Oxford University Press, 1997.

ДОДАТКИ

Додаток А

Програма курсу «Основи правових знань»

Пояснювальна записка

«Основи правових знань» для спеціальних загальноосвітніх шкіл розглядаються як розділ навчального курсу історії України, в якому закладено оволодіння учнями знаннями та вміннями з основ права, формування особистісних якостей громадянина, підготовку підлітків з порушеним інтелектом до соціально-правової адаптації в соціумі.

У школі для дітей з вадами інтелектуального розвитку викладання основ правових знань носить характер морально-правові пропедевтики. Тому доцільно зосередити увагу педагогів на основних, найбільш значущих з точки зору пристосування підлітків до життя, галузях права, таких як трудове, сімейне, кримінальне, правоохоронне, а також ознайомити учнів з адміністративним, цивільним та екологічним правом.

Надаючи і закріплюючи лише основу знань в цих галузях, основна увага приділяється орієнтовній складовій змісту. При цьому треба підкреслити, що не дивлячись на те, що зміст курсу носить елементарний характер, він все-таки зберігає структурну цінність, притаманну означеним галузям громадянознавчих знань.

«Основи правових знань» призначені сприяти можливо більшій самореалізації особистісного потенціалу дітей з вадами інтелектуального розвитку. Мета даного курсу – створити умови для соціальної адаптації учнів шляхом підвищення їх правової та етичної грамотності, яка створює основу для більш сприятливої інтеграції в сучасне суспільство підлітка через знання своїх громадянських обов'язків й уміння користуватися своїми правами.

Зміст правознавчих знань будувався з урахуванням психологічних,

пізнавальних можливостей та соціально-вікових потреб дітей з вадами інтелектуального розвитку.

Курс «Основи правових знань» викладається у другому семестрі ІХ класу і розрахований на 28 годин. Згідно діяльнісного підходу, закладеного у програму, від половини до двох третій матеріалу передбачено на свідоме засвоєння й закріплення вивчаємого матеріалу через виконання практичних завдань, розбір правових ситуацій, роботу з нормативно-правовими джерелами, рольові ігри, кросворди тощо з застосуванням вчителем інтерактивних технологій. Застосування інтерактивних методів дозволяє активізувати когнітивну сторону дитини з вадами інтелектуального розвитку, а педагогу – виявити наявні уявлення з вивчаємого питання, скоригувати і доповнити знання, активізувати пошуково-пізнавальну активність, мовленнєву діяльність, увагу дев'ятикласників допоміжної школи.

Експериментальна програма складається з десяти розділів.

№	Розділ	Кількість годин
1	Мета і завдання курсу «Основи правових знань»	1
2	Правовий захист прав і свобод людини і дитини	1
3	Конституційно-правові основи організації і здійснення державної влади	1
4	Права підлітків	6
5	Сім'я, батьки, діти	4
6	Судова влада і правоохоронні органи	6
7	Основи цивільного права	1
8	Основи адміністративного права	1
9	Основи кримінального права	4
10	Основи екологічного права	1
11	Підсумкові заняття	2
	Всього	28

Зміст експериментальної програми

Тема 1. Мета і завдання курсу «Основи правових знань».

Що таке право, правило, закон? Чому люди їх дотримуються? Якими повинні бути правила?

Про що розповідають основи правових знань. Робота з нормативно-правовими документами. Очікувані результати уроку. Ведення зошиту з основ правових знань.

Тема 2. Правовий захист прав і свобод людини і дитини.

Що таке «права людини»? Що таке «свобода людини»?

Особисті права людини та дитини: економічні, соціальні, культурні, політичні. Декларація прав людини. Конвенція про права дітей. Організація Об'єднаних Націй та її вплив на розвиток прав людини, дитини. Відсутність окремих законів для розумово відсталих дітей на Україні. Декларація про права розумово відсталих осіб.

Тема 3. Конституційно-правові основи організації і здійснення державної влади.

Поняття Конституції як Основного Закону України. Конституційні права і свободи громадян України.

Декларація про державний суверенітет України. Акт проголошення Незалежності України.

Конституційний принцип поділу державної влади. Законодавча влада. Судова влада. Президент України – гарант Конституції України.

Державна символіка України. Державний герб. Державний прапор. Державний гімн.

Дострокове припинення повноважень Президента України.

Тема 4. Права підлітків.

Право дитини на життя, гідність, особову недоторканість та на свободу пересування і мешкання.

Право на освіту. Принцип освіти в Україні. Доступність освіти. Незалежність школи від політичних партійних та релігійних організацій. Гуманізм освіти. Права та обов'язки учнів.

Право на труд. Труд та трудові відносини. Трудовий договір та порядок його укладання. Оплата праці неповнолітніх. Право неповнолітніх у трудових відносинах. Відпочинок підлітків, які працюють. Відповідальність підлітків за порушення трудової дисципліни.

Тема 5. Сім'я, батьки, діти.

Сім'я, шлюб та умови його укладання. Роль сім'ї в житті дитини. Правові основи сімейно-шлюбних відносин. Етика сімейних відносин. Права та обов'язки подружжя.

Права та обов'язки батьків. Позбавлення батьківських прав. Майнові обов'язки батьків.

Права та обов'язки дітей в сім'ї. Опіка та опікунство.

Тема 6. Судова влада і правоохоронні органи.

Судова влада як самостійна гілка державної влади. Суд першої інстанції. Апеляційний суд. Верховний та Конституційний суд України.

Правоохоронні органи. Органи внутрішніх справ та їх функції. Права і обов'язки міліції. Захист прав підлітків у суді. Прокуратура. Служба безпеки України. Державна митна та податкова служба України. Їх основні завдання.

Тема 7. Основи цивільного права.

Поняття про право власності. Цивільна правоздатність та дієздатність, залежність дієздатності від віку та стану психічного здоров'я дитини. Види дієздатності: повна, часткова, неповна, обмежена.

Майнові та немайнові права громадян та їх захист. Майнові права неповнолітніх.

Договір дарування. Спадкове право. Заповіт. Громадянсько-правова відповідальність неповнолітніх.

Тема 8. Основи адміністративного права.

Поняття про адміністративне право та адміністративне порушення. Види адміністративного стягнення. Адміністративна відповідальність неповнолітніх.

Тема 9. Основи кримінального права.

Поняття кримінального права. Поняття злочину. Класифікація злочину в залежності від ступеня тяжкості.

Злочини: невеликої, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі злочини та міра їх покарання.

Співучасть у злочині. Види співучасті: виконавець, організатор, підмовник, посібник.

Обставини, які виключають злочинне діяння. Необхідна оборона. Крайня необхідність.

Покарання та його види. Види майнових злочинів.

Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Тема 10. Основи екологічного права.

Екологічні правопорушення. Чорнобильська трагедія. Червона книга України.

Завдання з екологічного права

1. Поряд з містом розташований цементний завод. Кожного дня з його труб йде сірий дим. Мешканці міста неодноразово зверталися до адміністрації заводу з проханням побудувати очисні споруди. Але адміністрація на ці прохання не звертала уваги. Тоді мешканці звернулися з проханням про допомогу до міської ради.

Як ти вважаєш, хто в цій ситуації є правопорушником і чому?

Куди ще можуть звернутися мешканці міста?

2. Олексєєв спіймав юнака, який вирубував дерево у міському парку і відвів його до міліції. Міліціонери склали протокол про правопорушення, яке скоїв юнак.

Як ти вважаєш, чи є юнак правопорушником, чому?

Яке він має понести покарання?

Завдання з кримінального права

1. Петров та Романов поверталися увечорі додому з занять. На них був скоєний напад трьома молодиками, яки були у нетверезому стані. У ході бійки Романов сильно побив одного з нападників. Перехожі викликали міліцію і їх усіх відвезли у відділ міліції. Затримані хулігани постали перед судом. Романов теж опинився на лавах підсудних.

Як ти вважаєш, за що притягнули до відповідальності Романова?

Як його можуть покарати?

2. Микола (16 років) ніде не вчився та не працював. Повертаючись увечорі з прогулянки, він розбив скло в магазині. Спрацювала сигналізація, приїхав наряд міліції і затримав Миколу.

Як ти вважаєш, яке покарання понесе Микола?

Хто повинен встановити скло у магазині?

3. Троє двадцятирічних друзів пішли на футбольний матч. Але їх улюблена команда програла. Тоді вони вирішили когось побити, щоб підняти собі настрій. Їм назустріч йшли хлопець з дівчиною. Вони накинулися на хлопця та дуже побили його, а дівчина встигла втекти. Перехожі, які почули бійку, викликали міліцію та швидку допомогу. Трьох друзів спіймали, а хлопця, якого вони побили, помер у лікарні.

Як можна назвати дії трьох нападників?

Ким вони будуть покарані?

Як вони будуть покарані?

4. Дві 16-річні подружки пізно ввечорі на зупинці автобуса скоїли напад на жінку похилого віку. Від ударів жінка впала на землю та розбила обличчя. Подружки відібрали в жінки годинник і сумку з документами та грошима.

Що треба зробити жінці, щоб повернути свої речі?

Чи будуть покарані дівчата? Як?

Як ти ставишся до дій дівчат?

5. Олексій Р. (17 років) у стані алкогольного сп'яніння зайшов у бар і попросив, щоб йому продали горілку. Але працівник бара відмовився. Тоді Олексій сильно його вдарив і зламав йому руку. Окрім того, він ще побив посуд та меблі в барі.

Як ти ставишся до дій Олексія?

Хто повинен буде відшкодувати збитки бара?

Завдання з цивільного права

1. Марії (16 років) у спадок від бабусі залишилась однокімнатна квартира. Вона є її власницею.

Чи може вона самотійно продати або подарувати дане майно?

Якщо ні, то чому?

2. Громадянин Віктор Р., помер не залишивши заповіту. Після його смерті залишилась дружина, племінниця та онука.

Як треба поділити майно громадянина Віктора Р?

Хто є спадкоємцем першої черги, а хто – спадкоємцем другої черги?

3. Олена Петрівна на протязі 4-х років доглядала свою хвору самотню подругу. Перед смертю подруга наказала залишити хату Олені Петрівні.

Що забула зробити подруга Олени Петрівни, щоб її бажання було виконано?

Завдання з адміністративного права

1. Громадянин П. зайшов у тролейбус, але відмовився сплачувати кондукторові за проїзд. Між ними почалася сварка. На наступній зупинці громадянина П. відвели до відділу міліції.

Як ти відносишся до дій громадянина П.?

Яке покарання він понесе?

2. 14-річний Максим спалив у кабіні ліфта кнопки. Сусіди спіймали його та викликали дільничного міліціонера.

Як ти ставишся до дій Максима?

Хто повинен сплатити ремонт кабінки ліфта?

3. Юра катався на велосипеді біля свого будинку. Вчасно не зміг зупинити велосипед і збив з ніг жінку, яка впала і розбила коліно.

Чи можна назвати дії Юри злочином?

Чи треба його покарати? Якщо «так», то як?

Завдання з теми «Правоохоронні органи»

1. Микола П. купив у Польщі автомобіль, але провезти його через кордон не може.

Як ти вважаєш, куди йому треба звернутися по допомогу?

2. Марта Н. працює на заводі. Але кожного місяця її заробітна плата стає меншою на кілька гривен. Бухгалтерія заводу пояснює це тим, що кожного місяця податки збільшуються.

До якої служби треба звернутися Марті за роз'ясненням?

3. Громадянин Кацуляк Л. працює в лабораторії, яка розробляє нове озброєння для військових, яке є державною таємницею. Його знайомий запропонував Кацуляку Л. велику суму грошей за те, що він розповість про це озброєння.

Який державний орган буде займатися цією справою у випадку розголошення тайни Кацуляком?

4. Ольга П. працювала в лікарні кілька років поспіль. У цьому році вона завагітніла. Головний лікар дізнався про це і вирішив звільнити її, пояснюючи тим, що вона вагітна.

До якого з правоохоронних органів треба звернутися Ользі?

Виховне заняття з теми «Спадок»

Цілі заняття:

когнітивна: закріпити та поглибити знання учнів про закони з цивільного законодавства;

виховна: виховувати повагу до закону, його основних положень, формувати вміння їх використовувати на практиці, формувати навички правовірної поведінки.

корекційна: корекція невірно засвоєних термінів, мислення, поведінки, навички роботи з правовим документом.

Обладнання: казка Ш. Перо «Кіт у чоботах»

Хід заняття:

Вихователь: Доброго дня! Сьогодні в нас є дуже цікава тема для обговорення. А її назву нам підкаже казка Ш.Перо «Кіт у чоботах». Прочитайте уривок казки, поміркуйте та допоможіть мені визначити тему нашого заняття.

Учні зачитують уривок казки (який заздалегідь приготував вихователь). Після прочитання уривку вихователь запитує в учнів:

- Про що йшлося у цьому уривку?
- Що означає фраза « Старий мірошник залишив своїм синам...»

Вихователь записує на дошці назву сьогоднішнього заняття «Спадкування».

- На уроці з «Основ правових знань» ви вже зустрічалися з темою спадкування. А може, хто-небудь допоможе мені та згадає, що таке спадкування? (Термин записується на дошці).

Спадкування – це перехід після смерті людини його майна до одної або декількох людей.

- Добре, дякую за допомогу, а зараз давайте повернемо до казки.

Нагадайте ще раз, що зробив мірошник?

- Як, згідно закону можна назвати мірошника?

- Хто в казці є спадкоємцем? Чому саме вони?

- Як ви вважаєте, чи міг хто-небудь ще претендувати на майно мірошника?

- Тобто, спадкоємцями можуть бути діти, близькі родичі померлого. А чи може хтось ще претендувати на майно померлого?

Учням пропонується згадати сутність статей 1216 та 1233 Цивільного кодексу України, з якими вони знайомились на уроці та закріплювали на самопідготовці.

- Так що ж необхідно було зробити мірошнику?

- Вірно, написати заповіт. Давайте пригадаємо, що це означає?

Вихователь записує на дошці термін.

Заповіт – це письмовий документ, у якому міститься розпорядження людини про перехід його майна на випадок смерті власника майна.

Вихователь нагадує, що заповіт повинен бути засвідчений нотаріусом.

Учні роблять висновки, що заповіт – це документ, згідно якого спадок може перейти до спадкоємців.

Як ви зрозуміли, людина яка бажає написати заповіт може розпоряджатися своїм майном так, як вона того бажає та залишити спадок кому побажає. Але зустрічаються такі випадки, коли людина не встигла написати заповіт. Що ж робити тоді?

- Так, тоді родичі отримують спадок через суд, за законом.

Учням пропонується вирішити проблемну ситуацію: «Після смерті Павлової Наталії нотаріус оголосив заповіт, у якому Павлова заповідала усе своє майно державі. Але у неї було троє неповнолітніх дітей: Іван (14 років),

Павло (10 років) та Ганна (6 років). Чи має право держава на спадок?»

Вихователь нагадує учням, що Цивільним кодексом передбачено поняття «обов'язкові спадкоємці». До яких відносяться: неповнолітні діти; непрацездатні дружина або чоловік.

- Таким чином, згідно закону, якщо діти є неповнолітніми, то вони повинні отримати обов'язкову частку спадку. Якщо діти мешкали разом з мамою, то вони у рівних частках успадковують побутові речі.

Як бачимо, закон охороняє інтереси родичів, навіть тоді, коли вони не вказані у заповіті. А якщо заповіт не був написаний, то законом передбачено перехід майна до родичів, а якщо у померлої людини не було родичів, тоді все його майно переходить державі.

А що ж робити, коли у померлого було багато родичів? Для того, щоб родичі не пересварилися між собою, у Цивільному кодексі встановлено чергу спадкоємства. Згідно цього закону існує перша черга – це діти, чоловік, дружина, батьки, онуки.. Друга черга спадкоємців за законом – рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері. Третя черга спадкоємців за законом – рідні дядько та тітка спадкодавця.

Підведення підсумків.

Сьогодні ми з вами говорили про спадкування. Скажіть мені будь ласка, чому нам необхідно знати закони?

Що треба зробити людині, щоб після його смерті, його бажання стосовно майна було виконано? Скільки ви знаєте черг спадкування?

Урок 7. Тема: Особливості праці неповнолітніх.

Компоненти правового виховання, що формуються на уроці:

когнітивний: знати особливі права неповнолітніх у трудових відносинах; уміти пояснити, які пільги надаються неповнолітнім, які працюють на підприємстві, організації тощо; пояснити, аналізувати законодавчі акти з питань трудового права для неповнолітніх;

виховний: формування позитивного ставлення до законів про працю; вміння адекватно їх використовувати на практиці;

корекційний: корекція невірно засвоєних знань з даної теми, відхилень у поведінці.

Зміст уроку.

1. Що таке заробітна плата?
2. Права неповнолітніх у трудових відносинах.

Очікувані результати.

Після цього уроку учні зможуть:

- розповісти, які існують форми оплати праці;
- пояснити, які пільги надаються неповнолітнім Конституцією України;
- протистояти незаконним вимогам роботодавця;
- розповісти, з якого віку допускається прийом на роботу неповнолітніх.

Основні правові поняття.

Безробітний, робочий час, тривала робота з підйманням та переміщенням вантажів.

Глосарій.

Тривала робота з підйманням та переміщенням вантажів – робота, якщо протягом однієї години неповнолітній підіймає вантаж більше двох разів.

Безробітний – це працездатна людина, яка з незалежних від неї причин не може заробляти гроші через відсутність належної роботи, зареєстрований в державній службі зайнятості.

Робочий час – це установлений законодавством, трудовим договором час, на протязі якого робітник зобов'язаний виконувати трудові обов'язки.

Використання технології.

- робота з текстом нормативно – правових документів;
- метод «Мікрофон»;
- поміркуємо разом;
- метод «Навчаючись – вчуся»;
- метод «Прес».

План уроку.

Актуалізація знань. Для перевірки знань учнів вчитель пропонує учням наступне завдання: «На дверях відділу кадрів фабрики вивішене таке оголошення: «Адміністрація фабрики веде набір нових працівників-підлітків для виконання підсобних робіт. Перелік документів, обов'язкових для оформлення на роботу:

- паспорт
- трудова книжка
- справа про освіту
- довідка про партійну приналежність
- медична довідка
- довідка з ЖЄКу про склад сім'ї».

Назвати зайві у цьому списку документи.

Основна частина уроку. Учні повідомляється тема уроку, очікувані результати і пропонується робота зі статтею 43 Конституції України (кожен учень на парті має скорочений варіант даної статті). Конституцією України зазначається, що кожен підліток має право за свою працю заробити собі на життя. Право на своєчасне отримання винагороди за працю (у вигляді заробітної плати) захищається законом. Учні повідомляється. Що

затримання заробітної плати або не виплачування її є порушенням законодавства про оплату праці, що вона різна і залежність від тієї посади, яку посідає особа.

Для закріплення даного питання педагог пропонує всім учням класу поміркувати разом і пригадати, які посади мають їх батьки, брати, сестри, родина і чому у них різна зарплата.

Одним із самих життєвих питань для випускників спеціальної школи – це питання про права неповнолітніх у трудових відносинах. Учні пропонується ознайомитись із ситуацією і розв'язати її. Наприклад: «Під час літніх канікул 14-річна Оксана вирішила влаштуватися на роботу в дитячий садочок прибиральницею, але її батько став заперечувати. Чи може Оксана працевлаштуватися у цьому випадку?» Ясна річ, що точки зору у учнів будуть різні. Тому увагу підлітків педагог звертає на статтю 188 КЗпП і знайомить з її змістом. Так вони узнають, що закон дозволяє укладати трудовий договір з особами, які досягли 16 - річного віку.

На основі цієї статті школярам пропонується попрацювати у зошитах і скласти таблицю працевлаштування на роботу підлітків.

На роботу можна влаштуватись

Вік	Можливість влаштуватися на роботу
в 16 років	Самостійно
з 15 до 16 років	За письмовою згодою батьків
з 14 років	Тільки у вільний від навчання час та за згодою одного із батьків

Учні знайомляться і зі статтею 191 КЗпП в якій сказано, що на роботу підліток може влаштуватися лише після попереднього медичного огляду і який повинен проходити до досягнення 21 року.

Підліток – це не доросла людина, а тому тривалість їх робочого дня скорочена. Учні пропонується попрацювати з текстом статті 51 КЗпП і на основі її змісту заповнити таблицю. Наприклад:

Тривалість робочого часу

Вік	Тривалість робочого часу на тиждень
Від 18 років	40 годин
Від 16 до 18 років	36 годин
Від 15 до 16 років	24 години
Від 14 до 15 років	24 години (у період канікул)

Підсумкова частина уроку. Підсумком уроку був метод «Прес». Кожен учень мав можливість висловити свою власну думку на питання: «Чи може підліток працювати 40 годин на тиждень?» (Наприклад: «Я проти того, щоб... Підліток не може стільки працювати тому, що... Наприклад,... Тому я проти того, щоб...»)

Домашнє завдання. Робота з зошитом. Під керівництвом вихователя, застосовуючи метод «навчаючи – учуся» вивчити положення трудового законодавства щодо праці підлітків.

Урок 12. Тема: Захист дітей в сім'ї.

Компоненти правового виховання, що формуються на уроці:

- когнітивний: знати права і обов'язки дітей перед батьками; уміти аналізувати спірні ситуації, які виникають між батьками і дітьми;
- формулювати своє ставлення щодо відповідальності членів сім'ї;
- виховний: виховати поважне ставлення до батьків, до опікунів, повагу до законів;
- корекційний: корекція знань учнів та їх поведінки у сімейних відносинах.

Зміст уроку.

1. Права і обов'язки дитини в сім'ї.
2. Опіка і опікунство.

Очікувані результати.

Після цього уроку учні зможуть:

- розповісти, до кого може дитина звернутися за допомогою у випадку порушення його прав у сім'ї;
- скласти заяву до суду у зв'язку з порушенням прав дитини в сім'ї;
- розповісти, при яких умовах дитину можна усиновити;
- розповісти про піклування дитини, позбавленої батьківських прав.

Основні правові поняття.

Непрацездатність, усиновлення, опіка, піклування, патронат.

Глосарій.

Непрацездатність – нездатність людини здійснювати трудову діяльність.

Усиновлення – прийняття всиновлювачем у свою сім'ю на правах дочки або сина, здійснене на підставі рішення суду.

Опіка – форма захисту особистих майнових і немайнових прав та інтересів дітей, які не досягли 14 років.

Піклування – така ж форма захисту, як і при опіки, але над дітьми у віці від 14 до 18 років.

Патронат – виховання дитини, позбавленої батьківського піклування в сім'ї другої особи за плату.

Використані технології

- робота з нормативно – правовими документами;
- метод «Займи позицію»;
- метод дискусії;
- метод «Коло ідей».

План уроку.

Актуалізація знань. Після перевірки домашнього завдання учні опрацьовують статтю 51 Конституції України. Вони узнають, що не тільки батьки несуть відповідальність за дітей, а й діти повинні піклуватися про своїх непрацездатних батьків (якщо вони піклувалися про них), що непрацездатність може бути не тільки за станом здоров'я, а й при досягненні

пенсійного віку, який згідно Конституції України складає для чоловіків 60 років, а для жінок 55 років.

Основна частина уроку. Обговорюється ситуація з використанням метода «Займи позицію», який дає можливість кожному учневі викласти свої думки.

Ситуація 1: «Світлана Василівна розлучилася зі своїм чоловіком коли їй дітям було 7 та 5 років. Після розлучення чоловік жив окремо у своїй хаті, але про виховання дітей не піклувався, матеріально не допомагав.

Через багато років, коли діти стали дорослими і вже працювали, їх батько захворів. Жити на одну пенсію стало важко і він звернувся до суду з заявою, в якій просив суд призначити йому зі своїх дітей аліменти у зв'язку з тяжким матеріальним становищем». Чи справедливі вимоги батька? Відстоюйте свою позицію: «так», «ні», «не знаю».

Учні отримують інформацію про те, що нерідко діти через хвороби батьків або їх смерті можуть залишитися без батьківської опіки. З метою полегшення життя таких дітей держава назначає певних осіб, які відповідають і піклуються про них. Держава може дозволити усиновити дитину або знайти їй опікуна (якщо дитині немає ще 14 років), або піклувальника (якщо дитині від 14 до 18 років). Дітям повідомляється, що опікуни і піклувальники відповідають за їх виховання, утримання, проявляють турботу про їх здоров'я, психічний і духовний стан, моральний розвиток тощо.

Підлітків обов'язково інформують про положення про те, яким людям забороняється бути опікунами та піклувальниками. З метою закріплення цих знань учнями обговорюється декілька ситуацій з винесенням свого заключення. Наприклад, ситуація 1: «Батьки Івана, якому виповнилося 10 років, зловживали алкоголем. Вони забороняли йому ходити до школи, грубо обходилися з ним, примушували виконувати усю домашню роботу. Рішенням суду батьки були позбавлені батьківських прав. За дітей заступилася їх бабуся і запросила місцеві виконавчі органи задовольнити

заяву про призначення її опікуном над Іваном. Чи буде задоволена заява бабусі? Відповідь аргументуйте».

Ситуація 2: «В сім'ї Сердюків у результаті аварії загинули обидва батьки. Сиротами залишилися двоє дітей: 17-річний Іван та 11-річний Григорій. Іван звернувся до суду з проханням про доручення йому опіка над братом. Свою заяву він аргументував тим, що спочатку вони будуть жити за рахунок залишеного після батьків господарства, а пізніше він влаштується на роботу. У бажанні Івану було відмовлено і запропоновано представником відділу народної освіти відправити дітей у дитячий будинок. Чому не було задоволене прохання Івана? Як вважаєте ви, де краще почувала б себе дитина: в дитячому будинку чи в сім'ї опікуна або піклувальника? Аргументуйте».

Підсумкова частина уроку проводиться під час обговорення ситуації.

Домашнє завдання. Використовуючи метод «Коло ідей» і об'єднавшись у малі групи, учням пропонується висловити свою позицію щодо запропонованої ситуації.

Ситуація: «Дідусь, вітаючи з 18-річчям свого онука, оголосив, що дарує йому свій будинок. З часом виникло непорозуміння: після смерті дідуся про свої права на це житло заявили інші родичі».

Питання: «Що забув зробити дідусь, щоб уникнути такої ситуації?».

Урок 21. Тема: Адміністративне правопорушення та адміністративна відповідальність.

Компоненти правового виховання, що формуються на уроці:

когнітивний: знання про адміністративне правопорушення та адміністративну відповідальність при правопорушенні; вміння застосувати знання з адміністративного закону при вирішенні конфліктних ситуацій з адміністративних правопорушень;

виховний: формування свідомого ставлення до законів адміністративного права та вміння їх адекватно використовувати у своєму житті, поваги до законів;

корекційний: корекція невірно засвоєних знань з даної теми.

Зміст уроку.

1. Поняття правопорушення.
2. Види та адміністративна відповідальність за правопорушення.

Очікувані результати.

Після цього уроку учні зможуть:

- пояснити, що ми розуміємо під поняття «правопорушення»;
- розповісти, що таке адміністративне правопорушення;
- пояснити, яка існує адміністративна відповідальність за правопорушення;
- роз'яснити, при яких умовах дії людини можна вважати правомірними, а коли протиправними.

Основні правові поняття.

Правомірна поведінка, протиправна поведінка, правопорушення, дисциплінарна відповідальність, адміністративна відповідальність, юридична відповідальність, цивільно–правова відповідальність.

Глосарій.

Правомірна поведінка – поведінка людини, яка відповідає правам норми.

Протиправна поведінка – поведінка, при якій людина порушує правові норми.

Правопорушення – поведінка, яка суперечить соціально-правовим нормам, порушує певні правові вимоги.

Дисциплінарна відповідальність – відповідальність особи пов'язана з порушенням або невиконанням обов'язків в школі, на роботі тощо.

Адміністративна відповідальність – відповідальність особи за порушення правил поведінки у громадських місцях.

Юридична відповідальність – відповідальність людини за негативні наслідки, шкоду, що були скоєні його поведінкою і держава може накласти на нього стягнення у вигляді позбавлення особистого чи майнового характеру по закону.

Цивільно-правова відповідальність – відшкодування заподіяних збитків в наслідок матеріальної шкоди особі, установі, державі.

Використані технології.

- робота і обмін думками в парах;
- робота з нормативно – правовими документами.

План уроку.

Актуалізація знань. Урок починається з роботи з класом. Учням нагадують, що всі люди повинні жити згідно законам. А чи завжди буває так? Пропонується пригадати, хто з них порушував правила, які саме. Вчитель знайомить підлітків з темою уроку і очікуваними результатами, з новими для них термінами – правопорушення, правомірна поведінка, протиправна поведінка.

Основна частина уроку. Дітей інформують, що правопорушення повинно мати шкоду. Значить правопорушення – це шкідлива поведінка, ознакою якої повинна бути вина того, хто її скоїв, що вина може бути свідомою або по необережності.

Робота продовжується в парах. Учням дається завдання висловити свою думку на ситуації і визначити які з них є протиправними, а які ні:

- першокласник перейшов дорогу на червоне світло світлофору;
- учень спізнився на урок;
- учень розбив у класі вікно, граючи м'ячем.

Робота в парах продовжується. В запропонованій ситуації підлітки повинні визначити в якій є протиправна поведінка, а в якій – правопорушення. Наведемо приклад:

Ситуація 1: «У відсутності батьків Петро (17 років) влаштував у себе вдома гулянку і включив музику на всю гучність до 12 години ночі. Звук був вимкнутий лише після неодноразового звернення до Петра сусідів».

Ситуація 2: «Двоє товаришів йшли в вечорі по вулиці у нетверезому стані, зняли з голови прохожого шапку і закинули її на дерево».

Розібравши ситуації і з'ясувавши у чому різниця між цими двома поняттями, учням пропонується попрацювати з нормативно-правовими документами. На їх партах лежать статті 57 (перший абзац) і 68 Конституції України з яким підлітки дізнаються, що з законами може ознайомитись люба людина, а тому незнання законів не звільняє їх від юридичної відповідальності, що різні правопорушення мають і різну відповідальність. Учні знайомляться з новими поняттями – дисциплінарна та адміністративна відповідальність, з випадками їх застосування. Особлива увага приділяється віку дитини, в якому вона скоїла правопорушення. Повідомляється, що стягнення можуть бути у вигляді штрафу, позбавлення прав, навіть до адміністративного арешту терміном до 15 діб. Але всі ці стягнення відносяться до повнолітніх. Дітям надається вкрай важлива для них інформація: відповідальність за адміністративні порушення підлітків настає з 16 років; якщо ж правопорушення скоїли діти віком від 14 до 16 років, то на батьків або опікунів, піклувальників накладається штраф.

Школярі знайомляться із цивільно-правовою відповідальністю, коли дитина скоївши шкоду державі, організації або установі, повинна відшкодувати заподіяні збитки. Якщо цивільна відповідальність, скоєна підлітком до 15 років, то збитки відшкодовують батьки, а якщо після 15 – річного віку – то, якщо це можна – сплачує сама дитина, а якщо ні – то батьки.

Учнів з вадам інтелектуального розвитку знайомили з відповідальністю за невиконання або неналежне виконання учнем (робітником) покладених на нього трудових обов'язків, зокрема, трудової дисципліни. У відповідності за законом «Про освіту» за рішенням адміністрації школи за протиправні дії,

грубі і неодноразові порушення уставу школи допускається, як крайня міра педагогічного впливу, виключення зі школи учнів, яким виповнилось 14 років. Але педагог має право заборонити учневі, який порушив правила поведінки в школі, перегляд кінофільму, позбавити походу до музею, прийняти участь у екскурсії тощо.

Для закріплення знань вихованцям пропонується поміркувати і попрацювати разом в малих групах. Учні об'єднанні в три групи. Кожна група розглядає окрему ситуацію.

Ситуація 1 (перша група): «Учень 10-го класу потягнув сусідку за косу. Та впала і розбила коліно».

Ситуація 2 (друга група): «15-річний Максим приніс з дому ніж і зіпсував парту».

Ситуація 3 (третья група): «Троє товаришів (15, 16 та 17 років), у вечорі на дитячому майданчику розпивали спиртні напої і висловлювали свої думки нецензурними словами».

Визначте:

- Чому у наведених ситуаціях встановлюється вік?
- Які правопорушення здійснили підлітки?

Підведення підсумків уроку проводилось під час розглядання ситуацій.

Домашнє завдання. Робота з зошитом. Розв'язати ситуацію: «Десятикласниця переходила вулицю у незазначеному місці. Працівники міліції її затримали і пояснили, що вона порушила правила переходу вулиці, що пішохідний прохід знаходиться недалеко, за 50 метрів від цього місця. На що учениця відповіла: «Це для вас 50 метрів - зовсім недалеко. А в мене болить нога і робити цей «крюк» мені важко, і взагалі, хіба я щось порушила? А як вважаєте ви? »

Урок 22. Тема: Сутність злочину.

Компоненти правового виховання, що формуються на уроці:

когнітивний: знати, що таке злочин та кримінальна відповідальність; уміти аналізувати правові ситуації, визначати в них кримінальні дії;

виховний: формувати поважне ставлення до законів кримінального кодексу, вміти їх адекватно використовувати на практиці, виховувати непримиренне відношення до порушників законів;

корекційний: корекція невірно засвоєних знань та навичок з даної теми.

Зміст уроку.

1. Поняття про злочин та кримінальну відповідальність.
2. Співучасть у злочині.
3. Класифікація злочинів.

Очікувані результати.

Після цього уроку учні зможуть:

- пояснити, що таке злочин і кримінальна відповідальність;
- пояснити, що значить «співучасть» у злочині та види співучасників;
- розповісти про особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх;
- визначити де правопорушення, а де злочин.

Основні правові поняття.

Кримінальне право, злочин, карна протиправність, суспільна небезпечність, протиправність, винність, караність, співучасть у злочині, виконавач, організатор, підмовник, посібник.

Глосарій.

Кримінальне право – сукупність норм права, що визначають які небезпечні діяння є злочинами і які покарання необхідно застосовувати до осіб, що їх вчинили.

Злочин – суспільно небезпечне, винне, протиправне діяння, яке заборонене карним законом під загрозою покарання.

Карна протиправність – ознака злочину, яка указує на те, що дане діяння передбачене карним законом і заборонено ним під загрозою покарання.

Суспільна небезпечність – злочин, який носить або створює загрозу нанесенню, значної шкоди людям або державі, які охороняються карним законом.

Протиправність – злочин, який прямо передбачений кримінальним законом.

Винність – коли в діях особи є вина у формі умислу чи необережності.

Караність – ознака злочину, яка свідчить, що за скоєний конкретний злочин Кримінального кодексу встановлюється відповідна кара (повний вид і розмір покарання).

Співучасть у злочині – випадки, коли злочин скоюють двоє або більш осіб.

Виконувач – людина, яка безпосередньо здійснює злочин.

Організатор – людина, яка організувала або керувала злочином.

Підмовник – людина, яка схилила інших співучасників до вчинення злочину.

Посібник – людина, яка заздалегідь обіцяла скрити злочин, або його сліди, або предмети, добуті злочинним шляхом.

Використані технології.

- робота з нормативно – правовими документами;
- робота методом «Акваріум»;
- робота з великою групою.

План уроку.

Актуалізація знань учнів. Після перевірки домашнього завдання учням була повідомлена тема уроку та очікувані результати, що при вивченні прав дитини вони знайомились з причинами правопорушень (безробіття, недоліки виховання, сварки в родині та інші) і що найбільш небезпечним порушенням є злочин. Їх знайомлять з поняттями «злочин», «кримінальне право». Згадують, з якими видами відповідальності за правопорушення вони вже знайомі і що найбільш суворіша відповідальність – це кримінальна, що вона настає після досягнення підлітками 16 років. Але ж коли дитина скоїла

тяжкий злочин (наприклад, вбивство), то до кримінальної відповідальності вона може бути притягнута і по досягненні нею 14 років.

Основна частина уроку. На цьому етапі уроку дев'ятикласники працюють з правовими документами: статтями 11, 22 та 18 (частина І) Кримінального кодексу України, коментуючи кожен з них. Після цього їм пропонується робота за методом «Акваріум»: розв'язати ситуацію та визначити, де є злочин, а де правопорушення і чому вони так вважають.

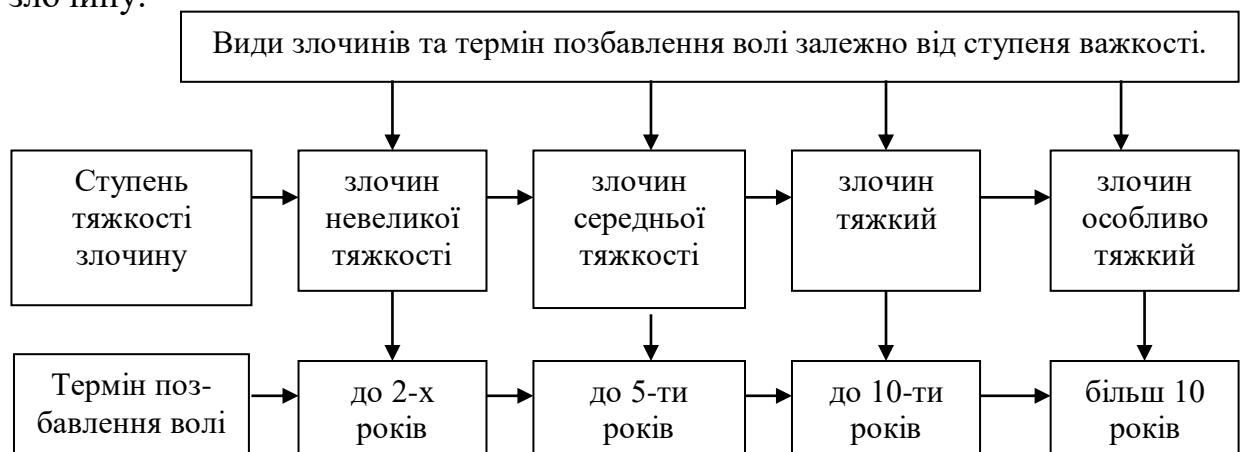
Ситуація 1: «15-річний Микола і 17-річний Петро увечорі зустріли дівчину, зняли з неї золоті кільця і втекли».

Ситуація 2: «Чоловік у нетверезому стані зайшов у магазин і хотів купити пляшку пива, але з необережності розбив її. Продавець почала вимагати від нього гроші, але той заявив, що пляшка впала сама».

В якому випадку правопорушення є злочин, а в якому необережність? Чому в ситуації вказується вік дітей?»

Аналіз ситуацій дав можливість віддиференціювати такі поняття як «злочин» і «правопорушення», яке з цих понять вужче, а яке ширше.

Далі дев'ятикласники знайомляться з тим, що Карний кодекс в залежності від ступеня тяжкості виділяє такі види злочину: невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі. Злочин невеликої тяжкості передбачає позбавлення волі на термін не більш 2 років, але може бути і більш м'яке покарання; середньої тяжкості – до 5 років позбавлення волі; тяжкий злочин – до 10 років, а особливо тяжкий злочин – від 10 років і до вічного ув'язнення. На дошці і в зошитах учні складають таблицю видів злочину.

Оскільки діти з вадами інтелектуального розвитку легко піддаються навіюванню, особливої уваги в спеціальній школі заслуговує на увагу питання співучасті у здійсненні злочину, коли у його скоєнні задіяні двоє і більш порушників. Їх знайомлять зі складом злочину та їх видами, після чого вони беруть участь у розв'язанні завдання.

Завдання: Охарактеризувати наведені приклади стосовно злочину з точки зору участі в його скоєнні зазначених осіб та розподілу їх ролей.

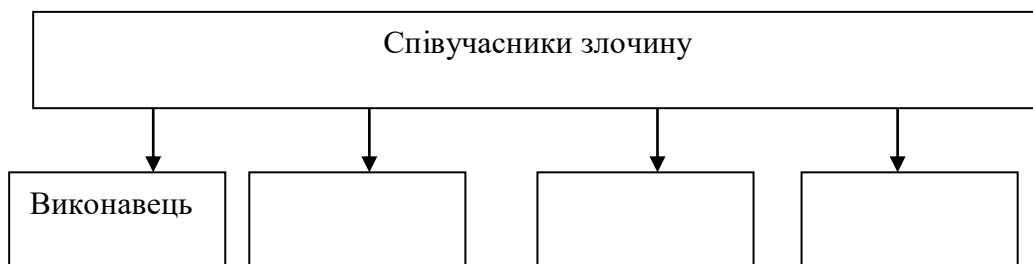
1. 18-річний Петро разом зі своїм десятирічним братом Сергієм, який допомагав йому, скоїли злочин. Яку роль виконував Петро і яку Сергій? Чому?

2. Повнолітній Микола вирішив пограбувати кіоск. З цією метою у компаньйони він запросив Остапа та Дмитра. Але Дмитро відмовився, сказав, що знайде людину, яка буде виконувати роль спостерігача. Ним став 15-річний Степан. Злочин було скоєно. Яку роль виконував кожен із учасників злочину?

Підсумкова частина уроку проводилась у вигляді відповіді на запропоновані учням питання:

- Що таке злочин?
- Які види злочину ви знаєте?
- Який термін покарання може отримати правопорушник в залежності від ступеня тяжкості злочину?
- Назвіть співучасників злочину.

Домашнє завдання. Робота з зошитом. Скласти схему співучасті у злочину.

Урок 24. Тема: Кримінальна відповідальність неповнолітніх.

Компоненти правової вихованості, що формуються на уроці:

когнітивний: знати особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх; уміти аналізувати кримінальну ситуацію і робити висновки адекватні проблемі; визначати випадки порушення прав учасниками кримінальної справи;

виховний: виховати свідоме ставлення до обов'язків громадянина України і власних вчинків та поведінки;

корекційний: корекція невірно засвоєних знань та навичок з даної теми.

Зміст уроку.

1. Види покарань неповнолітніх.
2. Види майнових злочинів.

Очікувані результати.

Після цього уроку учні зможуть:

- розповісти про мету кримінального покарання;
- розповісти про види покарань;
- розповісти про кримінальну відповідальність за кожен вид злочину;
- розповісти про обставини, які пом'якшують відповідальність неповнолітніх.

Основні правові поняття

Покарання, штраф, громадські роботи, виправні роботи, арешт, позбавлення волі, крадіжка, грабіж, розбій, шахрайство, вимагання, хуліганство.

Глосарій

Покарання – захід примусу, що застосовується за вироком суду до особи визначеною винною у виникненні злочину, за що передбачається законом обмеження прав і свобод засудженого.

Штраф – сума грошей, накладена судом, яку повинен заплатити засуджений.

Громадські роботи – вид покарання, коли осуджений у вільне від основної роботи чи навчання час безкоштовно виконує громадську корисну працю. Виправні роботи – вид покарання, який здійснюється за місцем основної роботи осудженого протягом від 2–х місяців до 1 року, а з заробітної плати

в прибуток державі відраховується від 5 до 10 відсотків від заробітної плати.

Арешт – сувора ізоляція від суспільства осудженого на термін від 15 до 45 діб.

Позбавлення волі – ізоляція осудженого від суспільства шляхом направлення його до виховно – трудової колонії терміном до 10–15 років.

Крадіжка – таємне викрадання чужого майна за відсутності сторонніх осіб.

Грабіж – відкрите викрадання чужого майна.

Розбій – заволодіння чужим майном шляхом нападу, застосування насильства, який є небезпечним для життя і здоров'я людей.

Шахрайство – використання для заволодіння майном обманом або ж зловживанням довір'ям, внаслідок чого майно переходить до шахрая нібито за бажанням потерпілого.

Вимагання – вимога передачі чужого майна під загрозою насильства над потерпілим або близькими йому особами, пошкодження чи знищення їх майна.

Хуліганство – умисне, грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом.

Використані технології.

- робота з нормативно–правовими документами;
- розв'язання ситуацій.

План уроку.

Актуалізація знань учнів. На початку уроку перевіряються знання з минулої теми на прикладі розв'язання життєвої ситуації.

Ситуація: «Неповнолітнього Миколу зустріло четверо хуліганів і, діставши ножі, накинулися на нього. Отримавши легке поранення в плече, Микола схопив кусок металевої труби і вдарив одного з нападників. Удар прийшовся по голові. Той помер на місці. Останні нападники розбіглися.»

Питання: Чи буде нести кримінальну відповідальність Микола? Якщо ні, то чому?

Основна частина уроку. Після розв'язання ситуації, учні знайомляться з метою та очікуваними результатами уроку. Пропонується робота зі статтею 98 ККУ. Робота будується на розв'язанні життєвих ситуацій і роботі з нормативно – правовими документами.

Ситуація 1: «Ігор (16 років) та Микита (17 років) вирішили подзвонити другові. Знайшовши телефонну будку вони виявили, що телефонний апарат не працює. Це їх сильно роздратувало і вони стали бити трубкою по телефону, відірвали шнур, підпалили пластикові кнопки. На шум звернули увагу перехожі і викликали міліцію, наряд якої заарештував розбишак.»

Питання: Який вид покарання понесуть підлітки?

Далі учні знайомляться з другим видом покарання – громадськими роботами – знайомлячись зі статтею 56 ККУ і розв'язують ситуацію.

Ситуація 2: «16–річний Олег та 18–річний Юрко повертаючись з дискотеки додому зустріли Костю (18 років) і стали вимагати від нього мобільний телефон, щоб подзвонити своєму другові. На відмову дати телефон Олег та Юрко розбили Кості ніс та губу. Останній звернувся в лікарню, де йому надали медичну допомогу, а потім він написав заяву до міліції про нанесення йому Олегом та Юрком тілесних пошкоджень середньої тяжкості.»

Питання: Яке покарання повинні понести Олег та Юрко?

Вивчення статті 57 ККУ знайомить дітей з таким видом покарання як виправні роботи. Для закріплення суті цієї статті діти розв'язують наступну ситуацію.

Ситуація 3: «Повертаючись з роботи тролейбусом, Івана Петренка (17 років) контролер попросив показати квиток. На жаль в Івана не було ані квитка, ані грошей, щоб заплатити штраф за безкоштовний проїзд у тролейбусі. Тоді контролер запропонував Іванові у найближчі дні заплатити штраф. Але Іван цього не зробив. Тролейбусне управління подало позов у суд на Івана. Суддя призначив йому виправні роботи терміном на 2 місяці з утриманням 5% заробітної плати в прибуток держави.»

Питання: Як ви вважаєте, чи правильно вчинило тролейбусне управління, подавши в суд на Івана? Чи згодні ви з рішенням суду? Чому Іван повинен проходити виправні роботи за місцем роботи?

На наступному етапі уроку учні знайомляться зі статтею 60 ККУ і таким видом покарання як арешт.

Ситуація 4: «Павло (16 років) зайшов у нетверезому стані в магазин і вимагав продати йому пляшку горілки. Продавець відмовила. Підліток почав ображати продавця і розбив вітрину. Викликана на допомогу міліція заарештувала Павла, а суд призначив йому покарання у вигляді арешту терміном на 15 діб.»

Питання: Чи правильне прийняв рішення суд?

Інколи закон передбачає і більш суворе покарання.

Пропонується розглянути ситуацію.

Ситуація 5: «Інга Панамар, студентка, пізно увечорі поверталась додому від подруги і пішла коротшим шляхом – через парк. Через чверть години дорогу їй перегородили два підлітки Василь (16 років) та Микола (17 років) і запропонували їй поразважитися з ними. Отримавши відмову, вони поглумилися над нею, потім згвалтували і нанесли їй легкі тілесні пошкодження. Дівчина звернулася до суду. Суд призначав юнакам по 10 років позбавлення волі».

Питання: Чи правильно поступив суд, позбавивши їх волі? Яке твоє відношення до жертви в цій ситуації?

При розгляді другого питання плану уроку дітям повідомляється, що кожна людина і дитина має право власності, як одного з основних прав, даних Конституцією України. Нажаль, інколи деякі люди викрадають майно власника. І здійснюють це різними шляхами. Їм повідомляється, що найбільш розповсюдженими є майнові корисливі злочини, такі як крадіжка, грабїж, розбїй, шахрайство, вимагання. Учні записують у словник ці поняття, після чого їм дається можливість закріпити свої знання шляхом розв'язання задач. Наприклад:

Задача № 1. Петренко В., використавши фальшиве посвідчення, обдурих охорону і проник на територію складу. Зі складу він вкрав товару на суму 3648 гривен.

Питання: Який злочин скоїв Петренко В.? Аргументуйте свою відповідь.

Задача № 2. Клименко С. взяв велосипеда і поїхав на баштан одного господарства красти гарбузи і виконав свій намір.

Питання: Як ви вважаєте, який злочин скоїв Клименко?

Задача № 3. Алексєєв О., підробивши диплом про закінчення медичного університету, влаштувався на роботу в санаторій на посаду головного лікаря і отримував відповідну зарплату.

Питання: Чи скоїв Алексєєв О. крадіжку грошей у вигляді заробітної плати відповідно займаній посади головного лікаря? Якщо так, то яким способом? Як що ні, то чому?

На заключній частині уроку учням пропонується придумати ситуації, які б розглядались як розбїй та вимагання.

Домашнє завдання. Робота з зошитом; складання таблиці «Види покарань неповнолітніх» за схемою:

№	Види покарань неповнолітніх	Застосування покарань для неповнолітніх
1	Штраф	Може заплатити сам, якщо має власний дохід або майно
2		
3		
4		
5	Позбавлення волі	терміном до 10–15 років